

FORDULAT 18

TÁRSADALOMELMÉLETI FOLYÓIRAT

TARTALOM

NEOLIBERÁLIS ÁLLAM

10

Loïc Wacquant

Három lépés
alétező neolibera-
lizmus történeti
antropológiája felé

32

Mathieu Hilgers

A neoliberális állam
történetisége

54

Daniel M. Goldstein

A „létező neolibera-
lizmus” dekoloni-
zációja

62

Johanna Bockman

A neoliberalizmus
politikai projektjei

74

Don Kalb

Úgy gondolkodni
a neoliberaliz-
musról, mintha
a válság épp most
történne

KRITIKAI TANULMÁNYOK

94

Bartha Eszter

„A vallási élet elemi formái”-tól „A média rítusai”-ig

110

Cserekllye Erzsébet

Pillanatképek a sokféleségről

KRITIKAI RECENZÍÓ

136

Tordai Zsolt

A néptől a populizmusig, és vissza

ÚJRAGONDOLT NEOLIBERALIZMUS

BEVEZETŐ A *FORDULAT* 18. SZÁMÁHOZ

Viszonylag közismertnek számít az az elképzelés, miszerint az ember azért képes kommunikálni – és egyáltalán a világban szervezeten létezni –, mert vannak szimbólumok, szavak, gesztusok, melyek alatt mindenki nagyjából ugyanazt érti. Ezek a sokszor kimondatlan megállapodások leegyszerűsítik az életünket: kényelmes dolog valamire úgy hivatkozni, hogy nem kell mindig hosszas magyarázkodásba fogni a jelentéséről. Az utóbbi jó néhány évben úgy tűnt, a neoliberalizmus is vészesen közel került ahhoz, hogy bekerüljön a széles körben használt, magától értetődő fogalmak körébe. Akadémiai szövegekben már korábban is jól bejáratott fogalomnak számított, a gazdasági válság elmélyülése után azonban a közbeszédben is kifejezetten gyakran bukkant fel, legtöbbször mint a legkülönbözőbb gazdasági, társadalmi és politikai jelenségek magyarázója. Mostanra egyszerre jól körülírt és világosan lehatárolt – mindannyian ismerjük a definíciót a piaci szabályozás deregulációjáról és az állami szerepvállalás csökkenéséről –, mégis láthatatlan, fenyegető alapként van jelen, ami számos egyéb jelenség eredője.

A *Social Anthropology* című folyóiratban 2012 folyamán kibontakozott vita, amit a *Fordulat* ezen száma szinte teljes terjedelmében közöl, nem azt kívánja eldönteni, hogy a neoliberalizmussal kapcsolatban reflexek vajon helytállóak-e. A hozzászólások nagyrésze sokkal inkább azt tűzi ki célul, hogy kirángassa a neoliberalizmust a reflektálatlan toposzok és a magától értetődőség közegeiből, megmutatva kevésbé nyilvánvaló és kevésbé ismert arcát. Erre azért van szükség, mert a sokszor ismételt meghatározások egy idő után nehezen kikezdehető, kiterjedt akadályokká, ha úgy tetszik, kényszerekké válhatnak, ami lezárja a képzelőerő és a cselekvés terét. Loïc Wacquant vitaindító írása ezért ha nem is adja a neoliberalizmus radikálisan új olvasatát, de mindenképpen fontos alapkérdéseket vet fel, és többnyire inspiráló, újszerű válaszokat ad. A tanulmány olyan fogódzókat kínál, amelyek egyszerre segítenek rendszerszinten és a mindennapi politikai tapasztalatok szintjén megragadni a neoliberalizmust, és teszi mindezt a kérdés leginkább félreértett aspektusán, neoliberalizmus és állam viszonyának vizsgálatán keresztül.

Wacquant amellet érvel, hogy a csökkenő állami szerepvállalás népszerű hiedelmével ellentétben a neoliberalizmus alapfeltétele egy olyan stabil államhatalom, amely gazdasági, társadalmi, büntetőpolitikai és kulturális téren is igencsak aktív. Ezek a folyamatok pedig egy olyan jellegzetes intézményi mag jóvoltából mehetnek végbe, amitől a neoliberalizmus azonosíthatóvá és felismerhetővé válik. Éppen ezt az állítást kérdőjelezi meg azonban a vita másik kiemelkedő írása, Mathieu Hilgers válaszcikke. A szerző arra mutat rá, hogy a neoliberalizmus tárgyalása során túl könnyű beleszagadni a nyugati narratívába és az afrikai neoliberalizmusok egyes jellegzetességeit bemutatva kezdi ki Wacquant univerzalizáló megközelítését. Szintén a kivételek és ellentmondások figyelembevételének fontosságára hívja fel a figyelmet Daniel Goldstein rövid tanulmánya,

amiben Bolívia példáját elemzi érvelése alátámasztására. A vitát Johanna Bockman és Don Kalb hozzászólása teszi teljessé.

A *Social Anthropology*ból átemelt vita mellett a *Fordulat* 18. számában két kritikai tanulmányt és egy könyvrecenziót is közlünk, mind a három cikk fiatal magyar szerzők munkája. Bartha Eszter Durkheim kései munkássága és a modern kommunikáció- és médiaelmélet közötti kapcsolatot vizsgálja, Cserekye Erzsébet alapos tanulmánya pedig a multikulturalizmussal kapcsolatos különböző megközelítéseket foglalja össze és illusztrálja migrációról szóló dokumentumfilmekből vett jelenetekkel és történetekkel. A *Fordulat* aktuális számát Tordai Zsolt könyvrecenziója zárja Ernesto Laclau első magyar nyelven is kiadott könyvéről, amelyben a szerző a populizmus jelenségéhez a diskurzus- és identitás-elméleteken keresztül közelít.

A neoliberais állam politikai projektjei, az etnikai sokszínűség kezelése, valamint a populizmus jelensége rengeteg aktuális és fontos kérdést vet fel a posztoszocialista félperiféria kontextusában is, ezek alapos tárgyalása azonban sajnos e számunkban nem kapott helyet. Szerencsére a most megjelentetett írások többsége bevallottan is gondolatébresztő, vitára buzdító munka, így csak remélni tudjuk, hogy hozzájárulnak majd e kérdések hazai, esetleg régióbeli tárgyalásához.

Sidó Zoltán

NEOLIBERÁLIS ÁLLAM

Loïc Wacquant

HÁROM LÉPÉS A LÉTEZŐ NEO- LIBERALIZMUS TÖRTÉNETI ANTRO- POLÓGIÁJA FELÉ

Elect Carmolita P.
EARLS
28TH WARD ALDERMAN

MIKE
28TH
WARD

TRU-LINK FENCE

Eredeti tanulmány: Wacquant, Loïc (2012): Three steps to a historical anthropology of actually existing neoliberalism. In: *Social Anthropology*, Vol. 20., No. 1.: 66–79.

A neoliberalizmus antropológiája jelenleg két megközelítés körül polarizálódik, melyek közül az egyik az uralkodó piaci logika különböző elméletei által meghatározott, jelenleg hegemon pozícióban lévő gazdasági modell, a másik pedig az előző uralmát megtörni kívánó *gouvernementalite* fogalma, amit Foucault-értelmezések töltenek meg tartalommal. Mindkét megközelítés elfedi azonban, hogy pontosan mit is jelent a „neo” a neoliberalizmusban: nevezetesen azt, hogy a jelentős átcsoportosításokon átesett, újraszabott állam kulcsszereplőként vesz részt a piacok kiépítéséhez igazított szabályok, szubjektumok, társadalmi kapcsolatok és kollektív reprezentációk megalkotásában. Egy terepmunkán alapuló, a városi marginalitás struktúrájára, tapasztalatára és politikai kezelésére irányuló, két évtizedes kutatás eredményeire támaszkodva a két elméleti pozíciót összebékítő áthidaló megoldást javaslok, mely a neoliberalizmust az állam, a piac és az állampolgáriság sajátos tagolódásaként fogja fel, amelynek során az állam működésén keresztül a piac egyre nagyobb hatást gyakorol az állampolgáriság intézményére. A bürokratikus mező *bourdieu-i* elmélete hatásos eszközt jelent annak megértéséhez, ahogyan az állam olyan osztályozó és besoroló gépezetként szerveződik újra, amely felülről vezeti a neoliberalis forradalmat. Ez az elméleti keret továbbá három tétel megfogalmazását teszi lehetővé: (1) a neoliberalizmus nem egy gazdasági rezsim, hanem az állami hatalomgyakorlás politikai projektje, ami a fegyelmező „workfare-t”, a semlegesítő „expanzív kriminalizációt” (*prisonfare*) és az egyéni felelősségvállalás eszméjét a kommodifikáció szolgálatába állítja; (2) a neoliberalizmus maga után vonja a közjavak meghatározásáért és elosztásáért felelős bürokratikus cselekvők terének jobbra tolódását, valamint egy olyan kentaúrállam kialakulását eredményezi, ami csupán az osztálystruktúra tetején lévő számára biztosít liberalizmust, míg az alsóbb rétegekre büntető paternalizmust kényszerít; (3) az állam büntető oldalának növekedése és dicsőítése a neoliberalis *Leviatán* nélkülözhetetlen összetevője, ennélfogva pedig a rendőrség, a bíróságok és a börtön kiemelt figyelmet érdemelnek a neoliberalis hatalom politikai antropológiáján belül.

Körülbelül 20 évvel ezelőtt kezdtem neki annak a több terepmunkán alapuló kutatásnak, ami a városi szegénység tapasztalatát, struktúráját, illetve az erre adott politikai válaszokat kívánta feltárni a fejlett társadalmakban, kiemelt figyelmet szentelve egyrészt a feketék által lakott elszegényedett amerikai városrészek sorsának a polgárjogi mozgalmak meggyengülése utáni időszakban, másrészt pedig a nyugat-európai metropoliszokban található, jellemzően munkások által lakott külvárosok hanyatlásának. Ez utóbbit jól példázza a franciaországi *banlieue*-k esete, melyek látványos erodálódáson mentek keresztül a dezindusztrializáció hatására. Etnográfiai megfigyeléseket végeztem Chicago végletesen lepusztult South Side nevű városrészében, valamint Párizs egyre inkább kettészakadó

külvárosában, Le Courneuve hírhedt szociálisbérlet-tömbjei között. Az analitikus összehasonlítás eszközeit felhasználva kívántam feltárni a „fejlett marginalitás” új rendszerét, ami a bérmunka fragmentálódásán, a jóléti állam visszaszorulásán és a lakóhelyalapú megbélyegzésen alapul. Akkor még nem sejtettem, hogy az új évszázad „városi kitaszítottjainak” (Wacquant 2008a) megpróbáltatásaira irányuló vizsgálódásaim a városi mélyszegénység közegéből egyenesen Amerika óriási börtönrendszerének mélyére, majd pedig a globális neoliberalizmus és az államhatalom viszonyának sokat vitatott kérdéséhez vezetnek (Wacquant 2009a). Ebben az írásban megkísérlem felvázolni ezt az intellektuális utazást a posztindusztriális prekariátus etnográfiai megfigyelésétől a neoliberális Leviatán makroszociológiai vizsgálatáig, majd három tétel megfogalmazásával próbálok hozzájárulni a *jelenleg létező neoliberalizmus történeti antropológiájához*.

Ahhoz, hogy megvilágíthassam a nagyvárosi kirekesztettség kiváltó okait és főbb jellemzőit az ezredforduló Amerikájában, előbb szükség volt két komoly episztemológiai akadály leküzdésére: az állítólagosan a belvárosok lezüllesztéséért felelős, szegénységben élő feketék alkategóriájaként értett *underclass* nevű akadémiai mítoszról,¹ illetve a városzociológia ökológiai vonulatától örökölt, és azóta is előszeretettel alkalmazott „dezorganizáció” fogalmáról van szó (a két fogalom alapos kritikájához lásd Wacquant 1996 és 1997). Hogy ezeket elkerüljem, megfigyeléseimet az egykori chicagói Bronzville (Drak és Cayton [1945] 1993) egy részén elterülő Woodlawn fiatal afroamerikai férfilekosainak életstratégiáira összpontosítottam. Ahogy azt máshol már kifejtettem, a körülmények összjátékának köszönhetően itt tagja lettem egy helyi bokszklubnak, kiismertem az öklönívás fortélyait, és a klubot kiindulópontnak használva óvatosan felderítettem a környéket (Wacquant [2000] 2004), úgymond belülről újraalkotva a gettóról alkotott elgondolásaimat.²

Nem sokkal később, összegezve a klubban megismert társaim élettörténeteit, feltűnt, hogy közel mindannyiuk töltött valamennyi időt börtönben, így ahhoz, hogy értelmezni tudjam az életpályáikat, meg kellett értenem azt a „nagy hátraarcot” a büntetés-végrehajtás terén, amely során az Egyesült Államok szűk harminc év leforgása alatt az 1990-es évekre a progresszív büntetés-végrehajtás fellegvárából a világ vezető büntető hatalmává és az agresszív büntető politikák fő exportőrévé vált (Wacquant 2009b). A bebörtönzöttek száma Amerikában 1973 után robbanásszerűen nőtt, e jelenség okainak feltérképezése pedig rávilágított számomra arra, hogy a jóléti intézkedések

1 Az *underclass* fogalom használata Magyarországon is vitatott, ehhez lásd Stewart (2001), illetve Ladányi és Szelényi (2001) – *a szerk.*

2 „A test, a gettó és a büntető állam” közti analitikus kapcsolatok áttekintő elemzéséért és önéletrajzi részletekéért lásd Wacquant (2009c).

gyorsuló visszaszorulása – ami a rossz emlékű „jóléti reformhoz” vezetett 1996-ban³ – és a büntető intézkedések robbanásszerű expanziója párhuzamosan haladó és egymást kiegészítő mozzanatai voltak az etnicizált szegénység büntetés általi megregulázása felé tett elmozdulásnak. Világossá vált továbbá, hogy a segélyezést szigorú adminisztratív és munkavállalási feltételekhez kötő *workfare* és az expanzív kriminalizáció (*prisonfare*) ugyanazt a kisemmizett és megszegyenített réteget felügyeli, amelynek helyzete a fordista–keynesiánus egyezség felbomlása után bizonytalanodott el, és amely a kettészakadó városok megbélyegzett negyedeiben koncentrálódik. Végül pedig egyértelművé vált, hogy a posztindusztriális munkásosztály marginalizált része – amelyet morális megfontolásokból szigorú felügyelet alá kényszerítettek – az uralkodó elitek számára a teátrális beavatkozás terepét biztosítja, melynek során demonstrálhatják az állam tekintélyét, így szereve vissza legitimációjukat, ami az intézményesített jóléti intézkedések csorbításához vezető minden egyes lépéssel egyre csökken.

Mindez akkor bizonyosodott be, amikor az 1990-es években Nyugat-Európában a baloldali kormányok egymás után emelték nemzetbiztonsági szintű ügyé az utcai bűnözés elleni fellépést, méghozzá elsősorban azokban a stigmatizált nagyvárosi körzetekben, amelyekre az egyre mélyülő szociális bizonytalanság, valamint az állandósuló munkanélküliség, illetve a bizonytalan foglalkoztatottság volt jellemző. A „zéró tolerancia” és a többi „Amerikában gyártott” büntetőpolitikai elv és csodaszere⁴ (az ún. betört ablakok elmélete, a kötelező minimális büntetés, átnevelő tábork fiatal bűnelkövetők számára, vádalku stb.) nemzetközi terjedését követve felsejlik egy sajátos minta arra vonatkozólag, miképpen követi és erősíti egymást gazdasági dereguláció, restriktív *workfare* és szigorú büntetés-végrehajtás (Wacquant 2011). Összegezve tehát, a neoliberalis projekt belföldi megvalósításának és határokon átívelő terjesztésének egyik kulcsmozzanata a *szegénység kriminalizációja* lett – a büntető állam vasökle összefogott a piac láthatatlan kezével, és együttes erővel zilálták szét a szociális védőhálót. A kutatás tehát, ami eleinte a nagyvárosi prekariátus mindennapi megpróbáltatásainak feltárását célozta Chicago belvárosában és Párizs külterületein, végül a globális neoliberalizmus jellegzetességeinek és összetevőinek elméleti fejtegetésévé nőtte ki magát.

3 Utalás a *Personal Responsibility and Work Opportunity Reconciliation Act*-re, amely jelentősen korlátozta a rászoruló családoknak nyújtott támogatásokat az Egyesült Államokban – *a ford.*

4 Többek között ezeknek az „elveznek és csodaszereknek” a kritikáját is adják a *Replika* 71. számában a hajléktalanság kriminalizálásának problematikáját körüljáró tanulmányok – *a szerk.*

A PIAC URALMA VERSUS GOUVERNMENTALITÉ⁵

Vajon milyen megoldást kínál ez az elméleti utazás a neoliberalizmus – amit legravaszabb elemzői, lázasan kutatva valamiféle analitikus megragadhatóság és legitimitáció után, semmirekellő fogalomnak („*rascal concept*”) neveztek – nehezen megfogható, homályos, sokat vitatott kategóriájának kezelésére?⁶ Bár Hilgers (2011) a neoliberalizmus antropológiai vizsgálatait három fő irányzatba sorolja a kulturális, a *gouvernementalité*-alapú és a rendszerszintű megközelítések mentén (további felosztásokért lásd még Hoffman 2006 és Richland 2009), én inkább a megközelítések *polarizáltsága* mellett érvelek: ebben a felosztásban az egyik oldalon a *piaci logika* neoklasszikus és újmarxista elméletei által meghatározott, jelenleg hegemon pozícióban lévő gazdasági koncepciót, a másikon pedig az ezt kikezdő *gouvernementalité* fogalmát találjuk, amit szerteágazó Foucault-értelmezések töltenek meg tartalommal. Bár mindkét megközelítésből termékeny kutatási irányok nőttek ki, mind a kettő jelentős hiányosságokkal küzd: előbbi látóköre túlságosan szűk, intézményektől mentes, és vészesen közel sodródik az apológiához, mikor a neoliberális diskurzust névértékén kezeli; utóbbi megközelítés viszont túlságosan is tág és esetleges, látókörében kiterjedt intézmények sorjáznak, melyek közül látszólag mindet megfertőzte a neoliberális vírus, a nézőpont egésze pedig a kritikai szolipszizmus felé közelít. A gazdasági megközelítés számára a neoliberalizmus közvetlen negatív következménye a neoklasszikus közgazdasági gondolkodás dominanciájának, illetve annak, hogy a piaci mechanizmus minden cserefolyamat optimális, ám kikezdehetetlen szervezőelvéként van jelen (Jessop 2002; Saad-Filho és Johnston 2005). Ezzel szemben a második megközelítés alakítható és változékony politikai racionalitást lát a neoliberalizmusban, ami termékeny

5 Sajnos nem létezik magyar kifejezés, amely pontosan lefedné ezt a sokrétű foucault-i fogalmat. A *gouvernementalité* ugyanis egyrészt a hatalom szövevényes és kiterjedt technikáira, gyakorlataira utal, melyek behálózzák a társadalmat. Másrészt viszont a fogalom egy olyan hatalmi logikát, „mentalitást” jelöl, ami egyéni szinten is gyökeret ver, így a kormányzás mint tevékenység eloldozódik a hagyományosan hatalmi központoknak tartott intézményektől, az államtól stb., és általánosabb jelleget ölt. A *gouvernementalité* fogalmáról magyarul lásd bővebben Foucault (2000) – *a ford.*

6 „Az 1980-as évek óta a neoliberalizmus egyre befolyásosabbá váló koncepcióját a túlzások és az aluldefiniáltság zavarba ejtő elegye jellemezte a heterodox politikai gazdaságtanon belül. A megnevezés egyszerre lett az 1980-as évek után a gazdaság szabályozásában bekövetkezett változások jellegéről folyó diskurzus központi fogalma és az ezeket a vitákat övező zavarodottság és véleménykülönbségek kifejezője. Ennek következtében vált a „neoliberalizmus” egyfajta *semmirekellő elgondolássá* – kuszaságából kuszaságából adódóan sok mindent felölelő, ugyanakkor nem megfelelően definiált, empirikusan pontatlan és gyakran kikezdett fogalommá” (Brenner et al. 2010: 183–184).

kapcsolatot képes létrehozni a legkülönbébb rendszerekkel, és ami az élet minden területére befurakszik, ami lehetetlenné teszi, hogy egy biztos külső pontról szálljunk szembe vele (pl. Barry et al. 1996; Brown 2005). Különös módon e két megközelítésben az a közös, hogy mindkettő elfedi pontosan *mit is jelent a „neo” a neoliberalizmusban*; nevezetesen azt, hogy *a jelentős átcsoportosításokon átesett, újrászabott állam* kulcsszereplőként vesz részt a szubjektumok, társadalmi kapcsolatok és kollektív reprezentációk megalkotásában, így téve valódivá és magától értetődővé a piac fikcióját.

A neoliberalizmus gazdaságközpontú, sőt gazdaságfixált megközelítésének dominanciája alaposan ki van építve (pl. Campbell és Pedersen 2001; Edelman és Haugerud 2005; Gamble 2001; Cerny 2008). A rendszer kritikusai és hívei túlnyomó többsége számára a fogalom egyaránt a „tőke birodalmának” újjáéledését jelöli – előbbi elnevezést Ellen Meiksins Wood történeti-materialista elemzéséből kölcsönözve (2005), ami az imperialista uralom három egymást követő formáját írja le, a földalapú, a kereskedelmi és a kapitalista imperializmust, utóbbit azzal különböztetve meg a többitől, hogy az a régiók mellett minden egyes emberi tevékenységre igyekszik kiterjeszteni a piaci kényszereket. Ez az uralkodó nézet a neoliberalizmust az „önszabályozó piac” eszméjével azonosítja, az állam pedig mint egy zéróösszegű játék másik, ellentétes érdekekkel rendelkező résztvevője jelenik meg. A „piaci fundamentalizmus” eljövételéből logikusan és történetileg is egyre egyre zsugorodó, visszahúzó, összeférhetetlen állam következik, ami vagy a hatékonyság akadályaként, vagy pedig a tőke újra megerősödő hatalmának további fokozásában segédkező puszta eszközként jelenik meg. Ennek megfelelően Colin Crouch szerint (1997: 358) az olyan egy időben zajló folyamatok, mint a hagyományos munkásosztály hanyatlása, a pénzügyi tőke szerepének megerősödése, az új kommunikációs technológiák terjedése és a gazdasági javak határokon átvivő áramlásának liberalizációja előkészítették a terepet a kapitalizmus „egy rövid távra kalibrált, tisztán piaci, kényszerektől mentes formájának”. Az egyre erősödő „neoliberális közmegegyezés” magában foglalja „a keynesi intézkedések általános elutasítását” és az „állam kiüresítését mind több és több állami funkció privatizációja útján” (Crouch 1997: 357, 359). Hasonlóképpen, David Harvey számára „a neoliberalizmus elsősorban politikai-gazdasági gyakorlatok összefüggő elméletét jelenti, amely szerint az emberi jóllét leginkább úgy érhető el, ha az egyéni vállalkozói szabadságokat és készségeket egy szigorú tulajdonjogra, szabad piacra és szabad kereskedelemre épülő intézményrendszer keretén belül szabadjut fel. Az állam szerepe ebben a rendszerben az, hogy létrehozza és fenntartsa azokat az intézményi kereteket, amelyek megfelelnek ezeknek a gyakorlatoknak” (2005: 3–4). A neoliberalizmusba való átmenet hármasságát tehát „a dereguláció, a privatizáció és az állami juttatások fokozatos leépülése”. A kormányzatok persze valójában eltérnek a „kis állam” doktriner elvárásától, de kizárólag azért, hogy elősegítsék egy üzletbarát környezet kialakítását a kapitalista

törekvések számára, hogy megóvják a pénzügyi intézményeket, illetve hogy elnyomják a „kisemmizés általi felhalmozás”⁷ ellen kialakuló tömegmegmozdulásokat.

A neoliberalizmus antropológiai vizsgálatainak legtöbbje ezt a sémát igyekszik alkalmazni a világ legkülönbébb országai esetében, sőt akár egész kontinensekre is kiterjesztve, hogy felfedje a piac uralmának kulturális csapdát, illetve az ezekre adott társadalmi reakciókat (Comaroff és Comaroff 2001; Greenhouse 2009). Latin-Amerika kiemelt figyelemnek örvend, a volt szovjet blokk országait és Afrikát előzi meg a népszerűségi listán. James Ferguson például átfogó elemzést ad Afrika helyéről a neoliberális világrendben, és ebben a neoliberalizmust az állami visszavonulás és a piaci terjeszkedés egyidejű folyamataként írja le: „a »neoliberalizmus« gazdaságfilozófiájának megfelelően azt hirdették, hogy a piacok állami »torzításainak« felszámolásával teremthetők meg a gazdasági növekedés feltételei, míg a gyors privatizáció magántőke-beruházások tömegét vonja majd maga után” (Ferguson 2006: 11). Ebben az esetben a fogalom a „strukturális kiigazítás” mint gazdaságpolitikai program szinonimájaként jelenik meg, „ami a fullasztó és atyáskodó állam visszaszorítását és egy új, élénk »civil társadalom« felszabadtítását szolgálja, amely demokratikusabb és egyben gazdaságilag hatékonyabb lesz majd” (Ferguson 2006: 38–39). A neoliberalizmus így egy fedőfogalom a „washingtoni konszenzus” néven ismert megszorítások és a privatizáció programjához való mindennapi alkalmazkodás és ellenállás formálta társadalmi változásra (Williamson 1993).

Ezzel a „kerek” definícióval szemben, ami a neoliberalizmust koherens, sőt monolit egésznek tekinti, a governmentality iskola követői egy jóval „kuszább” megközelítést javasolnak, ami a neoliberalizmust a népesség és az emberek formálására irányuló kalkulatív fogalmak, stratégiák és technológiák képlékeny és rugalmas szerveződésekként állítja be.⁸ Ebből a nézőpontból tekintve a neoliberalizmus nem egy gazdasági ideológia

7 A David Harvey által bevezetett fogalomról lásd bővebben a *Fordulat* 7. számát.

8 Ennek az elképzelésnek az alapjait Foucault írásaiban, illetve 1978–79 között a Collège de France-ban tartott, *A biopolitika születése* című előadásaiban találjuk (Foucault 2004), melyek egy átfogó – a „governmentalitet” mint a népesség és az egyének formálásának (alávetés és szubjektummá válás) művészetét vizsgáló – kutatási program elindításához is inspirációt nyújtottak. Az olyan fogalmakat, mint „poszttársadalmi kormányzás”, „fejlett liberális” és „késői liberális”, gyakran a neoliberális szinonimáiként használják (áttekintésért lásd Deen 1999, egy önmagát megtagadó elméleti megközelítés paradox védelméért pedig lásd O'Malley et al. 2006). Itt sajnos nincs lehetőségünk arra, hogy rámutassunk azokra a problémákra, melyek Foucault a governmentality-ról és a neoliberalizmusról, illetve ezek kapcsolatáról alkotott saját elgondolásaiban felfedezhetőek (kezdvé ezek idealisztikusságával), és el kell tekintenünk annak leírásától is, hogy ez a szellemi örökség milyen relevanciával bír azon történelmi változások esetében, melyek csak Foucault halála után bontakoztak ki.

vagy egy közpolitikai programcsomag, hanem egy „kiterjesztett normativitás” és „átfogó racionalitás”, ami „nem pusztán a kormányzásban részt vevők cselekedeteit strukturálja és rendszerezi, hanem az alávettettek magatartását is”, azok önképével együtt, méghozzá a verseny, a hatékonyság és a hasznosság elveinek megfelelően (Dardot és Laval 2007: 13). A *gouvernementalité* iskola követői hangsúlyozzák, hogy az uralom mechanizmusai nincsenek megkötve az államban, hanem állandó mozgásban vannak a társadalom egészében és a nemzeti határokon is átívelnek. Ennek megfelelően ezek a kutatók szerteágazó megfigyeléseket végeznek, hogy felderítsék az „irányítás irányítására” irányuló neoliberális technikák terjedését és összerendeződését, amik az énkreálás számtalan oldalát meghatározzák a testtől a családon, a szexualitáson, a fogyasztáson, az oktatáson és a munkán át egészen a városi térig stb. (Larner 2000). Kiemelik továbbá az esetlegesség, a sajátosság, a sokszerűség, a komplexitás és az interaktív kombinációk fontosságát (mindezt az 'assemblage' deleuze-ien hangzó, divatos jelszavával téve még megfoghatatlanabbá):⁹ nem létezik a nagy betűs „Neoliberalizmus”, sokkal inkább határozatlan számú neoliberalizmusokkal van dolgunk, „melyek a neoliberális gyakorlatok és eszmék, valamint a különféle helyi körülmények és formák folyamatos hibridizációból jöttek létre. Ezt a megközelítést Aihwa Ong fokozza a végletekig Kelet-Ázsiáról szóló *Neoliberalism as exception* című kötetében, amiben azt szorgalmazza, hogy „a neoliberalizmust ne mint »kultúrát« vagy »struktúrát« vizsgáljuk, hanem mint a kormányzás változékony kalkulatív technikáit, amelyek kiragadhatók eredeti kontextusukból és rekontextualizálhatók egymást erősítő és esetleges kapcsolatok konstellációiban” (Ong 2007: 13).

A kutatói célkitűzés, hogy túllépünk az államon és az intézmények hatókörén, mindenképpen gyümölcsöző, ahogy az az elgondolás is, hogy a neoliberalizáció inkább egy produktív, semmint leépítő folyamat, ami a gazdaság szféráján túlszordulva fejti ki hatását. Problémás azonban, ha ezt a folyamatot az irányítás folyamatosan mozgásban lévő és ennek során „átrendeződő” és „formálódó”, „képlékeny” technológiáiban határozzuk meg. Egyfelől nem világos, hogy mi teszi az irányítás egyes technológiáit neoliberalissá: biztosan állítható, hogy az olyan bürokratikus technikák, mint a könyvvizsgálat, a teljesítménymutatók és a teljesítményértékelések (a neoliberalizmus antropológiája foucault-iánus ágának kedvencei) egyéb logikák támogatására és előmozdítására is alkalmasak, ugyanúgy, ahogy a biztosítástechnikák is. Hasonlóképpen mentesek az átláthatóság, az elszámoltathatóság és a hatékonyság elvei is minden olyan mozzanattól, ami

9 Az 'assemblage' kifejezésnek mint társadalomtudományi fogalomnak nincs bevett magyar fordítása. A fogalom a Deleuze–Guattari szerzőpárostól eredeztethető, és nagyjából heterogén elemekből álló, esetleges, mégis többé-kevésbé stabil „összeállítást”, szerveződést jelent. Az assemblage napjainkban kifejezetten felkapott fogalomnak számít, Manuel de Landa például egy új társadalmi ontológia alapjaként használja munkásságában – *a ford.*

szükségszerűen a kommodifikáció előidézőivé tenné őket: Kínában például patrimonialis célok és a szocialista eszmények megerősítése érdekében vetették be őket (Kipnis 2008). A *gouvernementalité* megközelítés legfőbb hibája az, hogy neoliberalizmus-képe – miszerint az egy „kalkuláción keresztüli kormányzás” (Ong 2007: 4) – olyannyira híján van minden konkrétumnak, hogy az ráilleszhető bármelyik minimálisan is szervezett rezsimre vagy akár a racionalizáció és individualizáció erőire, amik a nyugati modernitás *általános* jellemzői.¹⁰ Végül pedig, mivel az irányítás technológiai „mozgásban vannak” és „formálódnak”, a neoliberalizmus egyszerre van mindenütt és sehol. Tartalom nélküli folyamattá válik; képlékeny formaként jelenik meg, aminek nincs se anyaga, se azonosítható mintázata, se iránya. Végő soron tehát a *gouvernementalité* iskola a neoliberalizmus éppolyan sovány leírását adja, mint az általa megdönteni kívánt gazdasági ortodoxia.

A NEOLIBERALIZMUS MINT PIACBARÁT ÁLLAMI SZEREPVÁLLALÁS

A két elméleti pozíciót összehétközítő *áthidaló* megoldást javaslok, melyek felismerik, hogy a neoliberalizmus – az 1938-as párizsi Colloque Lippmannon történt szárbá szökkenéséről és a nemzeteken átívelő „gondatközösségként” való létezéséről – amit 1947 után a Société du Mont-Pélerin határozott meg elsősorban (Desnord 2007) – a 20. század utolsó évtizedeiben megfigyelhető különböző megtestesülésein keresztül egészen a 2008. őszi pénzügyi válság után bekövetkezett paradox újramegerősödéséig – „egy nyitott végű, plurális és alkalmazkodóképes projektnek” tekinthető (Peck 2008: 3), ugyanakkor rendelkezik egy *intézményi maggal*, amitől azonosíthatóvá és felismerhetővé válik.¹¹

10 Amennyiben a neoliberalizmus olyan „kalkulatív technológiák” sora, melyek a gazdaságban eredeznek, de a társadalmi élet egyéb területeire is átvándoroltak már, akkor a neoliberalizmus születése 1494-re, azaz a kettős könyvelés feltalálásának idejére datálható (Carruthers és Espeland 1991), és a rendszer fő teoretikusai nem Ludwig von Mises, Friedrich von Hayek vagy Milton Friedman, hanem Max Weber ([1918–1920] 1978: 85–113, 212–226), aki szerint a Nyugatot éppen az instrumentális racionalitás befolyása különbözteti meg a világ többi részétől – annál is inkább, mivel Weber összehasonlító vallásszociológiájában nagy hangsúlyt fektetett a *Lebensführung*, vagyis az „életvezetés” fogalmára.

11 Ez logikai szükségszerűség: ahhoz, hogy „mutáció” révén kialakulhassanak a neoliberalizmus különféle helyi fajtái, szükséges egy közös eredő, amiből mindegyik származik. Ennek következtében a kis kezdőbetűs, egymástól eltérő neoliberalizmusok feltételezése, még ha implicit módon is, de előfeltételezi egy nagy kezdőbetűs Neoliberalizmus meglétét; és a jelenség bármelyik periferikus

Ez a mag állam, piac és állampolgáriság sajátos tagolódását jelenti, melynek során az állam működésén keresztül a piac egyre nagyobb hatást gyakorol az állampolgáriságra. Ennek megfelelően mindhárom intézményt figyelembe kell vennünk vizsgálatunk során. Saját elméleti pozícióm abban különbözik a piacközpontú megközelítésektől, hogy az elemzés során a politikai eszközöket részesítem előnyben a gazdasági célkitűzésekkel szemben; a governmentalité szemlélettel ellentétben pedig az államhatalomra helyezem a hangsúlyt a nem állami hatalmi gyakorlatok és logikák helyett, és arra fókuszálok, hogy az állam miként definiálja újra az állampolgáriság jellegét és határait *piacbarát* intézkedései révén. Mindezt összegezve, egy hármasszemléletváltást javaslok a neoliberalizmus antropológiájának megalapozására, ami nem mindent elárasztó gazdasági dogmaként és nem is képlékeny hatalmi technikák összességéként írja le a neoliberalizmust, hanem konkrét politikai konstellációként értelmezi azt: a „szűk”, piacközpontú gazdasági szemlélet helyett egy „sűrű”, államközpontú szociológiai szemléletről van szó, ami a piac dominanciáját és annak a társadalom tagjaira gyakorolt hatását megerősítő intézményi szerkezetet elemzi, melyet elsősorban az állam határoz meg. Azt állítom, hogy Bourdieu kevésbé ismert elgondolása a *bürokratikus mezőről* ([1993] 1994) rugalmas és hatásos eszközt jelent annak megértéséhez, ahogy az állam olyan osztályozó és besoroló gépezetként szerveződik újra, amely felülről vezeti a neoliberalis forradalmat. Ez a szemléletváltás három tételben foglalható össze.

1. tétel: A neoliberalizmus nem gazdasági, hanem politikai projekt, aminek velejárója nem az állam lebontása, hanem annak újraszervezése

Ennek három alapvető oka van. Először is, a piacok mindenhol és mindenkor politikai kreálmányok: a csere olyan áralapú rendszerei, melyek roppant politikai autoritások által létrehozott és szabályozott törvények mentén léteznek, melyeket kiterjedt jogi és adminisztratív mechanizmusok/szervezetek támogatnak, ezek pedig a modern korban az állami intézményekkel azonosak (Polányi [1957] 1971; Fligstein 1996; McMillan 2003). Másodsorban, ahogy azt a társadalomtörténet megmutatja és a társadalomelmélet Emile Durkheimtől és Marcel Mousstól Polányi Károlyig és Marshall Sahlinsig részletesen elemzi, a piaci cserefolyamatokat szükségképpen társadalmi kapcsolatok és kulturális konstrukciók támasztják alá, az emberek pedig jellemzően zúgolódnak a piac szankciói alatt: az államnak közbe kell lépnie, hogy feloldja az ellentéteket és gátat szabjon a kibújás és megkerülés stratégiáinak. Harmadrészt pedig annak a szellemi körnek a történeti elemzéséből, amelyiktől a neoliberalizmus koncepciója származik, világosan kiderül, hogy az

– vagy részleges megtestesülése csak a teljes eredetire való – nyilvánvaló vagy burkolt – hivatkozással jellemezhető.

1930-as évek válságában gyökerező neoliberalizmus nem a késő 19. századi liberalizmus visszaállítására törekedett, hanem annak az államról alkotott téves koncepciója meghaladását tűzte ki célul (Denord 2007; Mirowski és Plehwe 2009). A neoliberalizmus egy kettős elutasításban gyökerezik: egyrészt a gazdasági problémák kollektivistá (előbb szocialista, később keynesi) megoldásai, másrészt a klasszikus liberalizmus „éjjeliőr államról” alkotott minimalista és negatív elgondolásai ellen foglal állást. A neoliberalizmus szeretné megreformálni és átalakítani az államot annak érdekében, hogy az tevékenyen támogassa és mozdítsa elő a piacok folyamatban levő kiépítésének politikai projektjét.¹²

Másutt már kifejtettem, hogy ez a fajta neoliberális újratervezés négy intézményi logika összehangolásaként írható le (Wacquant 2010a):

1. Kommodifikáció mint a piac és a piaci mechanizmusok kiterjesztése azon elgondolás alapján, hogy ezek a mechanizmusok világszerte optimális eszközei az erőforrások és ellenszolgáltatások hatékony elosztásának.
2. Felügyelet-alapú társadalompolitika, ami a gondoskodó, alanyi jogon járó jólétet korrekatív *workfare*-re cseréli, a társadalmi juttatásokat a rugalmas foglalkoztatáshoz való alkalmazkodás feltételéhez köti, valamint megkövetel bizonyos mindennapi, viselkedésbeli gyakorlatokat (képzések, felmérések, munkahelykeresés és munkavállalás bármilyen alacsony bérért is, de ide tartozik a termékenységi csökkenése, a törvények betartatása stb.).
3. Kiterjedt és pornográf büntetőpolitika egyrészt az egyre terjedő társadalmi bizonytalanság által előidézett zavargások megfékezésére a rugalmas foglalkoztatás által negatívan érintett városi körzetekben, másrészt az állami szuverenitás

12 Ezt az állítást Francois Denord (2007) és Jamie Peck (2010: 3) is hangsúlyozzák, utóbbi munkájában egy kevésbé ismert Milton Friedman-frást is ismertet (1951-ben jelent meg kizárólag svéd nyelven), amiben a chicagói közgazdász kifejti: „A 19. századi liberalizmus alapvető hibája volt, hogy nem tulajdonított az államnak más feladatot a béke fenntartásán és a szerződések betartatásán kívül. Ez naiv ideológia volt. Úgy tartotta, hogy az állam csakis bajt okozhat és a *laissez faire* kell legyen a szabály.” Ezzel a felfogással szemben a „neoliberalizmus tétele” azt állítja, hogy „az államnak igenis vannak pozitív funkciói”, többek közt a tulajdonjogok biztosítása, a monopóliumok kialakulásának megelőzése, a monetáris stabilitás garantálása, valamint (leginkább figyelemre méltó módon) „a szegénység és a nyomor enyhítése”. Peck helyesen ismeri fel, hogy „a neoliberalizmus a maga különféle megtestesüléseivel mindig is arra törekedett, hogy megragadja és újrahasonítsa az államot egy vállalatbarát, szabadkereskedelmi-párti »piaci rend« kialakítása érdekében” (2009: 9), de elemzése figyelmen kívül hagyja azokat a megújuló intézményi eszközöket, melyeken keresztül az állam ezeket a folyamatokat megvalósítja.

demonstrálására és az uralom kiterjesztésére a szűken vett mindennapi élet terepén is.

- 4 Az egyéni felelősségvállalás toposza, ami magyarázó diskurzusként és egyfajta kulturális kötőanyagként szolgál az eddigiekben tárgyalt állami tevékenységek összetapasztásához.

Ez az elgondolás túllép a piacközpontú szemléleten, mivel az államnak dinamikus szerepet tulajdonít gazdasági, társadalmi, büntetőpolitikai és kulturális oldalon egyaránt. Az első kettő tekintetében megállapítható, hogy az állam a vállalatok érdekeit szem előtt tartva aktívan *újrászabályozza* a gazdaságot (Vogel 1996) – tehát dereguláció helyett rereguláció zajlik –, valamint a cégek, termékek és munkások piacának kiterjesztése érdekében átfogó „kiigazító” és „piacbővítő” tevékenységekbe kezd (Levy 2006). Társadalmi szempontból a kormányzati programok súlyos kötelezettségekkel terhelik a jóléti juttatásokra szorulókat, agresszív fellépéssel próbálják megváltoztatni a viselkedésüket és helyrehozni az erkölceiket, a mindennapjaikat pedig a kulturális beavatás, a bürokratikus felügyelet és az anyagi meggyőzés sajátos keverékéhez igyekeznek igazítani (Hays 2003); a társadalmi segítségnyújtást így a felügyeleti rendszer megnyilvánulási formájává, az egyéni kieljesedésre való jogot pedig rosszul fizetett, bizonytalan munkák elvállalásának kötelezettségévé alakítva (Moreira 2008). Ez a sűrű felfogás, ami a neoliberalizmust egy négy intézményi pillérré támaszkodó szerveződésként írja le, pontosan meghatározza a kommodifikáció kiterjesztésére és fenntartására irányuló állami eszközöket az egyéni érdektelenség, a kollektív kibúvók vagy az esetleges ellenállás ellenében, ezzel kemény intézményi összefüggésekkel gazdagítva a foucault-iánusok által alkalmazott „politikai racionalitás” puha koncepcióját.

2. tétel: A neoliberalizmus a bürokratikus mező jobbra tolódását és egy kentaurállam kialakulását vonja maga után

Amennyiben nem az állam „leépítése” vagy „kiüresítése”, hanem annak újraképzése és átszervezése zajlik, hogy állunk ennek az átalakításnak a megértésével? Itt válik kulcsfontosságúvá Bourdieu azon elgondolása ([1993] 1994), mely szerint a bürokratikus mező olyan szervezetek soraként értelmezhető, ami sikeresen monopolizálja a közjavak meghatározásának és elosztásának funkcióját.¹³ A bürokratikus mező koncepciója a hatalom-

13 Bourdieu a hatalomgyakorlás fogalmát három elméleti fogódzói segítségével igyekszik újragondolni: ezek közül a bürokratikus mező koncepciója az egyik, amit nem szabad összekeverni a politikai mezővel (amivel metszik egymást) és a hatalom mezőjével (amiben gyökerezik). E kapcsolatok

gyakorlás dinasztikus és bürokratikus módja közti, az intézményesült kulturális tőke mind nagyobb befolyása által meghatározott (Bourdieu 2012) átmenetének alapos történeti elemzéséből született, a fogalom legfőbb hozadéka pedig az, hogy rámutat: „az állam” nem monolit, koherens cselekvő (akár autonóm szereplőként, akár a domináns csoportok szorgalmas kiszolgálójaként tekintünk rá), és nem is egy egyszerű eszköz, amit különféle érdekcsoportok és a civil társadalomban gyökerező egyes mozgalmak a befolyásuk alá hajthatnak. Az állam ezzel szemben *erőviszonyok és hatalmi harcok tere*, amelyek a hatóságok hatáskörének, kiváltságainak és prioritásainak meghatározására irányulnak, illetve különösképpen arra, hogy mely „társadalmi problémák” szolgálnak rá a figyelemre, és miképpen kellene kezelni azokat.

Bourdieu ([1993] 1998) továbbá azt állítja, hogy napjainkban az államot két *belső* harc metszi keresztbe, ami nagyban hasonlít a társadalmi teret felkavaró ellentétekre: a vertikális hatalmi harc (uralkodók és alávetettek között) a neoliberális koncepciók által elbűvölt és a piacosítást szorgalmazó „magas rangú” döntéshozók, valamint az „alacsonyabb rangú” végrehajtók között zajlik, akik a bürokrácia protektív célkitűzései mellett állnak ki; a horizontális hatalmi harcban (a tőke gazdasági és kulturális formája között zajló versengés) pedig az állam fiskális kényszereket és a piaci szigor erősítését támogató „jobb keze” – azaz a gazdasági frakció –, valamint a gazdasági és kulturális tőkétől megfosztott rétegeket védő és támogató „bal keze” – azaz a szociális frakció – vesznek részt. *Punishing the poor* című munkámban ezt a fogalmat egy egységes elméleti keret részeként használok, ami a jóléti intézkedések és büntetőpolitikák jelentős szigorodásának vizsgálatát szolgálja, amely folyamat végeredményeképp kialakult a fejlett marginalitás „kettős megrendszabályozása” a felügyeleti *workfare* és a fegyelmező expanzív kriminalizáció által. A bürokratikus mező fogalmát annyiban egészítettem ki, hogy az igazságszolgáltatást – ideértve a rendőrséget, a bíróságokat, a börtönöket, valamint ezek leágazásait és kiterjesztéseit: a próbaidőt, a feltételes szabadlábra helyezést, az igazságügyi adatbázisokat stb. – az állam jobb kezének központi összetevőjeként kezelem az Államkincstárral és a Gazdasági Minisztériummal együtt (Wacquant 2009a: 3–20, 304–313).

bővebb kifejtéséért lásd Wacquant (2005: 13–18), a bürokratikus mező a neoliberális állam jellegének konkretizálása érdekében átdolgozott változatáért pedig lásd Wacquant (2010a). Mudge találó jellemzése szerint a neoliberalizmusnak három arca van: intellektuális (neoliberalizmus mint doktrína), bürokratikus (a liberalizáció, dereguláció, privatizáció, depolitizálás és monetarizmus állami politikái) és politikai (az állami hatalomért folytatott harc), melyek „egy közös és egyedi ideológiai maggal rendelkeznek: a piaci logikát a szervezés minden más módja fölé kívánják emelni” (2008: 705). Mudge azonban túl nagy figyelmet szentel a politikai mezőnek ahelyett, hogy felismerné: a közpolitikák céljai és eszközei felett folytatott harcok a bürokratikus mezőn belül zajlanak.

Ezt az elméleti keretet használva úgy írhatjuk le a neoliberalizmust mint az állami funkciók szisztematikus átcsoportosítását a bal kéz hatásköréből a jobb kéz hatáskörébe, azaz a *bürokratikus mező védelmező (feminin és kollektívizáló) feléből a fegyelmező (maszkulin és individualizáló) felébe*. Mindez két egymást kiegészítő, ám egymástól elkülönülő folyamat eredményeképp történik: (i) az erőforrások, programok és érintett csoportok áthelyezése a szociális oldalról a büntető oldalra (például a kórházak és ellátó intézmények bezárásával „intézménytelenített” és ennek következtében utcára kerülő szellemileg sérült betegek hajléktalanként való „újraintézményesítése” a fegyházakban és börtönökben); (ii) a jóléti intézkedések, az egészségügyi biztosítás, az oktatás, a szociálisbérletrendszer, a gyermekjóléti szolgálat stb. gyarmatosítása az állam jobb kezének panoptikus és fegyelmező technikái által (példaként említhetők azok a kórházak, melyek a költségvetési kérdéseket részesítik előnyben a gyógyászati szempontokkal szemben, vagy azok az iskolák, melyek az iskolakerülést és az osztályteremben tapasztalható erőszakot állítják a figyelmük középpontjába az oktatással szemben, és biztonsági őrköt szerződöttnék pszichológusok helyett). Ez az állam szerkezetében és intézkedéseiben tapasztalható kettős jobbra tolódás azonban hangsúlyozottan *nem* valamiféle rejtélyes kényszerítőerő vagy elkerülhetetlen szükségszerűség terméke, hanem a bürokratikus mezőn belül – de azon kívül is – zajló, a hatóságok felelősségének és jellegének meghatározására irányuló *szimbolikus és materiális harcok* strukturálisan meghatározott, ám történelmileg esetleges eredménye (Wacquant 2009a: xix–xx, 67–69, 108–109, 312–313). Ebből következik, hogy a fent leírt intézményi elmozdulás sebessége, nagysága és hatása országról országra változik majd az egyes államok nemzetközi viszonyokban betöltött szerepétől, az államon belüli hatalmi viszonyoktól, valamint az adott társadalom szerkezetétől és kulturális megosztottságától függően.

A fent részletezett jobbratolódás eredményeként a neoliberalis Leviatán sem a 19. századi liberalizmus minimális államára, sem a neoliberalizmus gazdaságközpontú és governmentális szemléletű kritikusi által megsíratott szertefoszló államra nem hasonlít, hanem ezekkel szemben egy kentaurállam képe látszik kirajzolódni, amely az osztálystruktúra két vége felé két különböző arcát mutatja: felemelő és „felszabadító” a csúcson, ahol az erőforrások befolyásolásával a gazdasági és kulturális tőkével rendelkezők életkilátásainak gazdagítására törekszik; ezzel szemben büntető és korlátozó az alsó rétegek esetében, mikor az egyre mélyülő egyenlőtlenségek, valamint a terjedő munkaerő-piaci bizonytalanság és etnikai ellentétek által destabilizált társadalmi csoportok igazgatására kerül sor. A jelenleg létező neoliberalizmus csupán az uralkodó rétegek felé harsogja a *laissez faire et laissez passer* jelszavát, az alávetett csoportokkal és különösen a városi prekariátussal szemben ugyanakkor paternalista, tolokodó módon lép fel, a fegyelmező *workfare* és az igazságszolgáltatás felügyelete révén korlátozva ezen csoportok életlehetőségeit.

3. tétel: Az állam büntető oldalának növekedése és megdicsőülése a neoliberális Leviatán nélkülözhetetlen összetevője

Miközben a társadalomkutatók többsége nem látott túl a neoliberalizmust a „nagy állam” végével azonosító ideológiai koncepción, az állam büntető apparátusának döbbenetes rehabilitációja és elképesztő mértékű expanziója, ami a piaci uralom térnyerését kísérte, jórészt figyelmen kívül maradt. Ellentmondva azoknak a próféciaáknak, amelyeket 1945 és 1975 között lehetett hallani ismert pönológusoktól és a büntetőrendszer radikális teoretikusaitól egyaránt, miszerint a börtön idejétmúlt intézmény, ami szükségképpen el fog tűnni (Tony 2004), az utóbbi három évtized a börtönök látványos újramegerősödését hozta a centrum és félperiféria országainak intézményrendszerén belül. Néhány üdítő részleges kivételtől eltekintve (Kanada, Németország, Ausztria és Skandinávia egyes részei) a bebörtönzések száma emelkedett a nyugati posztindusztriális társadalmakban, jelentősen bővült Latin-Amerika posztautoriter államaiban és robbanásszerűen nőtt a szovjet blokk összeomlása után létrejött nemzetállamokban, melyek a tervezdalkodást piacgazdaságra cserélték. Ugyanakkor nem csak arról van szó, hogy a bebörtönzöttek száma rohamosan nőtt mindhárom régióban (Walmsley 2011) a munka világának folyamatos elbizonytalanodásával és a jólét csökkenésével egy időben; mindenhol megfigyelhető, hogy a büntetés-végrehajtás rendszerébe bekerülők között aránytalanul magas számban vannak jelen a városi szegénységben élők, az etnikai és nemzeti kisebbségek tagjai, a hajléktalanok és magukra hagyott szellemi fogyatékosok, valamint a munkaerőpiac kizsáírtottjai (Wacquant 2009a: 69–75).

A bebörtönzöttek számának egyértelmű növekedése ugyanakkor csupán egy durva, jól látható megnyilvánulása a büntető állam megerősödésének és felemelkedésének a piaci uralom korszakában. A tendencia további mutatói közé tartozik a rendőrség agresszív bevetése a szegregált körzetekben és azok környékén, valamint a bíróság növekvő szerepvállalása rendbontó viselkedés és kisebb kihágások kezelése ügyében; a bíróságok hatókörének tágítása különböző alternatív szankciók bevezetésén, a szabadlábra helyezés után gyakorolt kontroll rendszerének kialakításán és az igazságszolgáltatás által használt digitális adatbankok exponenciális növekedésén keresztül; az illegális migránsok begyűjtésére és kiutasítására létrejött adminisztratív központok elszaporodása; a törvényhozók hiperaktivitása a bűnüldözés terén (a különféle büntetések eddig soha nem látott mértékben sokszorozódtak meg és váltak szigorúbbá) és a bűnelkövetés fenyegető képeivel üzekedő médiaágazat robbanásszerű növekedése; az utcai rendfenntartás felértékelése a legmagasabb szintű kormányzati célkitűzések közé (miközben a vállalatok által elkövetett jogszabálysértéseket fokozatosan dekriminalizálták) és

a „bizonytalanság” fogalmának egyre szembeszökőbb jelenléte a választási kampányok során; valamint a büntető közpolitikák érzelmi és szimbolikus paraméterekhez kötése a pönológiai szakértelem nyilvánvaló figyelmen kívül hagyása mellett.

A bürokratikus mező büntető oldalának megerősödése és kiterjedése nem egyszerűen válasz a bűnözésre, amely az utóbbi két évtizedben csökkent a nyugati államokban, és amely általában a büntetés mértékétől és jellegétől függetlenül ingadozik (Young és Brown 1993; Lappi-Seppala 2011). Nem is az „exkluzív társadalom” eljövételének, a „felügyelet kultúrája” felemelkedésének vagy a kormányzatba vetett bizalom csökkenésének és a „kockázattársadalom” elfogadásának eredménye ez a tendencia,¹⁴ és még kevésbé a profitorientált szereplők tevékenykedéséé, ahogy az a „börtönipari komplexum” démoni koncepciója alapján tűnhet (Wacquant 2010b). A büntetés-végrehajtás intézményeinek megerősítése *egy téglá csupán a neoliberalis Leviatán építményében*. Ebből kifolyólag pedig a „késő modernitás” a nehezen megragadható „ontológiai szorongás” helyett sokkal inkább konkrét, a piac által kikényszerített közpolitikai változásokkal függ össze, melyek hozzájárultak az osztályegyenlőtlenségek mélyüléséhez, a nagyvárosi kirekesztettség fokozódásához és az etnikai ellentétek feltüzeléséhez, valamint a közpolitika-alkotók legitimációjának erodálásához. Cavadino és Dignan politikai-gazdasági berendezkedésük alapján négy csoportra osztott, összesen egy tucat fejlett társadalom összehasonlító elemzésével arra a megállapításra jutott, hogy megfigyelhető „egy általános tendencia a büntetés mértékének *változásában* az adott országokon belül, ami nagyjából ugyanazt az utat járja be időről időre”: „ahogy a társadalom a neoliberalizmus irányába mozdul, a büntetőrendszer egyre kíméletlenebbé válik” (2006: 450). Lacey más szemszögből dolgozta fel ugyanazokat az adatokat (2008: 111), és bár szerette volna megcáfolni a büntetőpolitika konvergenciájának tézisét, végül arra jutott, hogy az ezen országokon belül bebörtönzött emberek számát leginkább a gazdaság „koordináltsági foka” alapján lehet megjósolni, ami a neoliberalizáció fordított mutatója. Lappi-Seppala 30 európai ország statisztikai vizsgálata alapján megerősíti, hogy a büntetések mérséklése „a konszenzuális és korporatív politikai kultúrában, a magas fokú társadalmi bizalomban és politikai legitimitásban, valamint az erős jóléti államban gyökerezik” (2011), mindez pedig a társadalompolitikai jellemzőket tekintve ellentétes a neoliberalizmussal. Továbbá a szigorú és pornográf büntetőpolitika elterjedése időben és térben követi a gazdasági dereguláció és a feltételekhez kötött jóléti juttatások bevezetésének útját (Wacquant 2009b, 2011).

Nem véletlen, hogy az Egyesült Államok büntetőpolitikája pont az 1970-es évek közepe után vált kiemelkedően szigorúvá, miután megkezdődött a munka világának prekarizálódása, a jóléti támogatások megnyirbálása, a fekete gettók összeomlása és

14 Ahogy azt többek közt Jock Young (1999), David Garland (2001) és John Pratt (2007) állítják, csak hogy kiemeljük a büntetés terén végbemenő változások főbb versengő makroelméleteit.

a szegénység mélyülése a kettészakadó metropoliszokban. Szintén nem a véletlen műve, hogy az 1980-as évek elején Latin-Amerikában éppen Chilében börtönözték be a legtöbb embert, és hogy az 1990-es évek végére Nagy-Britanniából az Európai Unió büntető nagyhatalma lett, ahogy az ország a klientelista-korporatív modell felől fokozatosan a neoliberalis berendezkedés felé mozdult. Piaci uralom és szigorú büntetés-végrehajtás között ugyanis strukturális és funkcionális kapcsolat van a keynesiánus–fordista korszak vége óta.¹⁵ A büntető állam azért bontakozik ki azokban az országokban, amelyek a neoliberalizmus útjára léptek, mert a piacosság által előidézett két dilemmára is megoldást kínál, melyek a társadalmi és politikai rend fenntartását fenyegetik: (1) kezeli az egyre mélyülő töréseket, melyeket a társadalmi bizonytalanság állandósulása idéz elő az osztálystruktúra és városi tér alsó rétegeiben; valamint (2) a „törvény és rend” jelszavának megerősítésével visszaállítja a kormányzó elitek tekintélyét, pont mikor azt aláaknázza a pénz, a tőke, a jelek és emberek nemzethatárokon átívelő áramlása, és az állami döntéshozás korlátozása a szupranacionális szervek és a pénzügyi tőke részéről. A bürokratikus mező elmélete lehetővé teszi, hogy megragadjuk a büntetés és a két összefonódó célkitűzését, valamint lehetőséget teremt arra is, hogy egyenlő figyelmet szenteljünk a közpolitikák materiális és szimbolikus dimenziójának egyaránt – ebben az esetben az alsóbb osztályok megrendezésében játszott hathatós szerepnek és a szuverenitás megjelenítése kommunikatív missziójának, amiért a büntető igazságszolgáltatás felel.¹⁶ Emellett ez az elméleti keret azt is lehetővé teszi, hogy a büntetést ne csupán mint elnyomó, hanem mint produktív jelenséget vizsgáljuk, ami kihangsúlyozza a büntetés performatív jellegét (Wacquant 2008b), így pedig képesek leszünk arra, hogy rámutassunk: a neoliberalizmus által átformált társadalmakban a rendfenntartásra és igazságszolgáltatásra fordított kiemelt figyelem és az egyre nagyobb anyagi és emberi erőforrások átcsoportosítása nem elhajlás, anomália vagy időleges jelenség csupán, hanem a neoliberalis állam nélkülözhetetlen összetevője.

15 Nem értek egyet Bernard Harcourt-ral (2011), aki ezt a kapcsolatot a „szabad piac” és a „buzgó rendőrség” összekapcsolódó mítoszainak 18. századi feltalálásától eredezteti: a kiterjedt büntető állam a neoliberalizmus sajátos kreálmánya, és nem a klasszikus liberalizmus öröksége vagy annak újjáéledése. A fordista–keynesiánus időszak *után* alakult csak ki, mivel az utóbbi jelentősen megváltoztatta az állami beavatkozás intézményi jellemzőit, illetve az állam aktivitásával szemben támasztott kollektív elvárásokat (ennek további kifejtéséért lásd Wacquant 2009a: 227–228).

16 Ebből következik, hogy a büntető állam megfelelő leírásához nem elég, ha a büntetőjogot a politikai antropológia figyelmének középpontjába állítjuk. Véget kell vetnünk annak az ellenségeskedésnek (vagy egymás kölcsönös ignorálásának) is, ami a kriminológia marxista és durkheimiánus ága között zajlik, a két iskola ugyanis egymástól elkülönülve kezelte a büntetés materiális és szimbolikus logikáját, sőt olykor szembe is állította azokat.

Ahhoz, hogy kidolgozhatjuk a neoliberalizmus történeti antropológiáját és elemezhetjük, hogy azokban az országokban, melyekben gyökeret vert, miként fejlődik valójában – ellentétben azzal, ahogy a rendszer önmagát prezentálja (a piaci uralom modellje), vagy ahogy önmagát elleplezi, mikor nem koherens rendszerként tűnik fel (gouvernementalité-modell) –, tudatosítanunk kell, hogy a neoliberalizmus nagyban összefügg az állami berendezkedés jellegével. Ahogy a „hosszú tizenhatodik század” során megszületett Nyugat-Európában a modern Leviatán (Ertman 1997) és ezzel együtt a feudalizmusból a merkantilista kapitalizmusba való átmenet részeként többek közt a szegénygondozás és a börtönrendszer is, úgy lehetünk tanúi a kétezres évekre egy újfajta állam kialakulásának, amely a piacok és a szabadság megóvására irányul, de a liberalizmust, annak minden előnyével együtt, valójában csak a társadalom tetején helyet foglalók számára biztosítja, míg az alsóbb rétegekre büntető paternalizmust kényszerít. Ahelyett, hogy a rendőrséget, a bíróságokat és a börtönrendszert a bűnüldözés technikai tartozékának tekintenénk csupán, fel kell ismernünk, hogy ezek azon politikai képességek magját képezik, melyek segítségével a Leviatán képes a fizikai terek kormányzására, a társadalmi tér felosztására, a szimbolikus ellentétek kihangsúlyozására és saját szuverenitásának demonstrálására. Ennélfogva a hatalom vizsgálatára irányuló megújult politikai antropológiának a középpontba kell állítania ezeket, és így képesnek kell lennie arra, hogy leírja, miként jelöli ki az állam és hogyan kezeli a problémás területeket és kategóriákat annak érdekében, hogy piacokat teremtsen és azoknak engedelmesskedő állampolgárokat formáljon, akár tetszik ez nekik, akár nem.

Fordította: Sidó Zoltán

Az eredetivel egybevetette: Jelinek Csaba

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Barry, A. T. Osborne – Rose, Nikolas (szerk.) (1996): *Foucault and political reason: liberalism, neo-liberalism, and rationalities of government*. University of Chicago Press.
- Bourdieu, Pierre ([1993] 1994): Rethinking the state: on the genesis and structure of the bureaucratic field. In: *Sociological Theory*, No. 12.: 1–19.
- Bourdieu, Pierre ([1993] 1998): The abdication of the state. In: *The weight of the world: social suffering in contemporary society*. Szerk.: Bourdieu, Pierre et al. Polity Press.
- Bourdieu, Pierre (2012): *Sur l'Etat*. Seuil and Raisons d'agir Editions.

- Brenner, Neil – Peck, Jamie – Theodore, Nik (2010): Variegated neoliberalization: geographies, modalities, pathways. In: *Global Networks*, No. 10.: 182–222.
- Brown, Wendy (2005): Neoliberalism and the end of liberal democracy. In: *Edgework: critical essays on knowledge and politics*. Princeton University Press.
- Campbell, John L. – Pedersen, Ove Kaj (szerk.) (2001): *The rise of neoliberalism and institutional analysis*. Princeton University Press.
- Carruthers, Bruce G. – Espeland, Wendy Nelson (1991): Accounting for rationality: double-entry bookkeeping and the rhetoric of economic rationality. In: *American Journal of Sociology*, Vol. 97., No. 1.: 31–69.
- Cavadino, Michael – Dignan, James (2006): Penal Policy and Political Economy. In: *Criminology and Criminal Justice*, Vol. 6., No. 4.: 435–456.
- Cerny, Philip (2008): Embedding neoliberalism: the evolution of a hegemonic paradigm. In: *The Journal of International Trade and Diplomacy*, Vol. 2., No. 1.: 1–46.
- Comaroff, Jean – Comaroff, John L. (szerk.) (2001): *Millennial capitalism and the culture of neoliberalism*. Duke University Press.
- Crouch, Colin (1997): The terms of the neoliberal consensus. In: *The Political Quarterly*, Vol. 68., No. 4.: 352–360.
- Dardot, Pierre – Laval, Christian (2007): *La Nouvelle raison du monde. Essai sur la société néolibérale*. La Découverte.
- Dean, Mitchell (1999): *Governmentality: power and rule in modern society*. Sage London.
- Denord, François (2007): *Néo-libéralisme version française. Histoire d'une idéologie politique*. Démopolis.
- Drake, St. Claire – Cayton, Horace ([1945, 1962, 1969] 1993): *Black metropolis: a study of negro life in a northern city*. University of Chicago Press.
- Edelman, Mark – Haugerud, Angélique (szerk.) (2005): *The anthropology of development and globalization: from classical political economy to contemporary neoliberalism*. Wiley-Blackwell.
- Ertman, Thomas (1997): *Birth of the Leviathan: building states and regimes in medieval and early modern Europe*. Cambridge University Press.
- Ferguson, James (2006): *Global shadows: Africa in the neoliberal world order*. Duke University Press.
- Fligstein, Neil (1996): Markets as politics: a political-cultural approach to market institutions. In: *American Sociological Review*, Vol. 61., No. 4.: 656–673.
- Foucault, Michel (2000): Kormány-fővel gondolkodni. In: *Nyelv a végtelenhez*. Latin Betűk: 287–305.
- Foucault, Michel (2004): *Naissance de la biopolitique. Cours au Collège de France, 1978–1979*. Seuil/Gallimard.

- Garland, David (2001): *The culture of control: crime and social order in contemporary society*. University of Chicago Press.
- Greenhouse, Carol J. (szerk.) (2009): *Ethnographies of neoliberalism*. University of Pennsylvania Press.
- Gamble, Andrew (2001): Neoliberalism. In: *Capital & Class*, Vol. 25., No. 3.: 127–134.
- Harcourt, Bernard E. (2011): *The illusion of free markets: punishment and the myth of the natural order*. Harvard University Press.
- Harvey, David (2005): *A brief history of neoliberalism*. Oxford University Press.
- Hays, Sharon (2003): *Flat broke with children: women in the age of welfare reform*. Oxford University Press.
- Hilgers, Mathieu (2011): The three anthropological approaches to neoliberalism. In: *International Social Science Journal*, Vol. 61., No. 202.: 351–364.
- Hoffman, Lisa – DeHart, Monica – Collier, Stephen J. (2006): Notes on the anthropology of neoliberalism. In: *Anthropology News*, Vol. 47., No. 6.: 9–10.
- Jessop, Bob. (2002): Liberalism, neoliberalism, and urban governance: a state-theoretical perspective. In: *Antipode*, Vol. 34., No. 3.: 452–472.
- Kipnis, Andrew B. (2008): Audit cultures: neoliberal governmentality, socialist legacy, or technologies of governing? In: *American Ethnologist*, Vol. 35., No. 2.: 275–289.
- Lacey, Nicola (2008): *The prisoners' dilemma: political economy and punishment in contemporary democracies*. Cambridge University Press.
- Ladányi János – Szelényi Iván (2001): Van-e értelme az underclass kategória használatának? In: *Beszélő*, Vol. 6., No. 11.: 94–99.
- Lappi-Seppälä, Tapio (2011): Explaining imprisonment in Europe. In: *European Journal of Criminology*, Vol. 8., No. 4.: 303–328.
- Larner, Wendy (2000): Neo-liberalism: policy, ideology, governmentality. In: *Studies in Political Economy*, Vol. 63.: 5–26.
- Levy, Jonah D. (szerk.) (2006): *The state after statism: new state activities in the age of liberalization*. Harvard University Press.
- McMillan, John (2003): *Reinventing the bazaar: a natural history of markets*. W.W. Norton.
- Meiksins Wood, E. (2005): *Empire of capital*. Verso.
- Mirowski, Philip – Plehwe, Dieter (szerk.) (2009): *The road from Mont Pelerin: the making of the neoliberal thought collective*. Harvard University Press.
- Moreira, Amílcar (2008): *The activation dilemma: reconciling the fairness and effectiveness of minimum income schemes in Europe*. The Policy Press.
- Mudge, Stephanie Lee (2008): State of the art: what is neo-liberalism? In: *Socioeconomic Review*, Vol. 6., No. : 703–731.
- O'Malley, Pat – Rose, Nikolas – Valverde, Mariana (2006): Governmentality. In: *Annual Review of Law & Social Science*, Vol. 2., No. 1.: 83–104.

- Ong, Aihwa (2006): *Neoliberalism as exception: mutations in citizenship and sovereignty*. Duke University Press Books.
- Ong, Aihwa (2007): Neoliberalism as a mobile technology. In: *Transactions of the Institute of British Geographers*, Vol. 32., No. 1.: 3–8.
- Peck, Jamie (2008): Remaking Laissez-faire. In: *Progress in Human Geography*, Vol. 32., No. 1.: 3–43.
- Peck, Jamie (2010): *Constructions of neoliberal reason*. Oxford University Press.
- Polányi, Károly ([1957] 1971): The economy as instituted process. In: *Primitive, Archaic and Modern Economies*. Szerk.: Dalton, George. Beacon Press.
- Pratt, John (2007): *Penal populism*. Routledge.
- Richland, Justin B. (2009): On neoliberalism and other social diseases: The 2008 sociocultural anthropology year in review. In: *American Anthropologist*, Vol. 111., No. 2.: 170–176.
- Saad-Filho, Alfredo – Johnston, Deborah (szerk.) (2005): *Neoliberalism: a critical reader*. Pluto.
- Simon, Jonathan (2007): *Governing through crime: how the war on crime transformed American democracy and created a culture of fear*. Oxford University Press.
- Stewart, Michael S. (2001): Depriváció, romák és „underclass”. In: *Beszélő*, Vol. 6., No. 7–8.: 82–94.
- Tonry, Michael H. (2004): Has the prison a future? In: *The future of imprisonment*. Szerk.: Tonry, Michael H. Oxford University Press.
- Vogel, Steven Kent (1996): *Freer markets, more rules: regulatory reform in advanced countries*. Cornell University Press.
- Wacquant, Loïc (1996): L'underclass urbaine dans l'imaginaire social et scientifique américain. In: *L'Éxclusion: l'état des savoirs*. Szerk.: Paugam, Serge. Editions La Découverte.
- Wacquant, Loïc (1997): Three pernicious premises in the study of the American ghetto. In: *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 21., No. 2.: 341–353.
- Wacquant, Loïc (2000 [2004]): *Body and soul: notebooks of an apprentice boxer*. Oxford University Press.
- Wacquant, Loïc (szerk.) (2005): *Pierre Bourdieu and democratic politics: the mystery of ministry*. Polity Press.
- Wacquant, Loïc (2008a): *Urban outcasts: a comparative sociology of advanced marginality*. Polity Press.
- Wacquant, Loïc (2008b): Ordering insecurity: social polarization and the punitive upsurge. In: *Radical Philosophy Review*, Vol. 11.: 9–27.
- Wacquant, Loïc (2009a): *Punishing the poor: the neoliberal government of social insecurity*. Duke University Press.

- Wacquant, Loïc (2009b): *Prisons of poverty*. University of Minnesota Press.
- Wacquant, Loïc (2009c): The body, the ghetto and the penal state. In: *Qualitative Sociology*, Vol. 32.: 101–129.
- Wacquant, Loïc (2010a): A neoliberális állam megalkotása – munkalét, börtönlét és szociális bizonytalanság. In: *Eszmélet*, No. 84.: 74–94.
- Wacquant, Loïc (2010b): Prisoner reentry as myth and ceremony. In: *Dialectical Anthropology*, Vol. 34.: 604–620.
- Wacquant, Loïc (2011): The global firestorm of law and order: on neoliberalism and punishment. In: *Thesis Eleven*, Megjelenés alatt.
- Walmsley, Roy (2011): *World prison population list*. Kilencedik kiadás. International Center for Prison Studies.
- Weber, Max ([1918–1920] 1978): *Economy and society: an outline of interpretive sociology*. Szerk.: Roth, Guenther – Wittich, Claus. University of California Press.
- Williamson, John (1993): Democracy and the “Washington Consensus”. In: *World Development*, 21.: 1329–1336.
- Young, Warren – Brown, Mark (1993): Cross-national comparisons of imprisonment. *Crime & Justice: A Review of Research*, Vol. 17.: 1–49.
- Young, Jock (1999): *The Exclusive Society: Social Exclusion, Crime and Difference in Late Modernity*. Sage.

Mathieu Hilgers

A NEOLIBERÁLIS ÁLLAM TÖRTÉ- NETISÉGE

Eredeti tanulmány: Hilgers, Mathieu (2012): The historicity of the neoliberal state. In: *Social Anthropology*, Vol. 20., No. 1.: 80–94.

Köszönetnyilvánítás: Szeretnék köszönetet mondani Jonathon Repinecznek, amiért e tanulmány számottevő részét rövid határidővel megszerkesztette és lefordította.

A neoliberalizmussal foglalkozó tanulmányok olykor úgy tekintenek a neoliberalizmus nyugati alakulására, mint a neoliberalis fejlődési útra. Az állam neoliberalis korban betöltött szerepéről alkotott felfogásokat azonban alapvetően meghatározzák a vizsgált államok sajátosságai. Ezért egy olyan analitikus perspektíva kidolgozásának, amely a neoliberalizmus létrehozását „globális dimenzióban” kívánja tárgyalni, különböző államok alakulástörténetét is számításba kell vennie. Ugyanis, még ha az elmélet az egyetemesség igényével lép is fel, annak megvalósítása vagy hatása mindig az adott helyzet sajátos történelmi, társadalmi és gazdasági valóságában érvényesül. Egy olyan területen tehát, amelyet növekvő számú Nyugat-központú elméletek uralnak, Afrika kiváló lehetőséget nyújt az elemzés decentráálására, nem utolsósorban azért, mert Afrika sok szempontból élen járt azokban a megszorító intézkedésekben és reformokban, amelyeket ma számos európai országban megfigyelhetünk. Reményeim szerint sikerül túllépnem a neoliberalizmus terjedésének Nyugat-központú felfogásán, és megmutatnom, hogy a neoliberalizmus megvalósulásának és változatainak megértése érdekében elengedhetetlen összehasonlító szempontból megvizsgálni az „állam történetiségét”.

Az utóbbi éveket a neoliberalizmusról szóló tanulmányok megszorodása jellemzi. Ezek számos témát tesznek vizsgálat tárgyává: az egészségügyet, az oktatást, a munkát, a börtönöket, a vállalatokat, a pénzügyet, a történelmet, a kulturális termelést és így tovább. A sokféleség ellenére azonban a kutatás döntő része így vagy úgy azzal a kérdéssel kapcsolatos, hogy az állam milyen szerepet tölt be a neoliberalizmus korában. Vannak szerzők, akik szerint a neoliberalizmust az állam háttérbe szorulása jellemzi (Clarke és Newman 1997; Prasad 2006; Haque 2008), míg mások amellel érvelnek, hogy inkább az állam szerepének módosulását jelenti (Hildyard 1997; Ong 1999; Peck 2003; Ong 2006; Bayart 2007; Laval 2007; Lee és McBride 2007; Cerny 2008; Dardot és Laval 2009; Wacquant 2009a; Plant 2009). Jelenleg egyértelműen az utóbbi irányzat az uralkodó, noha többféle, az állam átalakulására vonatkozó ismeretelméleti és teoretikus megközelítés létezik. Összességében elmondható, hogy az állam neoliberalis korszakban betöltött szerepéről alkotott felfogásokat alapvetően meghatározzák a vizsgált államok sajátosságai.

Egy olyan területen, amelyet növekvő számú Nyugat-központú elméletek uralnak, Afrika kiváló lehetőséget nyújt az elemzés decentráálására. Sok más globális elmülethez hasonlóan, melyek vagy elhanyagolták, vagy „fekete lyuknak” tekintették Afrikát (Castells 2010), és amelyek gyakran a „világméretű konvergencia” víziója alapján fogalmazódnak meg (Ferguson 2006: 25–29), a neoliberalizmussal foglalkozó tanulmányok olykor úgy tekintenek a neoliberalizmus nyugati alakulására, mint a neoliberalis fejlődési útra. Így aztán nem is meglepő, hogy a neoliberalizmus számos globális elemzése egyszerűen

meg sem említi Afrikát (Campbell és Pedersen 2001; Soederberg et al. 2005, idézi Harrison 2010). E tanulmányban azt állítom, hogy egy olyan analitikus perspektíva kidolgozásának, amely a neoliberalizmus létrehozását – ahogy Wacquant javasolja – „globális dimenzióban” kívánja tárgyalni, különböző államok alakulástörténetét is számításba kell vennie. Annak érdekében, hogy azonosíthassuk a hasonlóságokat és különbségeket a neoliberalizmus megvalósításában, három olyan tézist vizsgálok meg, melyeket Wacquant dolgozott ki a *Social Anthropology* vitaszekciójában¹, és melyek a neoliberalizmus történeti antropológiájának alátámasztására törekcszenek: (i) a neoliberalizmus olyan politikai projekt, amely az állam átszervezésével jár; (ii) a neoliberalizmus a bürokratikus mező jobbratulódásával jár, és kentaurállamot hoz létre; (iii) az állam büntető apparátusának növekedése és felértékelődése a neoliberalis állam szerves része.

A vita előmozdítása érdekében másokhoz hasonlóan én is azt javaslom, hogy tegyünk különbséget elméleti és gyakorlati neoliberalizmus között (Harvey 2007; Ferguson 2010; Harrison 2010). Az elmélet és a gyakorlat persze gyakran keveredik; ez a megkülönböztetés mégis fontos a vita tisztázása szempontjából. El tudjuk képzelni, hogy úgy vitázzunk a szocializmusról, hogy nem olvastuk Marxot? És megfordítva, képesek lennénk megérteni a szocialista korszakot Kubában, Kínában, Oroszországban vagy Beninben pusztán *A tőke* alapján, anélkül, hogy megvizsgálnánk e társadalmak történeti tapasztalatát?

Az elméleti neoliberalizmus egy többségében közgazdászok által létrehozott szakirodalmi anyag. A gyakorlati neoliberalizmus körébe tartoznak (a) a neoliberalizmus nevében vagy annak előfeltévesei alapján hozott reformok és intézkedések, melyek legjellemzőbb kifejezése a washingtoni konszenzus, valamint (b) a verseny és a maximalizálás elvének megtestesülése a társadalmi ágensek és intézmények észlelésmódjában és gyakorlatában. A továbbiakban röviden áttekintem a téma elméleti irodalmát, melynek során kiderül, hogy az államot gyakran tekintik a neoliberalis átalakulás lényegi összetevőjének. Ezután bemutatom, hogy ezt az elméletet miként alkalmazzák Afrikában. Az elmélet és a gyakorlat között azonban soha nincs teljes megfelelés. Még ha az elmélet az egyetemesség igényével lép is fel, annak megvalósítása és hatása mindig az adott helyzet sajátos történelmi, társadalmi és gazdasági valóságában érvényesül. Bár bizonyos szerzők szemében a neoliberalizmus nem más, mint a rugalmatlan állam hanyatlása vagy jobb kezének megállíthatatlan kiterjedése, úgy tűnik, a neoliberalis befolyás soha nem érthető meg a történelmi összefüggések vizsgálata nélkül, és értékelését mindig a kontextus függvényében kell elvégeznünk.² Reményeim szerint sikerül túllépnem a neoliberalizmus

1 Lásd a *Fordulat* jelen lapszámában

2 Wacquant Bourdieu megkülönböztetésére támaszkodik az állam jobb és bal kezét illetően. Ehhez lásd Bourdieu (1998: 9–17), valamint Bourdieu (2008).

terjedésének Nyugat-központú felfogásán, és megmutatnom, hogy a neoliberális megvalósulásának és változatainak megértése érdekében elengedhetetlen összehasonlító szempontból megvizsgálni az „állam történetiségét” (Bayart 1996).

AZ ÁLLAM ÁTSZERVEZÉSE A NEOLIBERÁLIS ELMÉLETBEN

Az elmúlt évszázad első évtizedeiben a neoliberális alapítói – nézetkülönbségeik ellenére – abban egyetértettek, hogy a gazdaság függetlenségébe vetett hit volt a liberalizmus legnagyobb hibája, és egyben a gazdasági összeomlás első számú oka: a piaci rend nem természetes rend (Audier 2008).³ Ezért tűnt elengedhetetlennek egy olyan politikai program kialakítása, amely elősegíti egy spontán piaci rend kifejlődését (Hayeket idézi Petsoulas 2001: 2). Az intézményi megközelítés a neoliberális központi eleme, következményekkel bír a jog, a piac és a szabályozott dereguláció tekintetében. A marxista nézetekkel ellentétben a neoliberális megközelítések nem tekintik a gazdasági struktúrát végső fokon meghatározónak. A neoliberális sokkal inkább azt tekinti feladatának, hogy az államot és az embereket az általános verseny elősegítése érdekében átformálja (Dardot és Laval 2009: 175). A neoliberálisnak erős államra van szüksége, az állam ugyanis lényegi előfeltétele a tökéletes versenykörülményeknek. Így a neoliberális elméletben a reformok aligha korlátozhatók a gazdaságra. A verseny azt kívánja, hogy az állam olyan helyzetben legyen, hogy a versenyt akadályozó természetes jelenségeket (pl. a monopóliumok létrehozását vagy az áringadozást) képes legyen korrigálni. Az állam legitimitása a gazdasági növekedéstől függ; a gazdasági növekedést pedig az határozza meg, hogy az állam képes-e olyan keretrendszert kialakítani, amelyben az egyének szabadon követhetik egyéni érdekeiket; a verseny világában ennek a szabadságnak magának az államnak az újratemtéséhez és újraépítéséhez kell vezetnie. A verseny és a maximalizálás válik az állam szervezőelvévé. A neoliberális elméletben az állam átszervezése egyértelműen a szubjektivitások és a társadalmi viszonyok módosításához szükséges lépésként jelenik meg, ami a spontán piaci rend metafizikájának történő megfelelő előfeltétele.

A neoliberális kiterjesztése feltételezi a piaci mechanizmusok életvilágra történő kiterjesztését, ahogy annak a jogi apparátusnak a megjelenését is, amely lehetővé teszi a versenyt és a közösségi élet önszerveződését. Így tehát a neoliberálisnak meg kell változtatnia az embereket. Ezért lesz a neoliberális, Lippmanntól kezdve Thatcher híres megfogalmazásáig („A közgazdaság a módszer, de a cél a lélek megváltoztatása”)

3 Ezek közé tartozott Lippmann, Röpke, Rüstow, Hayek, von Mises, Rueff, Marjolin és Rougier.

politikai projekt. A szükségszerűség, hogy az embereket az általános verseny világához való alkalmazkodásra készítsük, radikális reformot feltételez, amelynek eredményeként az emberek másként látják a rendeltetésüket. A neoliberais állapotban az oktatást a társadalmi változás lényegi feltételének tekintették. Anélkül, hogy elhomályosítanák az állam újraértelmezésére irányuló törekvést a neoliberais elméletben, a neoliberalizmus születésével foglalkozó diskurzuselemzések (Foucault 2004; Laval 2007) rámutatnak, hogy a neoliberalizmusról szóló első munkák az emberi állapot politikájának kidolgozását ösztönzik a spontán rend fikciójának valóra váltása érdekében.⁴ Hogy megértsük ennek a politikának a hatásait Afrikában, röviden fel kell idéznünk alkalmazásának módját és körülményeit.

AZ ELMÉLETTŐL A GYAKORLATIG: AFRIKA A NEOLIBERÁLIS KORSZAK ELŐTERÉBEN

A nemzetközi intézmények létrehozása és a Bretton Woods-i megállapodások fontos szerepet játszottak a neoliberalizmus működtetésében. A neoliberais politika megvalósítását számos kutató a konzervatív kormányzatok hatalomra jutásához kapcsolja az 1970-es évek végén Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban. Ahogyan azonban látni fogjuk, árnyalunk kell azt az elképzelést, amely szerint Amerika alkotta és alkotja ma

4 Röpke, az ordoliberalizmus egyik alapítója, *Civitas Humana* című művében kifejti, hogy „a piacgazdaságnak szilárd keretrendszerre van szüksége, melyet a rövidség kedvéért antropológiaián fogunk nevezni” ([1948] 2002: 32). Valószínűleg Foucault volt az első társadalomtudós, aki a biohatalomról szóló 1978-1979-es előadásaiban a neoliberais forradalom alapozó szövegeinek diskurzív és értelmező elemzése nyomán felismerte a neoliberais projekt következményét: a verseny – a piac első számú szervezője – működéséhez szükség van az állam által biztosított keretekre. A korszak vezető tudósainak az egydimenziós emberre vagy társadalomra (Marcuse 1968), a fogyasztói társadalomra (Baudrillard 1998) vagy a spektakulum társadalmára (Debord 1994) irányuló figyelme eltérítette a neoliberalizmus valós folyamatának elemzését. Foucault munkásságának egyik legfontosabb hozadéka éppen annak elemzése, hogy a neoliberalizmusnak miként van szüksége az állam újraszervezésére a spontán piaci rend utópiájának eléréséhez. Az állam átszervezése az a feltétel, amely lehetővé teszi annak a versenypiacnak a létrejöttét és elterjedését, amely egyfajta szocializációs folyamatot és állandó változást kényszerít az egyénekre. Ez a piachoz történő folyamatos igazodás azt eredményezi, hogy a piac logikája a piacon túlra is kiterjed. A szubjektivitás technológiai arra ösztönzik a szereplőket, hogy a tudáson keresztül optimalizálják egyéni választásaikat, és hogy a verseny szellemében értelmezzék a világot, az alávetés technológiai pedig az optimális termelékenység mentén szabályozzák az embereket. A kormányozhatóságon alapuló megközelítés világosan látta, hogy a neoliberalizmus nem kizárólag gazdasági projekt, hanem politikai, sőt antropológiai és szociológiai is.

is, „a neoliberális jövő élő laboratóriumát” (Wacquant 2009a). Afrika sok szempontból élen járt azokban a megszorító intézkedésekben és reformokban, amelyeket ma az európai országok közül Írországban, Portugáliában és Görögországban látunk. Afrikában az 1980-as évek a stabilizációs intézkedések és strukturális kiigazítások időszakát jelentették (Hugon 2001). Ezek az intervenciós politikák aztán deregulációs és privatizációs hullámokhoz, valamint intézményi reformokhoz vezettek.

ADÓSOK ÉS HITELEZŐK

A kamatlábak (hosszú távú és rövid távú nominális) 1979-es – Paul Volcker, az Amerikai Szövetségi Jegybank elnökének nevéhez fűződő – emelésének, majd a dollár ezt követő értéknövelésének világméretű következményei voltak.⁵ Ezek az események növelték a déli országok adósságát, és jelentősen megerősítették a hitelezők hatalmát az adósság felett (Aglietta 1999; Reno 1999: 23). Az IMF a legkeményebben sújtott országok segítségére sietett azzal a feltétellel, hogy gazdaságpolitikájukat alávetik az IMF előírásainak. A visszamaradottnak, stagnálónak, egyensúlytalannak és diszfunkciónak tekintett gazdaságok modernizálása és fejlesztése nevében (Hugon 2001) a legtöbb afrikai ország a neoliberális politika radikális teszterepévé vált. Csupán az 1980-as években 38 afrikai kormány 244 feltételes kölcsönt fogadott el a Világbanktól és az IMF-től (Bratton és van de Walle 1997: 132–133); 10 évvel később az IMF még 36 országban volt jelen (van de Walle 2001: 7). A neoliberális intézkedéseket hirdető intézményeknek ez az óriási, soha korábban nem tapasztalt jelenléte szerte a világon súlyos következményekkel bírt, Afrikát pedig kitüntetett tereppé teszi az e politika megvalósítását tanulmányozók számára.

A megvalósításnak két szakaszát különböztethetjük meg. Az első, amely az 1980-as években kezdődött, a gazdaságra összpontosító kiigazítási intézkedésekből állt; a másodikra, amely az 1990-es évektől indult, a politikai kiigazítások voltak jellemzők olyan demokratikus folyamatok támogatása érdekében, amelyek a korábbi évtized strukturális kiigazítási programjainak kudarcaira voltak hivatottak túllépni.

Az első szakasz a közkiadások drasztikus csökkentésével, az alapvető szükségleteket kielégítő termékekre vonatkozó támogatások felfüggesztésével, valamint az inkább exportorientált gazdaság liberalizációjával járt. Noha ezek a reformok csak részben valósultak meg, ma már mindenki elismeri, beleértve a Világbankot és az IMF-et is, hogy

5 A kutatók általában ezek következményének tekintik az 1982-es mexikói gazdasági és pénzügyi válságot, az államadósságok emelkedését, valamint a pénzügyi piac növekedését ezen adósságok értékpapírosításán és komplex pénzügyi termékek létrehozásán keresztül történő körforgásának köszönhetően.

össességében kudarcot vallottak.⁶ Belső korlátaikon túlmenően az 1980-as években számos országban az uralkodó osztályok hatalmon maradását és a patrimonializáció erősítését szolgálták. Mivel a gyarmatosítás utáni Afrikában a domináns kormányzati pozíciókhoz való hozzáférés előfeltétele a vagyonszerző pozíciókhoz való hozzáférésnek (Bayart 1993), a privatizációs hullám egyértelműen lehetőséget adott a hatalmon lévő elitnek arra, hogy a gazdaság teljes szektorai felett növelje a befolyását. Az 1980-as években az állami alkalmazottak száma és az állami beruházások csökkenése nyomán az állami vezetők hatalma tovább nőtt, és politikai újraközpontosítás következett be. Más szóval, ahogy van de Walle bemutatta (2001: 275–5), az állam lehetőségeinek szűkülése a patrimonializmusnak kedvezett, gyengítette az elszámoltathatóságot, és erősítette a korrupciót, beleértve az illegális jövedelemforrások és közszolgálati előnyök megszerzését is (*rente de situation*).

A számos afrikai országban megfigyelt, szinte állandó válság láttán idővel konszenzus alakult ki a közigazdászok között: a problémát nem a megfelelő politikai intézkedések meghozatala jelenti, hanem azok megvalósítása (van de Walle 2001: 9–10). Az IMF és a Világbank intézkedéseinek kudarca arra indította ezeket a szervezeteket, hogy gazdasági szerkezeti kiigazítások mellett politikai kiigazításokat is követeljenek a segélyek

6 Bár a neoliberais politikák olykor a szegények támogatására irányultak (Ferguson 2010), és bár közvetlenül és közvetve is segítettek rákényszeríteni a kormányokat a sajtószabadsággal, a többpártrendszerrel és a közigazgatási decentralizációval és dekoncentrációval kapcsolatos reformokra, be kell ismernünk, hogy romboló hatásai is voltak. William Reno írta le ezek közül a nem szándékolt következmények közül a legsúlyosabbat a libériai háború esetében. A 80-as években, amikor Libéria lakossága 3 millió fő volt, a Világbank nyomásának hatására 16 000 közalkalmazottat, az ország közszolgálatának egyharmadát elbocsátották. A közintézmények, miután megfosztották őket dolgozóiktól, úgy meggyengültek, hogy képtelenné váltak a segélyforrások elosztására; a fennmaradó dolgozók fizetéscsökkenése, beleértve a katonaságét is, jelentősen lecsökkentette az államnak a hatalmi viszonyok átszervezésével kapcsolatos képességét. A gazdasági liberalizáció nyomán a hadurak olyan lehetőségekhez jutottak, melyek a politikai ügyeket is átalakították. A hadurak az erőszakra és a zsákmányszerzésre specializálódtak, és ezen az sem változtatott, hogy a civil lakosságot is felfegyverezték. Az erőszak vált az erőforrások elosztásának első számú ellenőrzési eszközévé, mivel az állam túl gyenge volt ahhoz, hogy ellenőrzést gyakoroljon a piac felett. Az 1989-től 1997-ig tartó polgárháború során a lakosság több mint 8%-a meghalt. Mindez lehetőséget teremtett Charles Taylornak arra, hogy megszerezze a hatalmat az arany-, a gyémánt- és a rézpiacok felett, megerősítse az állam klientalista hálózatait, és militarizálja a gazdaságot, miközben utat nyitott azoknak a külföldi vállalatoknak, melyek a hatalmát erősítették és lehetővé tették a természeti erőforrások exportját. Amikor 1990-ben Taylor uralta az országot, a kölcsönökhöz való hozzáférés lehetetlensége arra kényszerítette, hogy fenntartsa az erőszakot az ország befolyásos embereinek és az erőforrás-felhalmozás hálózatainak ellenőrzése és megszervezése érdekében (Reno 1999: 45–111).

feltételeként (de Villers 2003). Így a Világbank nézőpontja világos: a szerkezeti kiigazítás „erős államot” követel (a Világbankot idézi Harrison 2010: 41),⁷ és többé nem pusztán az állam megkerülésének vagy ellensúlyozásának stratégiáját a civil társadalom és az NGO-k megerősítésén keresztül (Bratton és Hyden 1992). Más szóval a korábbi intézkedések kudarca állami beavatkozást követel. Csak ekkor valósulhatnak meg azok a korrekciók, melyek nyomán létrejöhet egy olyan társadalmi és politikai klíma, amely „megteremti a neoliberais »elmélet« megvalósításának és működésének feltételeit” (Bourdieu 1998: 109).

Van de Walle (2001) szerint az 1990-es évektől a segélyek harmadát-felét politikai reformok finanszírozására fordították. Emellett a kontinensen demokratizálódási, valamint politikai decentralizációs és dekoncentrációs hullám söpört végig; ezek a fejlemények más tényezőkre is visszavezethetők, beleértve a felkeléshullámokat, amelyek szorosan összefüggtek a szerkezeti kiigazításra vonatkozó tervekkel (Hilgers 2010).⁸

AZ ÁLLAM ÉS A KORMÁNYZATI TECHNOLÓGIÁK ÁTSZERVEZÉSE

Mindezeket figyelembe véve kénytelenek vagyunk egyetérteni Wacquant elemzésével, amely szerint a neoliberalizmus az állam átszervezésére tett kísérlethez vezet (első tézis), amely hivatalosan a „kommodifikáción mint a piaci vagy a piaci jellegű mechanizmusok kiterjesztésén alapul, amely pedig azon az elgondoláson nyugszik, hogy ezek

7 „A piac vezérelte fejlődés nem lehet sikeres erős társadalmi és intézményi infrastruktúra nélkül, beleértve az erős államot.”

8 Ettől a ponttól kezdve két fő irányt vázolhatunk fel az afrikai országok társadalomtörténetének alakulásában. Az első a jogállam megerősítésével és a valódi demokrácia kialakításával jár. Az ebbe a kategóriába tartozó országok rendszerei hasonló buktatók előtt állnak, mint más kontinensek demokráciái (korrupció, nepotizmus, populizmus, a hatalmi ágak szétválasztásának nehézségei...), de távol vannak azoktól az egypártrendszerektől, amelyek az 1970-es és 1980-as éveket meghatározták. Benin, Ghána, Namíbia és Mali olyan országok, ahol az állam legfelsőbb szintjén rendszeresen történik hatalmváltás, és ahol az aktuális hatalmon lévő pártnak valódi ellenzéke van. A második tendencia a pluralizmus megjártása. Itt a reformok nem akadályozták meg a politikusokat abban, hogy megtartsák a hatalmat, és elkerüljenek mindenféle váltakozást. Sok ország követte ezt az utat: Angola, Burkina Faso, Kamerun, a Kongói Köztársaság, Gabon, Guinea, Egyenlítői Guinea, Elefántcsontpart, Mauritánia, Uganda, Togo, Zimbabwe... Vannak természetesen kivételek e két véglet alól, mint például a demokratikusabb országok – Dél-Afrika, Botswana, a Zöld-foki Köztársaság – és az autokratikus államok, mint például Szudán, Szomália és Szváziföld, amely abszolút monarchia, 1968 óta ellenzék nélkül.

a mechanizmusok az erőforrások és javadalmak hatékony elosztásának univerzálisan legjobb eszközei” (Wacquant). A valóság azonban távolról sem felel meg ezeknek az elveknek, és ahogy már említettem, az állam ilyen jellegű újjászervezése Afrikában nem várt következményekkel járt.

A neoliberais intézkedések nemzetközi intézmények által diktált második hulláma sok országban egyértelműen megerősítette azt a paradoxont, hogy az állam mindenütt jelen van, és közben egyáltalán nem létezik. Ez a helyzet számos vita forrása volt a kutatók körében. Némelyek arra mutattak rá, hogy az olyan privatizációs mechanizmusok, mint a legitim erőszakhasználat, az adóztatás, a biztonság és a határellenőrzés delegálása magáncégekhez, az államot erősítik. Ezek az eljárások a politikai elit javát szolgálták, és olykor segítették megtartani a hatalmát. Ráadásul a szerkezeti kiigazításokat az olykor mértéktelen vagyonfelhalmozás szolgálatába állították. Gyakran a kormányozhatóságra alapozott megközelítésmódokból kiindulva számos kutatás mutatta ki a privatizáció és a kriminalizáció szerepét az afrikai államok létrejöttében (Bayart et al. 1998; Hibou 1999; Bayart 2004, 2006, 2007).⁹ A privatizáció így többé nem a meggyengült állam jele, hanem egy eleme a neoliberais koraszakban bekövetkező átszervezésének. Másrészt az állami funkciók általános informalizálása a korrupció viselkedésnek kedvezett (Blundo és Olivier de Sardan 2007b: 7). Az infrastruktúrából, az egészségügyből és az oktatásból történő forráskivonással együtt mindez „az állam hanyatlásához” vezetett (*déliquescence de l'Etat*) (Blundo és Olivier de Sardan 2007c: 116). A napi kormányzati és közszolgálati tevékenységekkel kapcsolatos empirikus kutatások világos képet rajzoltak erről a jelenségről (Blundo és Olivier de Sardan 2007a; Blundo és Le Meur 2009; Körling 2011).

Az állam így fokozottabban jelen van és jobban látható, miközben eltűnik és meggyengül. Képes kényszert kifejteni informális intézkedéseken keresztül (erőszak, fenyegetések, megfélemlítés és az ellenszegülő köztisztviselők elbocsátása vagy távoli pozíciókba helyezése), de képtelen megfelelni társadalmi kötelezettségeinek. Bizonyos esetekben terebélyesedő, sőt némely tekintetben erősödő államot figyelhetünk meg. Gyengesége és hiányosságai azonban rendszeresen megmutatkoznak. Az állam ezáltal nem apparátusként, hanem olyan folyamatok összességéként tűnik fel, amelyek nem mindig kötődnek intézményekhez, vagy legalábbis nem korlátozhatók ezekre.

Wacquant tanulmányában elemzi az „egyéni felelősség toposzának ösztönző diskurzusát”, amely szintén a neoliberais állam újjászervezésének eszköze (első tézis). Szubszaharai Afrika estében ez a toposz valóban jelen van, még ha néhány szerző szerint „az új kormányzati technológiák kidolgozása” nagyon korlátozott is (2010: 173). Ferguson szemében az afrikai neoliberalizmus „egyáltalán nem »neo«, a deregulációs intézkedések

9 A „gyomor politikájától” (*politics of the belly*) az állam kriminalizációjáig tartó átmenet elemzéséhez Afrikában l. Bayart (2006: i–lxviii) új előszavát.

sokkal inkább „egyfajta régi vágású laissez faire liberalizmushoz vezettek, amely a birodalmi tőke érdekeit szolgálja (...) és egyfajta újragyarmatosítás szellemét idézi”. Mindazonáltal úgy tűnik, azonosíthatók olyan kormányzati technológiák, amelyek jelentőségét nem szabad alábecsülnünk, különösen az egyéni felelősség toposzának erősítését illetően.

Először is, Ferguson maga is rámutatott arra, hogy a neoliberalizmus miként nyert teret, mint egy az ideológián túlmutató kormányzati technológia, ami a problémák leghatékonyabb, legésszerűbb és leggyakorlatiasabb megoldását nyújtja (Ferguson 1990). A „jó kormányzás” hegemon technokrata beszédmódja a magukat tudományos igazságoknak álcázó axiómák mentén artikulálódik. A tudományos kapitalizmus úgy állítja be önmagát, mint a politikai helyzetek állítólagosan nem ideologikus, racionális és depolitizált megoldásai felé vezető egyetlen lehetséges utat. Ez a depolitizálás Afrikában és másutt is bizonyos viták politikai dimenziójának feladásához vezetett egy szigorúan technikai és problémamegoldó beszédmód érdekében, olyan politikai ügyekben is, mint a decentralizálás vagy a társadalmi és állampolgári részvétel (Ferguson 2006).

Másodsorban, a bizonytalanság tartós légköre olyan ideológiáknak kedvez, amelyek a részvételt és a jövő saját kézbe vételét szorgalmazzák; ezek az eszmék a politikai decentralizálással párhuzamosan terjednek, és továbbra is nagy népszerűséget élveznek a helyi közösségek körében. Még ha ezek a diskurzusok gyakran kudarchoz vagy visszaélésekhez vezetnek is, nem szabad alábecsülnünk ezek legitimációs képességét, akkor sem, ha alkalmazóik pusztán saját érdekeik képviselésére használják őket. A liberalizáció kontextusában, amelyben az államtól minimális támogatás várható, a sors saját kézbe vétele – „vállalkozóvá” válni a foucault-i értelemben – a túlélés és a siker nélkülözhetetlen záloga lehet. Az elmúlt húsz évben tanúi lehettünk az olyan fejlesztési szereplők megszorodásának, akik oktatási, egészségügyi és kulturális projektjeiket pontosan a vállalkozás modellje alapján fogalmazzák meg (André 2009; Andrieu 2009). Ezen a speciális területen túl a neoliberais politikák hatása Afrikában olyan vállalkozók sokaságát hívta életre, akik „nem feltétlenül az informális szektor kereskedői, szervezői, kisfőnökei vagy üzletemberei” (Saint-Lary 2009: 9); a vállalkozói identitás erősítése már a politika, a vallás, a társadalmi kérdések és a kultúra területére is kiterjeszkedik. Látható a párhuzam a pünkösdisták mozgalmak növekedésével, amelyek lelkeszei, *par excellence* vállalkozókként, az önmegvalósítás és a prosperitás ideológiáját teszik magukévá; vagyis az ilyen mozgalmaknak alapul szolgáló etika (Laurent 2003; Marshall 2009) különösen jól megfelel a neoliberalizmus szellemének. Ez a vállalkozói logika, amelyet rendkívül korlátozott eszközökkel rendelkező szereplők támogatnak, olyan kontextusban bontakozik ki, ahol sikeresnek azok mondhatják magukat, akik sikeresen „intézik ügyeiket”, „kötnek üzletet” vagy „terveznek”. A „korrupció morális ökonómiájának” (Olivier de Sardan 1999) vagy a „fortély és ötletesség morális ökonómiájának” (débrouille) (Banégas és Warnier 2001) kontextusában a közelmúltbeli átalakulások

a kontinensen „a politikai szubjektummá válás formái, valamint az erkölcsi hivatkozárendszer gyökeres átalakulásához” vezettek (Banégas és Warnier 2001: 8).

Végül a politikai decentralizálás gyakran járt együtt a termőföldek fejlesztését és újr-elosztását célzó projektekkel, amelyek a magántulajdon eszméjét, valamint az őshonosság körüli diskurzusokat erősítették (Geschiere 2009). Az őshonos gyökerekre való hivatkozás fokozza a gazdasági és társadalmi erőforrásokhoz való hozzáférést (Hilgers 2001b). Az egyének, „eredeti” hovatartozása alapján történő hátrányos megkülönböztetését alkalmanként jogszabályokba foglalták, mint például Elefántcsontparton vagy Kamerunban. Az őshonosság olyan osztályozási módot jelent, amely lehetővé tette a lakosság azonosítását és igazgatását. Ennek a megkülönböztetésnek számos országban akkor is óriási hatása volt az állampolgárok közötti, illetve az állampolgár és az állam közti társadalmi viszonyokra, ha hivatalosan nem is került be a törvénykezésbe (Hilgers 2009).¹⁰ Úgy tűnik tehát, hogy Afrikában a neoliberális korszakot a hatalom speciális technológiái kísérik, melyek közül néhány megerősíti az „egyéni felelősség toposzát”, de nem feltétlenül a Wacquant

10 Emlékeztetőül: a kormányozhatóság fogalma „azokra a gyakorlatokra utal, amelyek alapján megalkothatók, meghatározhatók, megszervezhetőek és instrumentálizálhatók az olyan stratégiák, amelyek mentén az egyének, szabad választásuk alapján, egymáshoz viszonyulhatnak” (Foucault 2001: 1547). Említsük meg ennek a vitának a kontextusában azt is, hogy Loïc Wacquant munkái hasonlóságokat mutatnak a kormányozhatóságra alapozott megközelítésekkel. Noha eszmei keretrendszerük a hatalomról és az államról eltérően vélekedő szerzőkre – Bourdieu-re és Foucault-ra – vezethető vissza, Wacquant és Ong munkáiban például felfedezhetőek párhuzamok. A faji viszonyok kezelésének, valamint a szegénység kriminalizálásának Wacquant (2009a, 2009b) által leírt mechanizmusai nagyon hasonlítanak az „állampolgárság fokozatainak” elképzelésére (Ong 2006: 78–9), amely az állampolgár, az állam és a piac közti sajátos viszonyból ered. Mindegyik elemzés arra mutat rá, hogy a jogok és az elismerés elosztása az etnikai-faji előítéletek és a társadalomban elfoglalt pozíció alapján változik. Az állam által az egyénre osztott jogok és kötelezettségek elosztásában döntő szerepet játszik a faji és etnikai előítélet. Az állampolgárság Ong által leírt típusai azoktól az uralmi viszonyoktól függnek, amelyek a különböző stratégiai pozíciók optimalizálásának, az uralkodó osztály akaratának és a diszkurzív tényezők sokaságának eredőjeként állnak elő egy olyan instabil mátrixban, amelyben a diskurzus hol a hatalom eszköze, hol annak következménye. A faj és az osztály alapján történő igazgatás, ahogy Wacquant leírja, a fokozatokban gyakorolt hatalom speciális formáját jelenti, amely képes különböző állampolgársági típusokat előidézni. Onggal ellentétben azonban Wacquant nem állítja, hogy a jogok és az állampolgárság eltérő rendszerei a nemzeti határokon kívül és belül olyan etikai helyzetek szerint különböztethetők meg, amelyek a piac függvényében racionálisan értelmeződnek. Megjegyzendő, hogy Ong egy korábbi könyvében megpróbálta a tőkére vonatkozó bourdieu-i megközelítést egy foucault-i perspektívával párosítani (lásd Ong 1999: 88–93).

által leírt „kulturális egyesítő erő” értelmében, amely összekapcsolja a kommodifikációt, a javító célzatú „segélyért munkát” programokat és a kiterjedt büntetőpolitikát.

JÓLÉTI ÉS *WORKFARE* POLITIKÁK AFRIKÁBAN

Kétséges, hogy általánosíthatjuk-e Wacquant megállapításait, melyek szerint (a) a neoliberais terjeszkedésnek szükségszerűen része az elmozdulás „a fegyelmező társadalompolitikától és a védelmező jóléti rendszertől a javító célzatú »segélyért munkát« kényszerén alapuló rendszer felé”, és (b) jelenleg egy „terjeszkedő és pornográf büntetőpolitikának” lehetünk a tanúi (első és harmadik tézis).

Ha a neoliberalizmusnak része a szociális állam elcsökevényesedése, újfent megállapíthatjuk, hogy ebben számos afrikai ország élen jár. Afrikában az állampolgárok nagy része soha nem kapott munkanélküli- vagy rokkantsági segélyt vagy bármilyen más túlélést segítő közösségi támogatást, még a legkisebb mértékűt sem. És bár a radikális privatizáció és közkiadás-csökkentés hulláma rengeteg közalkalmazott elbocsátásával járt, és súlyos következményei voltak, ez nem feltétlenül követelt a szociális állam csökkentését célzó adminisztratív intézkedéseket, mivel a legtöbb esetben a szociális állam már így is rendkívül korlátozott vagy nem is létezik. Ráadásul drámai társadalmi következményei ellenére a liberális politika paradox módon nem hagyta egységesen figyelmen kívül a szegénységet vagy bízta a kérdést a piaci erőkre (Ferguson 2010). A szerkezeti kiigazításokon átesett országok közül néhány társadalmi reformokat is foganatosított. Ghána, Niger és Nigéria politikai okokból megpróbált olyan egészségügyi reformokat érvényre juttatni, melyek biztosítanák a teljes lakosság ellátottságát. Az ilyen reformok ugyan gyakran nem jelentenek valódi változást, de nem szabad elfelejtenünk, hogy a társadalmi feladatok civil szervezetekre történő delegálása az állam részéről esetenként a létező struktúrák javulását eredményezte. Míg Európában a közszolgáltatások közös működtetése gyakran a szociális állam hanyatlásának a jele, Afrikában ez az együttműködés olykor, bár nem minden esetben, a hatékonyság növeléséhez vezetett (Körling 2011).

Hacsak nem feltételezzük, hogy a gyakorlati neoliberalizmus minden részletben megegyezik az elmélettel, rendkívül nehéz általánosításokba bocsátkozni a globálisan, de nagyon különböző körülmények között megvalósított neoliberális politikák következményeit illetően.¹¹ Persze sok helyütt csökkentették az oktatásba és egészségügybe történő állami befektetéseket és az állami alkalmazottak számát; azokban az országokban,

11 Ferguson (2010) felhívja rá a figyelmet, hogy néhány országban – Indiában, Brazíliában, Dél-Afrikában – a neoliberális intézkedéseket a szociális kiadások növelésével párhuzamosan hajtották végre.

amelyeket alapvetően a neoliberális politikák határoznak meg, de ahol a társadalompolitika és a társadalombiztosítás jóformán nem létezik, nyilvánvalóan nem figyelhetjük meg a jóléti modelttől a munkakényszerhez kötött szociális ellátások felé történő általános és szisztematikus elmozdulást. Jegyezzük meg azonban, hogy itt, akárcsak a biztonság és a börtönök területén, Dél-Afrika valószínűleg kivétel. Számos antropológiai tanulmány dokumentálja a radikális neoliberális fordulatot szubszaharai Afrikában (Ferguson 2006; Chalfin 2010; Harrison 2010; Konings 2009, 2011), de kevés foglalkozik ezek közül a büntetés kérdésével, és azok, amelyek ezt megteszik, közvetlenül kapcsolódnak a dél-afrikai esethez (Comaroff és Comaroff 2006). A Comaroffok tanulmánya a rendpártiság térnyerését dokumentálja ebben az országban, illetve a posztkoloniális térségben általában:

„... a növekvő bűnözés nem egyszerűen reflexszerű, antiszociális válasz a szegénységre vagy az álláshiányra, a szűkösségre vagy a szerkezeti kiigazítás egyéb hatására (...) Sokkal bonyolultabb, dialektikus összefüggésrendszerbe illeszkedik: a rendpártiság/rendtelenség dialektikájába, amelyet a dereguláció neoliberális mechanizmusai, valamint az egyszerre politikai-gazdasági és kulturális, erkölcsi és végzetes emberi viszonyok közvetítésének új módjai foglalnak keretbe” (Comaroff és Comaroff 2006: 4–5).

A szerzők rámutatnak arra is, hogy a közvélemény milyen mértékben megszállottja a bűnözés kérdésének. Ezt az érvelést azonban nem általánosíthatjuk szubszaharai Afrika egészére.

Nyugat-Afrikában például kimutatták, hogy a városi növekedés, a fokozódó egyenlőtlenség, az állandósult gazdasági válság, a fogyasztás fejlődése, a kiszolgáltatott ifjúság, a munkanélküliség, az iskolarendszerek összeomlása, a fegyveres konfliktusok és a fegyverhasználatra vonatkozó útmutatások a bűnözés növekedését eredményezték, különösen a nagyvárosokban (Fourchard és Albert 2003). Az állam szerkezeti kiigazítások általi átalakítása továbbá ösztönözte az olyan „bűnszervezetek kialakulását, melyek tevékenysége átível a nemzeti, regionális és nemzetközi határokon” (Fourchard 2003: 33; Bayart és mások 1998). A média liberalizálása nyomán a bizonytalanság is nagyobb visszhangot kapott.¹² Azonban „a legtöbb nyugat-afrikai országban a bűnözés és a városok veszélyessége elleni küzdelem soha nem tartozott a gyarmati és a posztkoloniális állam prioritásai közé” (i. m.: 44). Nehéz pontos számokat meghatározni minden ország számára,

12 De még így is nehéz mindezt kizárólag a neoliberalizmushoz kötni, hiszen ahogy Fourchard megjegyzi, „hasonló jelenségek történtek a 19. századi Nagy-Britanniában vagy Franciaországban a Harmadik Köztársaság első periódusában (1870–1914)” (2003: 32–33).

noha egyes tanulmányok szerint a túlzásfoltosság ellenére világviszonylatban a nyugat-afrikai börtönökben van a legkevesebb fogvatartott (*L'Atlas du Monde diplomatique* 2002).

Igy tökéletes ellentétjét figyelhetjük meg annak a jelenségnek, amelyet Loïc Wacquant ír le, amikor azt állítja, hogy a szegénység büntetése a neoliberális politikai projekt lényegi eleme, amely lehetővé teszi számára az állam szuverenitásának kinyilvánítását és új mentális kategóriákat vezet be, vagy amikor amellet érv, hogy

„...a jelenlegi kapitalista, „felülről érkező forradalom”, amelyet *neoliberalizmusnak* neveznek, *magában foglalja* a bürokratikus mező *büntető szektorának kiterjesztését és felértékelését* abból a célból, hogy az állam ellenőrizhesse a szociális bizonytalanságnak az osztály- és etnikai hierarchia alsóbb rétegeiben történő szétterjedése által keltett társadalmi hatásokat, és hogy lecsillapítsa a hagyományos gazdasági és társadalmi feladatai elhanyagolása miatti elégedetlenséget” (Wacquant 2009a: 305).

A különbség szubszaharai Afrika és az Egyesült Államok vagy Európa között az, hogy a szegénység büntetése nem feltétlenül szerves része a neoliberális projektnek. A gazdasági dereguláció, a felügyelő jellegű *workfare* és a büntető igazságszolgáltatás nem feltétlenül járnak kéz a kézben. Vagyis a neoliberális projekt hatása nem egységes. Az állam történetiségének vizsgálata elengedhetetlen ahhoz, hogy megértsük e változatok sokféleségét egy látszólag közös neoliberális környezetben. Az államot mindenütt újjászervezték a neoliberalizmus szorítása alatt, de az egyes államok sajátos fejlődési pályái alapvetően befolyásolták azt, hogy ez az újjászervezés hogyan valósult meg.

Mindebből nem következik, hogy tagadnám Wacquant állításának a helyességét, különösen mivel rendkívül erős érveket sorakoztat fel az általa tanulmányozott kontextusok tekintetében.¹³ Éppen ellenkezőleg, úgy gondolom – jóllehet ezt a hipotézist szükséges lenne empirikusan is bizonyítani –, hogy az általa bizonyos kontextusokban megfigyelt büntetőpolitika általánosítása valójában egy mélyebben rejlő valóság kísérő-jelensége: a szabadság látszólagos apológiájának leple alatt a neoliberalizmus egy olyan államot hoz létre, amely erősíti az ellenőrzést és a kényszert. A börtön egy még mélyebben rejlő tendencia egyes neoliberális államok által életre hívott, sajátos kifejeződése, amely nem más, mint a neoliberális államban rejlő szükségszerű kényszer. Ez a kényszer

13 Továbbá köszönettel tartozom neki, valamint a *Social Anthropology*-nak e vita lehetőségéért, mivel segítségével árnyalhattam saját elemzésemet. Így már nem azt állítom, hogy „a tömeges bebörtönzés a neoliberális állam egyensúlyának egyik szükséges összetevője” (Hilgers 2011a: 361), hanem inkább azt, hogy „a tömeges bebörtönzés *bizonyos* neoliberális államok egyensúlyának egyik szükséges eleme”.

bizonyos esetekben a hadi kiadások növelésével járt együtt.¹⁴ Az „állam privatizálása” (Hibou 1999), amiként az Európában, Ázsiában, Amerikában és Afrikában történik, lényegi összetevője a neoliberális államnak, és új arcot ad ennek a kényszerítő jellegnek. Az állami kényszer sajátossága, hogy a funkciói – az adóztatás, a háború, a törvénykezés, a társadalmi rend fenntartása, az emberek mozgása feletti ellenőrzés gyakorlása – alóli tehermentesítés¹⁵ nyomán magánvállalatokhoz kerül e feladatok egy részének ellátása, vagy állami hivatalnokok privatizálják azokat informális utakon.

Az állami struktúrák empirikus tanulmányozása számos nyugat-afrikai országban arról tanúskodik, hogy a kiépítés alatt álló államok (Blundo és Olivier de Sardan 2007a) megőrzik egyfajta távoli rokonságot a Wacquant által leírt kentaurállammal (második tézis). Ennek az államnak jellemzője, hogy a társadalmi struktúra két végletével szemben ellentétes jelleget ölt: felül gondoskodó, nagyvonalú és szolidáris, alul azonban elnyomó, lekezelő, és gyakran kényszerítő. Ahogy azonban megpróbáltam bemutatni, ez a kétarcúság nem feltétlenül tükrözi a szociális állam elcsökevényesedését és a büntető állam túlbujzását.

Egy másik kérdés, amely alapvető a neoliberalizmus változatainak megértése szempontjából, de amellyel Wacquant nem foglalkozik, a küzdelem és az ellenállás ügye. Konings (2011) szerint a neoliberális kísérletek sokfélesége Afrikában a kontinens társadalmainak eltérő fejlődési pályáin túl a neoliberalizmussal szemben tanúsított ellenállási módjaik sokféleségével is magyarázható. Tudományos munkák egyértelműen bizonyították a szerkezeti kiigazítási programok bevezetése és a tiltakozó mozgalmak közti közvetlen kapcsolatot Afrikában (Bratton és van de Waele 1977: 133). Túl a nagyrészt a politikai elitnek kedvező reformokon, valamint az 1980-as évek eleje óta sok országban felkeléseket kiváltó megszorító intézkedéseken, ezek a tiltakozások a kormányzati hatalom folyamatos eróziójával is összefüggnek, ami az új, kívülről érkező kényszerek hatásának tudható be. A szerkezeti kiigazítási programok hatásai mindazonáltal számosak, és részletesebb összehasonlító elemzésre van szükség ahhoz, hogy a reformok bevezetése, az állami kényszer és a tömegtiltakozások közötti kapcsolatot megállapíthassuk. Azt gondolom azonban, hogy a neoliberalizmus globális dimenzióban vizsgálódó történeti antropológiája számba kell hogy vegye az ellenállás különböző formáit és azok hatásait is.

14 Néhány kivételtől (Burundi, Mauritánia, Zimbabwe, Csád, Szudán, Dzsibuti) eltekintve azonban hivatalosan egyetlen afrikai ország katonai kiadásai sem haladták meg a GDP négy százalékát 2004 és 2009 között (*World Development Indicators* 2010).

15 A tehermentesítés fogalma Webertől származik, aki ezzel írta le, hogy a középkori állam miként csökkentette működési költségeit. Az elgondolást olyan szerzők hozták ismét forgalomba, akik a magánjellegű közvetett kormányzat jelenségét elemzik (Hibou 1999; Mbembé 2001).

KONKLÚZIÓ

A neoliberalizmus egy utópia. Számos elméleti módosuláson ment keresztül a tanulmány elején említett alapozó szövegek megjelenése óta, de még ma is a spontán piaci rend fikcióján nyugszik.¹⁶ Megvalósulásához a teoretikusok szerint olyan államra van szükség, amely képes megteremteni a megvalósításához nélkülözhetetlen társadalmi feltételeket. A számos erőfeszítés és eredmény dacára azonban az utópiát még így is mindig csak részlegesen sikerül megvalósítani. Ezért az Afrikáról szóló elemzés nem arról vázol fel víziót, hogy mi az igazi neoliberalizmus, vagy hogy az mi lehetne, hanem arra irányítja a figyelmet, hogy a nézőpontváltás elengedhetetlen komplexitásának megragadásához. Az állam társadalmi-történeti alakulása döntő szerepet játszik a neoliberalis politikák érvényre juttatásában. Az olyan régiókban, ahol a szociális állam jóformán nem is létezett, a neoliberalis intézkedések megvalósítása másként zajlott, mint aminek északon tanúi lehetünk. A fejlődési útvonalak sokfélesége, akár egy országon vagy kontinensen belül is, világossá teszi, hogy az állami berendezkedés meghatározásakor a neoliberalizmus központi tényező, de csupán egyetlen tényező. Akkor, amikor Európát és a világ más részeit válság sújtja, a szubszaharai afrikai államok történetiségéről szóló elemzés olyan elvekre hívja fel a figyelmünket, amelyek a kontinensen túl is jelentéssel bírnak.

A neoliberalizmus végének elhamarkodott kinyilvánításaival (Stiglitz 2008; Cassen és Ventura 2008) szemben¹⁷ feltételezhetjük, hogy a jelenlegi válság valójában épp hogy megerősíti azt. Láttuk, hogy Afrikában az adósságnövekedés jelentős mértékben erősítette a hitelezők befolyását az állam alakításában. Döntő szerepet játszott – ahogyan most Európa esetében is – a nemzetközi intézmények által előírt depolitizált neoliberalis intézkedések bevezetésében is. Ahogy Lazzarato (2011) bemutatta, annak feltételezésével, hogy a társadalmi viszonyok nem a cserén, hanem a hitelező és az adó aszimmetrikus viszonyán alapulnak, az adósok fizetési képtelenségének veszélye olyan diagnózisokat tesz lehetővé, amelyek célja a spontán piaci rend metafizikájának megvalósítása. Ezek a kezelési módok azonban olyan viszonyt eredményeznek, amely

16 A neoliberalizmus, valamint a *homo oeconomicus* gyökereinek a középkori gondolkodásig visszanyúló, izgalmas genealógiájához lásd Laval (2007).

17 „A neoliberalis piaci fundamentalizmus mindig is bizonyos érdekeket szolgáló politikai doktrína volt. A közgazdaságtani elmélet soha nem támasztotta alá. És ahogy mostanra világossá kellett válnia, a történelmi tapasztalat sem támasztja alá” (Stiglitz 2008).

a hitelező és az adós közti anyagi és szimbolikus uralmi mechanizmusokat erősíti.¹⁸ A válasgra adott válaszok, ahelyett, hogy megkérdőjeleznék a neoliberális utópiát, olyan korrekciós intézkedésekből állnak, melyek a munkaerő rugalmasabbá tételét és a verseny – melynek már az állam az első számú reprezentánsa – ösztönzését célozzák, hogy az elmélet tökéletes rendjéhez még egy lépéssel közelebb kerüljünk.

A második tényező a visszafizethetetlen adósságnak való alávetettség hatásait kapcsolja össze. Jóllehet rámutattam a neoliberális kormányozhatóság technikáinak néhány aspektusára Afrikában, egyetérték Wacquant-nak a kormányozhatósággal kapcsolatos tanulmányokra vonatkozó kritikájával, amely szerint azok olykor „túl ságosan is általánosak és túl sok mindenre terjednek ki, beleértve a burjánzó intézmények sokaságát, melyek ugyanúgy fertőzöttek a neoliberalizmus vírusával”. A neoliberalizmus meghatározásainak burjánzása kétségtelenül nehézzé teszi a fogalom megragadását, az államok fejlődési útjainak sokfélesége pedig megváltoztatja a formáját. De a neoliberális politikákhoz történő harmincéves szocializációnak, mely arra kényszerítette az egyént, hogy a verseny által vezérelt piachoz való alkalmazkodás érdekében „vállalkozóvá” váljon, megvolt a maga hatása. Ez a „burjánzás” a jele annak, hogy a neoliberalizmus immár szerves része az életvilág és az emberi tapasztalat megfogható rendszerének, és valós hatással van a szereplők gondolkodására és arra, hogy miként problematizálják az életüket.

A neoliberális politika hatásai testekben, reprezentációkban és gyakorlatokban rögzülnek. Ha ma radikálisan más politikai intézkedéseket hoznánk, a korábbi intézkedések hatásai nem tűnnének el azonnal. Ahogy André a posztindusztriális kontextusokban a munkásosztályok kulturális örökségének szívósságáról szóló elemzésében bemutatja, még ha a gazdasági és társadalmi szerkezet át is alakul, a hozzájuk kapcsolódó kultúrák nem tűnnek el azonnal, és a korábbi társadalmi struktúrákhoz kötődő reprezentációk és gyakorlatok új formákban továbbélnek, és hatással vannak az új struktúrára (André 2012). Ez az oka annak is, hogy a gyakorlati neoliberalizmus különböző formákat ölt. És, hogy Wacquant kérdésére is választ adjunk, ez az oka annak is, hogy meg kell különböztetnünk és össze kell kapcsolnunk a neoliberalizmus három megközelítésmódját: a kultúrát, a struktúrát és a kormányozhatóságot (Hilgers 2011a). Mert még ha a tényleges megnyilvánulások és gyakorlatok részben a környezet termékei vagy következményei

18 Sajnos itt nincs mód „az adós szubjektumát formáló technikák” (Lazzarato 2011: 100) részletesebb bemutatására. A legfontosabb példák közé tartozik az Egyesült Államok, ahol a diákok adósságot vesznek magukra a tanulmányaik, a lakhatás és a fogyasztás miatt, vagy Görögország, ahol a recesszió körülményei között az adósság GDP-hez mért aránya elérte a 120 százalékot, és ma már – Sarkozy kampányszlogenjével szövege – az állampolgároknak „többet kell dolgozniuk azért, hogy kevesebbet keressenek” (Lazzarato 2011: 90).

is, ezek megtestesülnek, aránylag autonóm fejlődésen mennek keresztül, és visszahatnak az őket létrehozó struktúrákra. Ez utóbbi tételre a neoliberalizmus teoretikusai és gyakorlati megvalósítói már akkor rámutattak, amikor a lelkek megváltoztatását tűzték ki célul.

Fordította: Rapcsák Balázs

Az eredetivel egybevetette: Dósa Mariann

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aglietta, Michel (1999): *La globalisation financière la découverte*. La Découverte.
- André, Geraldine (2009): L'éducation comme entreprise. L'égitimations marchande, civique et culturelle dans le champ scolaire au Burkina Faso. In: *Bulletin de l'APAD – Association pour l'Anthropologie du changement social et du développement*, Vol. 29–30.: 39–54.
- André, Geraldine (2012): *L'orientation scolaire. Héritages sociaux et jugements professoraux*. Presses Universitaire de France.
- Andrieu, Sarah (2009): Le métier d'entrepreneur culturel au Burkina Faso. Itinéraire et conditions de la réussite d'un professionnel du spectacle vivant. In: *Bulletin de l'APAD – Association pour l'Anthropologie du changement social et du développement*, Vol. 29–30.: 55–69.
- L'Atlas du Monde diplomatique* (2002). Le Monde diplomatique.
- Audier, Serge (2008): *Le Colloque Lippmann. Aux origines du néo-libéralisme*. Latresne: Éditions Le Bord de l'Eau.
- Banégas, Richard – Warnier, Jean-Pierre (2001): Nouvelles figures de la réussite et du pouvoir. In: *Politique africaine*, Vol. 82.: 5–23.
- Baudrillard, Jean (1998): *Consumer society*. Sage.
- Bayart, Jean-Francois (1993): *The state in Africa. The politics of the belly*. Longman.
- Bayart, Jean-Francois (1996): L'historicité de l'Etat importé. In: *La greffe de l'Etat*. Szerk.: Bayart, Jean-Francois. Fayard: 11–39.

- Bayart, Jean-Francois (2004): Le crime transnational et la formation de l'Etat. In: *Politique africaine*, Vol. 93.: 93–104.
- Bayart, Jean-Francois (2006): Nouvelle préface. In: *L'Etat en Afrique, la politique du ventre*. Szerk.: Bayart, Jean-Francois. Fayard: I–LXVIII.
- Bayart, Jean-Francois (2007): *Global subjects. A political critique of globalization*. Polity Press.
- Bayart, Jean-Francois – Ellis, Stephen – Hibou, Beatrice (1998): *The criminalisation of the state in Africa*. James Currey.
- Blundo, Giorgio – Le Meur, Pierre-Yves (2009): *The governance of daily life in Africa. Ethnographic explorations of collective and public services*. Brill.
- Blundo, Giorgio – Olivier de Sardan, Jean-Pierre (2007a): *État et corruption en Afrique. Une anthropologie comparative des relations entre fonctionnaires et usagers (Bénin, Niger, Sénégal)*. Karthala.
- Blundo, Giorgio – Olivier de Sardan, Jean-Pierre (2007b): Étudier la corruption quotidienne: pourquoi et comment? In: *État et corruption en Afrique*. Szerk.: Blundo, Giorgio – Olivier de Sardan, Jean-Pierre. Karthala: 5–28.
- Blundo, Giorgio – Olivier de Sardan, Jean-Pierre (2007c): La corruption quotidienne en Afrique de l'Ouest. In: *État et corruption en Afrique*. Szerk.: Blundo, Giorgio – Olivier de Sardan, Jean-Pierre. Karthala: 79–117.
- Bourdieu, Pierre (1998): *Contre feux*. Raison d'Agir.
- Bourdieu, Pierre (2008): The left hand and the right hand of the state. In: *Variant*, Vol. 32., Summer. Interneten: <http://www.variant.org.uk/32texts/bourdieu32.html> (Letöltve: 2012.11.20.).
- Bratton, Michael – Hyden, Goran (1992): *Governance and politics in Africa*. Lynne Rienner.
- Bratton, Michael – van de Walle, Nicholas (1997): *Democratic experiments in Africa*. Cambridge University Press.
- Campbell, John L. – Pedersen, Ove K. (2001): *The rise of neoliberalism and institutional analysis*. Princeton University Press.
- Cassen, Bernard – Ventura, Christophe (2008): Which alter-globalism after the "end of neo-liberalism"? CETRI. Interneten: http://www.cetri.be/spip.php?article838&var_recherche=Cassen&lang=en (Letöltve: 2012.11.12.).
- Castells, Manuel (2010): *End of millennium, the information age: economy, society and culture. Vol. III*. Blackwell.
- Cerny, Philip (2008): Embedding neoliberalism: the evolution of a hegemonic paradigm. In: *The Journal of International Trade and Diplomacy*, Vol. 2.: 1–46.
- Chalfin, Brenda (2010): *Neoliberal frontiers: an ethnography of sovereignty in West Africa*. University of Chicago Press.

- Clarke, John – Newman, Janet (1997): *The managerial state: power, politics and ideology in the remaking of social welfare*. Sage.
- Comaroff, Jean – Comaroff, John L. (2006): *Law and disorder in the postcolony*. University of Chicago Press.
- Dardot, Pierre – Laval, Christian (2009): *La nouvelle raison du monde*. La Découverte.
- Debord, Guy (1994): *The society of the spectacle*. Zone Books.
- De Villers, Gauthiers (2003): L'État en Afrique et les lignes de force de l'évolution des politiques de coopération internationale. In: *La décentralisation en Afrique de l'Ouest: entre politique et développement*. Szerk.: Totte, Mark – Dahou, Tarik – Billaz, Rene. Cota-Karthala-Enda Graf: 37–53.
- Ferguson, James (1990): *The anti-politics machine: 'development', depoliticization, and bureaucratic power in Lesotho*. Cambridge University Press.
- Ferguson, James (2006): *Global shadows. Africa in the neoliberal world order*. Duke University Press.
- Ferguson, James (2010): The uses of neoliberalism. In: *Antipode*, Vol. 41.: 166–184.
- Foucault, Michel (2001): L'éthique du souci de soi comme pratique de la liberté. In: *Dits et écrits II.*: 1527–1548. Quarto Gallimard.
- Foucault, Michel (2004): *Naissance de la biopolitique*. Gallimard.
- Fourchard, Laurent (2003): Security, crime and segregation in historical perspective. In: *Sécurité, crime et ségrégation dans les villes d'Afrique de l'Ouest du XIXe siècle à nos jours*. Szerk.: Fourchard, Laurent – Albert, Isaac Olawale. – Karthala – Ifra: 25–51.
- Geschiere, Peter (2009): *The perils of belonging: autochthony, citizenship, and exclusion in Europe and Africa*. University of Chicago Press.
- Haque, Shamsul. (2008): Global rise of neoliberal state and its impact on citizenship: experiences. In: *Developing Nations, Asian Journal of Social Science*, Vol. 36.: 11–34.
- Harrison, Graham (2010): *Neoliberal Africa: the impact of global social engineering*. Zed Books.
- Harvey, David (2007): *A brief history of neoliberalism*. Oxford University Press.
- Hibou, Béatrice (1999): *La privatisation des Etats*. Karthala – Ceri.
- Hildyard, Nicholas (1997): *The World Bank and the state: a recipe for change?* The Bretton Wood Project.
- Hilgers, Mathieu (2009): *Une ethnographie à l'échelle de la ville. Urbanité, histoire et reconnaissance à Koudougou (Burkina Faso)*. Karthala.
- Hilgers, Mathieu (2010): Contester en contextes semi-autoritaires: espaces publics en Afrique. In: *Etat des résistances dans le Sud – Afrique*. Szerk.: Polet, Francois. Syllepse-CETRI: 205–219.

- Hilgers, Mathieu (2011a): The three anthropological approaches of neoliberalism. In: *International Social Science Journal*, Vol. 61.: 351–364.
- Hilgers, Mathieu (2011b): Autochthony as a capital in a global age. In: *Theory, Culture and Society*, Vol. 28.: 34–54.
- Hugon, Philippe (2001): *L'économie de l'Afrique*. La Découverte.
- Konings, Piet (2009): *Neoliberal bandwagonism: civil society and the politics of belonging in Anglophone Cameroon*. Langaa Publishers.
- Konings, Piet (2011): *The politics of neoliberal reforms in Africa. State and civil society in Cameroon*. Langaa Publishers.
- Körling, Gabrielle (2011): *In search of the state: an ethnography of public service provision in urban Niger*. Uppsala Studies in Cultural Anthropology.
- Laurent, Pierre-Joseph (2003): *Les pentecôtistes du Burkina Faso. Mariage, pouvoir et guérison*. IRD-Karthala.
- Laval, Christian (2007): *L'homme économique. Essais sur les racines du néolibéralisme*. Gallimard.
- Lazzarato, Maurizio (2011): *La fabrique de l'homme endetté. Essai sur la condition néolibérale*. Edition Amsterdam.
- Lee, Simon – McBride, Stephen (2007): *Neo-liberalism, state power and global governance*. Springer.
- Marcuse, Herbert (1968): *One-dimensional man: studies in the ideology of advanced industrial society*. Routledge and Kegan Paul.
- Marshall, Ruth (2009): *Political spiritualities: the Pentecostal revolution in Nigeria*. University of Chicago Press.
- Mbembé, Achille (2001): *On the postcolony*. University of California Press.
- Olivier de Sardan, Jean-Pierre (1999): A moral economy of corruption in Africa? In: *Journal of Modern African Studies*, Vol. 37.: 25–52.
- Ong, Aihwa (1999): *Flexible citizenship. The cultural logics of transnationality*. Duke University Press.
- Ong, Aihwa (2006): *Neoliberalism as exception*. Duke University Press.
- Peck, Jamie (2003): Geography and public policy: mapping the penal state. In: *Progress in Human Geography*, Vol. 27.: 222–232.
- Petsoulas, Christinia (2001): *Hayek's Liberalism and its origins: his idea of spontaneous order and the Scottish enlightenment*. Routledge.
- Plant, Raymond (2009) *The neo-liberal state*. Oxford University Press.
- Prasad, Monica (2006): *The politics of free markets: the rise of neoliberal economic policies in Britain, France, Germany, and the United States*. University of Chicago Press.
- Reno, William (1999): *Warlord politics and African states*. Lynne Rienner.

- Ropke, Wilhelm (2002): *The moral foundations of civil society*. Transaction.
- Saint-Lary, Maud. (2009): Introduction: des entrepreneurs entre rhétorique et action sur le monde. In: *Bulletin de l'APAD – Association pour l'Anthropologie du changement social et du développement*, Vol. 29–30.: 9–17.
- Soederberg, Susanne – Menz, Georg – Cerny, Philip (2005): *Internalizing globalization: the rise of neoliberalism and the decline of national varieties of capitalism*. Palgrave Macmillan.
- Stiglitz, Joseph (2008): The end of neoliberalism? In: *Project Syndicate Commentary*, July. Interneten: <http://www.projectsyndicate.org/commentary.stiglitz101> (Letöltve: 2012.11.23.).
- van de Walle, Nicholas (2001): *African economies and the politics of permanent crisis, 1979–1999*. Cambridge University Press.
- Wacquant, Loïc (2009a): *Punishing the poor: the neoliberal government of social insecurity*. Duke University Press.
- Wacquant, Loïc (2009b): *Prisons of poverty*. University of Minnesota Press.
- World Development Indicators (2010): 'Military expenditure as a share of GDP: SIPRI military expenditure database Income group'. Interneten: http://www.sipri.org/research/armaments/milex/resultoutput/milex_gdp (Letöltve: 2012.11.03.).

Daniel M. Goldstein

A „LÉTEZŐ NEOLIBERALIZMUS” DEKOLONIZÁCIÓJA

Eredeti tanulmány: Goldstein, Daniel (2012): Decolonialising ,actually existing neoliberalism’. In: *Social Anthropology*, Vol. 20., No. 3.: 304-309.

Köszönetnyilvánítás: Köszönetet szeretnék mondani Carolinának, hogy segített végiggondolni a cikk egyes állításait/következtetéseit.

Ezzel a rövid cikkel a Social Anthropology hasábjain nemrég kibontakozott vitához szeretnék hozzájárulni, amelynek fő témája a neoliberalizmus állam-megközelítése. Célom, hogy felhívjam a figyelmet a „jelenleg létező neoliberalizmus” fogalmának homályos és ellentmondásos természetére. Elemzésemben áttekintem a vita résztvevőinek különböző értelmezéseit, bemutatva, hogy a neoliberalizmus elmélete, éppúgy, mint a gyakorlati megvalósulása, heterogén és ellentmondásos, majd a „jelenleg létező neoliberalizmus” dekolonizációjának lehetőségére is kitérek. Érveim alátámasztására az önmagát poszt-neoliberálisnak megjelölő Bolívia esetén mutatom be a neoliberalizmus megfogalmazásának és megélésének egy aktuális példáját.

A *Social Anthropology* hasábjain nemrégiben kialakuló neoliberalizmus-vita, amelyhez ebben a rövid cikkben szeretnék hozzászólni, számos kérdést érint. Ezek egyike maga a fogalom és annak mibenléte. Miként a vita valamennyi résztvevője kiemeli, a neoliberalizmusnak nem létezik általánosan elfogadott definíciója, és ez az elemzés számára meglehetősen ingatagga teszi, úgy azon számos antropológus esetében, akik mindent magyarázó csodaszerként alkalmazzák, mint e vita résztvevőinél, akik, bár szigorú és megrendítő vizsgálatnak vetik alá, még a korábbinál is bizonytalanabb terepet hagynak maguk után. A terjedelmi korlátok miatt nem tudok teljes mértékben bekapcsolódni ebbe az eszmecserébe (ami, tárgyát tekintve, egyébként is nagy valószínűséggel csak még zavarosabbá tenné a problémát); ezért ebben a rövid kommentárban a „létező neoliberalizmus” természetét tárgyalom, vagyis azt a központi, ám meglepően vékonyka toposzt, amely köré az egész vita épül. Ehhez egy régóta időszerű etnográfiai perspektívával szeretnék hozzájárulni, amely szemrevételezi azokat a módokat, amelyek mentén a neoliberalizmust konceptualizálják és átélik a neoliberális politikai gazdaságtan által évtizedeken át mélyített politikai, gazdasági és társadalmi bizonytalanságban, ez esetben Bolíviában, ahol a kormány nyíltan „poszt-neoliberálisnak” nyilvánította az országot. Az ennek eredményeképp kirajzolódó kép tovább növeli a vita során már felmerült kételyeket a Loic Wacquant (2012) által leírt neoliberális Leviatánról. Ezenkívül a „létező neoliberalizmus” dekolonizációjának lehetőségére is szeretnék reflektálni. Ez a fogalom az elemzés olyan tárgyát képezi, amely – pusztán azáltal, hogy létezik – problémásnak bizonyulhat egy olyan szakirodalom számára, amely elvben az elemzés középpontjába helyezi, miközben a gyakorlatban másodlagos jelenséggént kezeli.

Mit jelent az, hogy a neoliberalizmus „létezik”? Ez Wacquant neoliberalizmusról szóló állításainak alap gondolata, ami észrevétlen maradt a vita többi résztvevője számára. A kérdés azonban árnyékként vetül a vitára. Először Wacquant elemzésében tűnik fel, bár esetében a létező neoliberalizmusra való utalást később háttérbe szorítják a leginkább a nyugati kontextusra alkalmazható általánosítások, amelyeket – miként arra Hilgers (2012) rámutat – tévesen terjeszt ki a világ összes neoliberális társadalmára. A gyakorlatban

megnyilvánuló neoliberalizmus figyelembevételének fontosságát visszhangozza Peck és Theodore (2012) kritikája a neoliberalizmus-elemzések többségére nehezedő „szükségyszerűség”-dogmával szemben. Azt állítják, hogy a „neoliberális forgatókönyv” „irányelvei” ellenére a gyakorlatban a neoliberalizmus „csapongó dinamikával” rendelkezik, amit az improvizáció, az opportunizmus és a „menet közben történő újratervezés” jellemez, ami leírásuk szerint egy „zűrös” neoliberális tájkép kialakulását eredményezi. Wacquant-nak és Hilgersnek írt válaszában Collier (2012) továbbviszi ezt az elgondolást, megkérdőjelezve a neoliberalizmus elmélete és gyakorlata közötti különbségtételt, különösen Hilgers azon állítását, hogy csak az utóbbi képezi „az antropológia tényleges tárgyát” (Hilgers 2010: 351), továbbá (véleményem szerint helyesen) felvetve, hogy valójában a kettőt nem lehetséges egyértelműen különválasztani. A vita számos résztvevője egyetért abban, hogy – ellentétben azzal, amit a neoliberális fundamentalisták és jó néhány társadalomtudós hajlamos feltételezni – nem létezik semmiféle olyan összöveg, amelyben a neoliberalizmus mint elmélet testet öltene, és amelyhez képest a megvalósítás aktuális módszerei mérhetőek és elbírálhatóak volnának. Collier elemzése arról, hogy diákjai miként ítélik meg a washingtoni konszenzust (ti. hogy az, amit a neoliberális elmélet alapításának momentumaként szokás emlegetni, korántsem olyan egysíkú, és nem is annyira retrográd, mint ahogyan azt sokan feltételezik), jól illusztrálja, hogy a gyakorlathoz hasonlóan a neoliberalizmus elmélete is heterogén és ellentmondásos, valamint – mondhatnánk – pontosan olyan „zűrös”, mint megvalósult formái.

Ha tehát a neoliberalizmus elmélete nem létezik tiszta, eredeti formában, és nem különbözik élesen gyakorlati megvalósulásaitól – mindkettő magában foglal „társadalmi viszonyokat, intézményeket és ezek működésmódjait”, hogy a Hilgerst idéző Colliert idézzük –, akkor úgy az elmélet, mint a gyakorlat felfoghatóak olyan időben és térben pozicionált társadalmi folyamatokként, amelyek valós időben és specifikus helyszíneken bontakoznak ki. Azaz a neoliberalizmus nemcsak a Leviatán gyomrában, hanem elméletében és gyakorlatában egyaránt „létező”. A neoliberalizmus természetéről és működéséről alkotott elképzelések és diskurzusok nem korlátozódnak a nyugati tanácsstermekre, parlamenti bizottságokra és munkaebédekre; a neoliberális elméletet felvázolhatják a Washington Hilton koktélszálvétáira, ám egészében ezen jócskán túlmutat. Amennyiben az antropológusok „létező neoliberalizmusokról” kívánnak beszélni – ahogy Peck és Theodore, akiknél a többes szám használata aláhúzza Hilgers megállapítását, miszerint a neoliberalizmus kontextusaiban sokkal változatosabb annál, mint ahogyan Wacquant kezeli –, hangsúlyoznunk kell, hogy ezek a neoliberalizmusok nem pusztán globális eszmék helyileg változó megnyilvánulásai, hanem mélyen átélt valóságok, amelyekben az emberek és államok saját elméletekkel rendelkeznek, sajátos diskurzusokat folytatnak és kritikákat fogalmaznak meg azokról a világokról, amelyekben élnek, és azokról a módokról,

amelyek eme világok megszervezésére irányulnak. A „létező neoliberalizmus(ok)” több mint globális normák különleges helyi megvalósulási formája: valójában olyan, a világról alkotott elméletek és gyakorlatok halmazai, amelyek alapvetően a helyi történelem és tapasztalat révén formálódtak – sokszor a kolonializmus és az azt követő viszonyok hatása alatt –, és amelyek meghatározzák a megélt mindennapokat.

Ennek hangsúlyozása egyenlő a neoliberális Leviatán dekonstruálásával, amely folyamat e vita során már megkezdődött. Hasonló eljárásnak vannak alávetve más, látszólag monolitikus politikai és gazdasági szerveződési formák, ami hozzájárul egyes hatalmi episztemológiák dekolonizációjához (Quijano 2000). Így például arra a módra gondolok, ahogyan a nemzetközi tanulmányokban számosan a „demokrácia” fogalmát Latin-Amerika viszonylatában tárgyalják – a „létező” demokratikus államokban különösen magasnak találják az erőszak előfordulásának arányát, és ennek alapján ezeket „kudarcnak” minősítik (pl. Fukuyama 2004 [magyarul: 2005]); vagy különféle jelzőkkel illetik a nem nyugati demokráciákat („korlátozott”, „illiberális”, „delegatív”, „kirekesztő”), hogy jelöljék eltéréseiket az implicit nyugati normától (pl. O’Donnell 1994). De ahogyan Arias és Goldstein (2010) megjegyezték, az erőszak a demokrácia alapvető összetevője Latin-Amerikában és máshol a világon, és jobban megérthető, ha az egész rendszer elemeként kezeljük, amely központi szerepet játszik annak kialakulásában és működésében. Walter Mignolo (2011) felhívja a figyelmet a mexikói Chiapasban tevékenykedő zapatista mozgalom példájára, akik a „demokráciát” anélkül használják univerzális jelölőként, hogy feltétlenül magukévá tennék a hagyományosan hozzátapadó univerzális jelentéseket (dacára Žižek univerzalista fejtegetéseinek [2009]). Hasonló módon közelíthetők meg az „emberi jogok”, amelyek bizonyos értelemben a neoliberalizmushoz hasonló szerepet játszottak a 21. századi expanzionista globális politikában. Bár sokan egy az egész földgolyón elterjedő, a helyi kontextusokhoz alkalmazkodó (és ezekben olykor módosított vagy megkérdőjelezett) nemzetközi erőként értelmezik, az emberi jogok felfoghatók úgy is, mint egy univerzális jelölő, amely ugyanakkor anélkül képes felölelni a méltóságért folytatott helyi történelmi eseményeket és küzdelmeket, hogy szükségszerűen felidézne az „emberi jogokkal” társított univerzalizmusokat. Ez nem jelenti szükségszerűen azt, hogy az „emberi jogok” vagy a „demokrácia” ne lennének fontos fogalmak, vagy hogy a demokratizáció nem volna releváns metakontextus annak megértéséhez, hogy mi történik Latin-Amerikában. Egyszerűen annyit jelent, hogy meg kell kérdőjeleznünk e fogalmak megszokott értelmét a „létező” realitások, történelmek és episztemológiák fényében, azzal a kimondott céllal, hogy dekolonializáljuk a megfigyeltokról alkotott felfogásunkat, és hogy teret adjunk új etikai és politikai elképzeléseknek az absztrakt, hegemónikus univerzálialk korbátain túl (Alonso é. n.). Ahogyan Mignolo fogalmaz: „Dél-Amerikában és a Karib-térségben a gyarmati tapasztalatnak nem kellett megvárnia, amíg a *posztkolonializmus* kifejezés megjelent

az USA tudományos berkeiben az 1980-as évek elején, miután a *posztmodernizmus* szót feltalálták Franciaországban. Mégis, hasonlóan a természeti erőforrásokhoz, a harmadik világ eszméit az európai intellektuális diskurzusok gyáraiban dolgozzák fel” (2011: 57).

A bolíviai neoliberais állam dekolonizációja 2005-ben vette kezdetét, amikor Evo Morales lett az állam első őslakos származású elnöke őslakospárti, szocialista színekben. Az új rezsim első feladatainak egyike az új bolíviai alkotmány elfogadása volt, amely kimondja, hogy Bolívia „soknemzetiségű állam”, és tartalmazza a faji és kulturális egyenlőség követeléseit. Ezek a lépések nemcsak általános értelemben dekolonializálóak, hanem elítélik a bolíviai nemzetállam minden korábbi formáját, vagyis azt a szociopolitikai képződményt, amely történetileg az európai eredetű és spanyol ajkú rétegeket privilegiálta. Ebből a perspektívából nézve – amely a populáris utópikus elképzelésekkel erőteljesen rezonál hivatalos kormányzati diskurzusban érhető tetten – a neoliberais állam pusztán a gyarmati uralom utolsó megnyilvánulása volt, közvetlen leszármazottja az őslakosokat a legalsóbb szintekre helyező faji alapú hierarchizálás korábbi formáinak. A nemzeti történetiség egyéb területek újragondolásakor is megjelent, különösen a nemzeti erőforrások kapcsán, amelyek áru helyett a plurális nemzet (*plurinacion*) köztulajdonának részévé lettek nyilvánítva. Evo Morales azzal indokolta a kulcsiparágak kisajátítását, beleértve a földgáz- és kőolaj-lelőhelyekét, valamint a lítiumlelőhelyek feltárásának és feldolgozásának szigorú állami ellenőrzését, hogy a természeti erőforrások neoliberais-koloniális kizsákmányolása a külföldi szereplők, és nem a bolíviaiak javát szolgálta. Ezek a gondolatok már korábban felmerültek, és olyan eseményeken, mint a cochabambai vízháború, a köztulajdon védelme és az ősök örökségének követelése kerültek előtérbe („a víz a miénk, *carajo!*”; Albro 2005). Bolíviában tehát a neoliberalizmust a gyarmati uralom továbbélő struktúráinak elemeként értelmezték, amely nem igazán új, se nem túl innovatív, viszont címkézhető (a Morales-korszakban a *neoliberalismo* agyonsúlykolt jelzővé vált) és támadható.

A dolgok azonban ennél jóval összetettebbek. A neoliberais múlt újragondolása és elvetése ellenére hiba lenne csak a kormányzat intézkedései alapján elhinni, hogy ezek a lépések poszt-neoliberaisá tették Bolíviát. Annak ellenére, hogy Evo Morales rendszere őslakos szocializmusként jeleníti meg magát, sok tekintetben éppen annyira neoliberais, mint az elődei voltak. Ez meglehetősen evidens a gazdaságpolitika terén: legutóbb akkor vált egyértelművé, amikor az állam az alföldi esőerdőkön (*Territorio Indígena y Parque Nacional Isiboro-Secure*, TIPNIS) áthaladó autópálya építésébe fogott, hogy előmozdítsa a Brazíliával folytatott kereskedelmet, amire a helyi őslakosok érdekeit védő csoportok felvonulásokkal és tüntetésekkel válaszoltak. Ez a nemzetközi nyilvánosság figyelmét is ráirányította annak iróniájára, hogy őslakosok tüntetnek egy olyan kormányzat ellen, amely hivatalosan az őslakosokat képviseli, ám valójában bele van keveredve a globális

kapitalizmus piszkos játszójába. Hasonló a helyzet a közszolgáltatások, elsősorban a víz-ellátás terén. A cochabambai vízháború sikerének dacára a vízellátás továbbra is a város gazdagabb részeire korlátozódik, miközben a szegényebb városrészek lakói helyi bizottságokat szerveznek közösségeik vízellátásának biztosítására, vagyis saját maguk végzik azt a munkát, amelyet az állam nem lát el. Ugyanakkor a Morales-kormányzat az ivóvízhez való jogot alapvető emberi jognak nyilvánította, olyan sikeresen jelezve ennek univerzális fontosságát, hogy 2010-ben az ENSZ Közgyűlése határozatban fogadta el ugyanezt. Ez a nyilvánítás azonban nem összeegyeztethető az őslakosoknak a vízről mint közjóságról alkotott felfogásával, és azt sugallja, hogy a pozitív nemzetközi visszhangot kiváltó koncepciók nem feltétlenül alkalmasak a helyi viszonyok szabályozásához, ezenkívül rámutat a „terepen” a (neoliberális?, poszt-neoliberális?, szocialista?) elmélet és a gyakorlat között jelentkező szakadékra.

A jelenlegi vita szempontjából a leglényegesebb talán a Morales-kormányzatnak a bűnözéshez és az erőszakhoz való hozzáállása, és az az intézkedés, amely helyi és nemzeti szinten, valamint Latin Amerika-szerte „polgári biztonság” néven vált ismertté. Ellentétben Wacquant-nak a kortárs Nyugatról adott jellemzésével – ahol a neoliberális Leviatán büntető szárnyát erősítik és ünneplik –, a poszt-neoliberális Bolíviában az állampolgári biztonság diskurzusa egy olyan megközelítéshez kapcsolódik, amely teljes összhangban áll a neoliberális governmentális transznacionális formáival. Mint ahogy máshol már kifejtettem (Goldstein 2012), a polgári biztonság szociálpolitikája Latin-Amerikában általában a szegények és a fiatalok démonizálására irányul; a rendvédelmi intézmények átnevezését vonja maga után, számottevő anyagi ráfordítás nélkül; valamint a rendőri őrző és az önvédelem feladatkörét helyi közösségekre és egyénekre hárítja. A New York Város Közlekedési Hatóságának (New York City Transit Authority) és a Walmartok világának mantrája – „Ha látsz valamit, szólj valamit” – jól összezseng a bolíviai biztonságügyi szemléletmóddal, amely úgy a vidéki, mint a városi térségekben tolerálja az éberségre és a csináld-magad „rugalmas” hozzáállásra épülő, önerőből gyakorolt igazságszolgáltatást (Goldstein 2005; lásd még Harvey 1991). Ellentétben Wacquant-nak a büntetőjogról és a Leviatánról alkotott képével, a bolíviai hatóságok alulfinanszírozottak és létszámbírányal küszködnek, miközben a rendőröknek saját maguknak kell gondoskodniuk fegyverről, egyenruháról, sőt az üzemanyagról, máskülönben ezek nélkül kell boldogulniuk. A bolíviai börtönök régóta tele vannak jelentéktelen drogdílerekkel és kokatermesztőkkel, de a büntetés-végrehajtó intézmények Wacquant által leírt expanziója nem tapasztalható, és nem mondható el, hogy a „büntetés pornográfiája” (2012: 75) jellemezné a biztonságügyi problémákhoz való állami hozzáállást. Éppen ellenkezőleg, Bolíviában a szegények és a marginalizált rétegek azok, akik a rendvédelem és a büntetőjog szigorítását követelik, és a nagyobb biztonságért cserébe még saját polgári jogait is hajlandók lennének feladni

(Goldstein 2010). Egyetértek Wacquant-nal abban, hogy a „rend és igazság” hivatalos retorikájának felerősödése a (poszt)neoliberalis állam tekintélyének gyengülésével függ össze, és hogy ez a diskurzus azokat veszi hatékonyan célba, akik a neoliberalizmus előretörésével a leginkább sebezhetővé váltak (2012: 76). Az olyan szegény országokban azonban, mint Bolívia, a „polgári biztonsághoz” hasonló neoliberalis doktrínák nem vonják elkerülhetetlenül és szükségszerűen maguk után a Leviatán építését, pusztán az építményen keletkező repedéseket takarják el.

Ahogy Collier írja, a neoliberalizmus mesterséges felnagyítása elfedheti a „létező” valóságokat, amelyek gyakran nem illeszkednek az egysíkú értelmezési keretekbe. Ahogyan a fentiek is mutatják, Bolíviában a neoliberalizmus alkalmazása egyértelműen „zűrös” és ellentmondásokkal terhelt. Ugyanez a helyzet a neoliberalizmus elméletével: a „neoliberalizmust” explicit módon elvető, poszt-neoliberalis és látszólagosan szocialista bolíviai állam a befogadó plurális nemzet utópikus elképzeléseinek hangoztatása közben a neoliberalis kormányozhatóság módszereivel valósítja meg célkitűzéseit. Ami Bolíviában és számos más szegény nem nyugati ország társadalmában jelenleg „létezik”, az nem nevezhető sem neoliberalizmusnak, sem poszt-neoliberalizmusnak; ugyanígy, a bolíviai állam sem tekinthető Leviatánnak (legfeljebb az eredeti hobbes-i felfogás alapján). Bolívia ma egy olyan politikai és gazdasági látkép mutat, amelyet váltakozó és gyakran egymást átfedő elméletek, diskurzusok, ideológiák és gyakorlatok töredékei jellemeznek, amelyek között az emberek navigálni kényszerülnek, miközben megélhetést és némi biztonságot próbálnak teremteni a maguk számára.

Fordította: Szálkai Kinga
Az eredetivel egybevetette: Németh Ádám

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Albro, Robert (2005): 'The water is ours, ¡carajo!' Deep citizenship in Bolivia's water war. In: *Social movements: an anthropological reader*. Szerk: Nash, June. Basil Blackwell.
- Alonso, C. (é. n.): *Review of 'The darker side of modernity: global futures, decolonial option.'* Manuscript.

- Arias, Enrique D. – Goldstein, Daniel M. (szerk.) (2010): *Violent democracies in Latin America*. Duke University Press.
- Collier, Stephen J. (2012): Neoliberalism as big Leviathan, or ...?: A response to Wacquant and Hilgers. In: *Social Anthropology*, Vol. 20., No. 2.: 186–195.
- Fukuyama, Francis (2004): *State building: governance and world order in the twenty-first century*. Profile Books. [Magyarul: Fukuyama, Francis (2005): *Államépítés. Kormányzás és világtrend a 21. században*. Századvég.]
- Goldstein, Daniel M. (2005): Flexible justice: neoliberal violence and self-help security in Bolivia. In: *Critique of Anthropology*, Vol. 25.: 389–411.
- Goldstein, Daniel M. (2010): Toward a critical anthropology of security. In: *Current Anthropology*, Vol. 51.: 487–517.
- Goldstein, Daniel M. (2012): *Outlawed: between security and rights in a Bolivian city*. Duke University Press.
- Goodale, Mark (2007): Introduction: Locating rights, envisioning law between the global and the local. In: *The practice of human rights: tracking law between the global and the local*. Szerk.: Goodale, Mark – Merry, Sally E. Cambridge University Press.
- Harvey, David (1991): Flexibility: threat or opportunity? In: *Socialist Review*, Vol. 21.: 65–77.
- Hilgers, Mathieu (2010): The three anthropological approaches to neoliberalism. In: *International Social Science Journal*, Vol. 61.: 351–364.
- Hilgers, Mathieu (2012): The historicity of the neoliberal state. In: *Social Anthropology*, Vol. 20., No. 1.: 80–94.
- Mignolo, Walter D. (2011): *The darker side of western modernity: global futures, decolonial options*. Duke University Press.
- O'Donnell, Guillermo (1994): Delegative democracy. In: *Journal of Democracy*, Vol. 5.: 55–69.
- Peck, Jamie – Theodore, Nik (2012): Reanimating neoliberalism: process geographies of neoliberalism. In: *Social Anthropology*, Vol. 20., No. 2.: 177–185.
- Quijano, Anibal (2000): Coloniality of power, eurocentrism, and Latin America. In: *Nepantla: Views from the South*, Vol. 1.: 533–580.
- Wacquant, Loïc (2012): Three steps to a historical anthropology of actually existing neoliberalism. In: *Social Anthropology*, Vol. 20., No. 1.: 66–79.
- Žižek, Slavoj (2009): How to begin from the beginning. In: *New Left Review*, Vol. 57.: 43–55.

Johanna Bockman

A NEOLIBERALIZMUS POLITIKAI PROJEKTJEI

Eredeti tanulmány: Bockman, Johanna (2012): The political projects of neoliberalism. In: *Social Anthropology*, Vol. 20., No. 3.: 310–317.

Köszönethyilvánítás: Köszönettel tartozom Bell Clementnek, Nancy Hanrahannak, Galey Modannak, Derek Musgrove-nak, Katie Wellsnek, Brett Williamsnek és Andrew Zimmermannak a hozzászólásomhoz fűzött tanulságos észrevételeikért. Köszönettel tartozom Bell Clementnek, Nancy Hanrahannak, Galey Modannak, Derek Musgrove-nak, Katie Wellsnek, Brett Williamsnek és Andrew Zimmermannak a hozzászólásomhoz fűzött tanulságos észrevételeikért.

Cikkem a Social Anthropology hasábjain a neoliberalizmus állam-megközelítéséről folyó vitába kapcsolódik be. Wacquant és a vita többi résztvevője érvelésére adott válaszóban arra fókuszálok, hogy miért tekinthető a neoliberalizmus politikai projektnek, illetve hogy hogyan foglalhat magába számos politikai projektet. Elemzésemben az állam átalakítására, a neoliberalizmus politikai állásfoglalásaira és a „politikai” újjáalkotására helyezem a hangsúlyt. Ezek után egy specifikus, korábban nem érintett politikai projektet mutatok be, azt tárgyalva, hogy hogyan jelenhetnek meg a radikális szocialista mozgalmak a neoliberalizmus egyik alakító erejeként, vagyis hogyan járulhatnak hozzá ezek a mozgalmak ahhoz, hogy az elitek új lehetőségekhez jussanak a felhalmozás kisémmizésre épülő formáinak megvalósításában – éppen a radikális szocialista mozgalmak bomlasztásával.

BEVEZETÉS

Loïc Wacquant (2012) kiemelte annak szükségességét, hogy lépjünk túl a neoliberalizmus számos megközelítésében jelenlévő állam versus piac dichotómián. Wacquant komolyan veszi azt a felfogást, hogy a piacok nem intézménymentes cselekvési mezők, hanem politikai konstrukciók, és önmagukban egy politikai projektet képeznek. Wacquant és a vita többi résztvevőjének cikkeire írt válaszóban eme gondolatot fejtem ki, azaz a neoliberalizmust mint politikai projektet értelmezem, megvizsgálva először, hogy mit értünk „politikai” alatt ebben a vitában, és amellet érvelve, hogy a neoliberalizmus számos politikai projektet foglal magában. Ezután rátérek egy eddig nem említett sajátos politikai projekt ismertetésére. Itt arra összpontosítok, hogy a radikális szocialista mozgalmak által kialakított expanzív politikák és közjavak hogyan tették önkéntelenül lehetővé, hogy az elitek a kisémmizés általi felhalmozás új formáit gyakorolják, illetve fragmentálják és megszelídítsék ezeket a mozgalmakat. Ez alapján azt állítom, hogy a radikális szocialista mozgalmak voltaképpen a neoliberalizmus alakítói.

MIT ÉRTÜNK „POLITIKAI” ALATT?

A vita jelen állása szerint a résztvevők egyetértenek Wacquanttal abban, hogy az állam nem tűnik el, ellenben a neoliberalizmus egy olyan politikai projekt, amelynek célja az állam újratervezése. A közpolitikai opciók konvencionális „állam versus piac” felfogása nem igazán segít hozzá a neoliberalizmus megértéséhez. Ugyanakkor Wacquanttal ellentétben a vita többi résztvevője úgy gondolja, hogy a neoliberais közpolitikai intézkedések nem

fejtenek ki egységes, homogén hatást, különösen nem az újjászervezett államokban. Wacquant középútja a marxista strukturalista és a foucault-i megközelítés között egyesíti az állam, a piac és az állampolgári jogok vizsgálatát, és emellett érvel, hogy a neoliberalizmus önmaga egy, az állam újratervezésére irányuló politikai projekt.¹ Azáltal, hogy marginalizálták a szegény városi feketéket a helyi és országos politikai színtereken, a politikusok és egyéb állami tisztviselők számára lehetővé vált, hogy aktívan támogassák a szegregációt, felszámolják a szociális programokat a gettókból és kriminalizálják a szegényeket, miközben dédelgetik a gazdagokat (Wacquant 2008: 224; Wacquant 2012). A szegények államilag szervezett büntetése a neoliberalizmus lényegi eleme. Az államok „történetiségének” tanulmányozására buzdítva Hilgers (2012) rámutat, hogy az afrikai államok működése nagyon eltér attól, amit Wacquant az általa vizsgált államok esetében leír. Collier a neoliberalizmust eszmék és gyakorlatok heterogén, gyakran ellentmondásos halmazaként értelmezi (2012). A neoliberális elgondolások nyomán kialakuló államok heterogenitását vizsgálja, és azt, ahogy az előbbieket felülvizsgálják és újratervezik a szociális államot (ti. a jóléti államot, a szovjet típusú államot és a fejlődő országok államait) (Collier 2011). Peck és Theodore azt állítják, hogy a neoliberalizmus „helyhez kötött megnyilvánulási formákkal” rendelkezik, és ezek együtt egy „változatos tájképet” alkotnak (2012: 183, 180). A kormányzás kritikai irodalmára (*governance literature*) támaszkodva Peck és Theodore kiterjesztik az állam fogalmát, és beleveszik a köz- és magán-együttműködések (PPP), a vállalatokat, NGO-kat és egyéb olyan nem állami szereplőket, amelyek részt vesznek a kormányzás folyamatában. Ez alapján úgy kell felfognunk a neoliberális kormányzást, mint amely az állam új formáin keresztül érvényesül.

Azonban a vita résztvevői számára a „politikai” másféle módon is értelmezhető: úgy, mint azok politikai állásfoglalásai – különösen a jobb- és baloldalon –, akik a neoliberális eszmék megalkotói és a neoliberális intézkedések végrehajtói. Wacquant (2012) szerint az új kentaurállam bürokratikus tere „jobbra” billen. Számos szerző mutatott rá a transznacionális jobboldalnak a neoliberalizmusban betöltött szerepére (Cockett 1995; Dezalay és Garth 2002; Hartwell 1995; Horton 1981; Klein 2007). Wacquant azonban felismeri, csakúgy, mint Harvey (2005), Mudge (2008) és Stahl (2008), hogy a Demokrata Párt tagjai és a szociáldemokraták is közreműködhetnek a neoliberalizmus formálásában. Collier kifejezetten utal a transznacionális baloldal neoliberális szerepére, és felszólít, hogy ne csak a „jobboldali politika szokásos bírálatát szajkózzuk”, hanem, és ez lényegesebb, „gondoljuk újra a baloldal politikáját” (2012: 195). Továbbá figyelmeztet, hogy ne siessük el annak eldöntését, hogy „tudjuk, kik a rosszfűűk (a neoliberálisok); tudjuk kik a jófűűk (azok, akik a neoliberális reformoktól szenvednek, vagy ellenállnak azoknak); és tudjuk, hogy mik

1 Wacquant leírása a marxista strukturalista és a foucault-i megközelítésekről problémás, mivel mindkét csoport elutasítja a „piac versus állam” dichotómiákat (Brenner et al. 2010; Collier 2011).

a helyes politikai követelések (több jóléti intézkedés, több szolidaritás, több egyenlősítés, több igazságosság)” (2011: 250). Való igaz, hogy a neoliberaisnak vélt politikusoknak olykor lehetnek meglepő politikai állásfoglalásaik – jó példa erre az igazságosságot és a redistribúciót támogató James M. Buchanan (Collier 2011, 2012) vagy Milton Friedman, aki pártfogásába vette az államot (Peck 2010). Azonban, miközben a szakértők felismerték a jobboldal projektjeinek összetettségét és gyakori ellentmondásait, még nem szembesültek a baloldal hasonlóképpen sokrétű és ellentmondásos projektjeivel, amelyeket hagyományosan néhány államközpontú program támogatásaként értelmeznek: ilyenek a keynesi gondolatokhoz való visszatérés, a széles körű állami beavatkozás, vagy a múltban a szovjet államszocializmus. Az „állam versus piac” dichotómiára való összpontosítás elhomályosította a jobb- és a baloldal sokrétű projektjeit.

A neoliberális politikai projekt az állam újratervezése vagy a neoliberalizmus híveinek politikai hovatartozása mellett a politika tereinek átalakításaként is értelmezhető. Wacquant megerősítette, hogy „*a politikai elsődlegessége* egyenlő a kollektív döntések megfogalmazásának és megvalósításának képességével az indítékok és a következmények teljes tudatában” (2008: 287, kiemelés az eredetiben). Míg úgy tűnik, hogy leírásában a neoliberalizmus, Collier szavaival élve, „egy misztikus méreteket öltő és mágiikus erővel rendelkező hatalmas Leviatán” (2012: 192–193), Wacquant legalábbis elismeri, hogy „az állam» nem monolit”, hanem egy bürokratikus tér, „erők és küzdelmek tere” (2012: 73). Szerinte a neoliberalizmus több csoportot is kiszorít az állam politikai teréből, köztük a szegénységgel küszködő afroamerikaiakat. A politikai tereit azonban nemcsak az államon belül, hanem azon kívül is keresnünk kell. Wacquant, csakúgy, mint Harvey, magát a várost is az állampolgári jogok küzdőtereként fogja fel, amelyet az állami szereplők szegregáltak és gettósítottak. Hilgers, Peck és Theodore a neoliberalizmussal szembeni ellenállás színtereire hívják fel a figyelmet, mint a tiltakozó mozgalmak és a munkásosztály továbbélő kultúrája. A munkásosztály politikai terei, így például a munkástanácsok vagy a gazdasági demokrácia egyéb formái, politikai és gazdasági közjavakként működtek, amelyeket a neoliberális korszakban gyakran vállalati, vagyis gazdasági tereként privatizáltak. A politikai projektek tehát irányulhatnak az állam politikai tereinek megváltoztatására vagy a nem állami terek politikai terekké való átalakítására.

A jelen vita összefüggésében a neoliberalizmus „politikai” projektje alatt a következőket értjük: az állam átszabását, a neoliberalizmus alakítóinak politikai állásfoglalásait, valamint a „politikai” átrendeződését és potenciális áthelyeződését. A „politikai” ezen és más, ezúttal nem említett értelmezéseinek felismerése révén fel tudjuk térképezni azokat az összetett politikai projekteket, amelyeket a neoliberalizmus magában foglal. Alul egy ilyen politikai projekt leírása következik.

A „POLITIKAI” ÉS A KÖZJAVAK KIBŐVÍTÉSÉT CÉLZÓ POLITIKAI PROJEKTEK

Úgy vélem, hogy a neoliberalizmus a kisémmizés általi felhalmozás egy új formája, amelyet paradox módon világszerte a radikális szocialista mozgalmak tettek lehetővé és alakítottak. Ezek a mozgalmak nem voltak neoliberaisak, a politikai és gazdasági elitek azonban kooptálásuk és eltorzításuk révén hívták életre a neoliberalizmust. Collier (2011) azt elemzi, hogy a szakértők hogyan vizsgálják és alakítják át a szociális államot, miközben a neoliberalizmus az utóbbi számos elemét megőrzi. Érvelésemben egy lépéssel továbbmegyek, az államon és a szakértőkön túl, a kiterjedt transznacionális társadalmi mozgalmakig.

Jóllehet egyetérték David Harvey-val, hogy a neoliberalizmus a kisémmizés általi felhalmozás új formája (Harvey 2005), azt gondolom, hogy a kapitalisták – Harvey szerint a neoliberalizmus politikai projektjének kezdeményezői – és a jobboldali ideológusok, mint Friedrich von Hayek és Milton Friedman – Harvey-nál az utópikus projekt tervezői – valójában csak reaktív szereplők, akik a radikális szocialista mozgalmak által teremtett új lehetőségekre reagálnak. Ezért Boltanskit és Chiapellót (2005), valamint Fraser (2009) követem, akik szerint a neoliberalizmus az elitek által a kapitalizmus *megújulásának forrásaként* felhasznált kapitalizmuskritika terméke.² Ezenkívül azt állítom, hogy az elitek nemcsak a kapitalizmuskritikát, hanem a szocialista mozgalmak által kialakított szocializmuskritikát és az új közjavakat is beépítették, majd pedig újra összezártak. Fraser szerint a feminizmus második hulláma egy módszeresen kidolgozott, a radikális társadalmi változást célzó programba és elemzési keretbe foglalta a társadalmi, kulturális és gazdasági igazságosságra irányuló követeléseket. Ugyanígy, a feketék jogaiért küzdő mozgalom is egy szisztematikus elemzés és program keretében próbálta meg ugyanezeket megvalósítani a nagyvárosokban, így például 1970-ben Washingtonban. Radikális szárnyuk gazdasági programokat kezdeményezett a feketék helyzetének javítására, amelyek új közjavakat és tulajdonformákat teremtettek. A tulajdonjog (lakásszövetkezetek, földalapok), a tőke (mikrofinanszírozás, hitelszövetkezetek) és a foglalkoztatás (munkaszövetkezetek) innovatív formáit alakították ki, amelyek kompatibilisek voltak a köztulajdon és az állami szabályozások meglévő kereteivel, ahol az utóbbiak egyúttal a politika új tereiként működtek. Ezenfelül a politikai képviselet és a kulturális elismerés új stratégiáit fejlesztették ki, ezzel is segítve a közjavak gyarapodását és a gazdasági programok fenntartását. Ezek a radikális társadalmi változást

2 Fraser felteszi a kérdést, „vajon a Luc Boltanski és Eve Chiapello vázolta »kapitalizmus új szellemé« a feminizmus második hulláma nem látta-e el akaratlanul egy alapvető hozzávalóval” (2009: 98).

célzó programok egyszerre voltak a társadalmi befogadásra irányuló követelések és intézkedések.

Azok a szakértők, akik a keynesi időszakot dicsőítik a neoliberalizmus kegyetlenségével szemben, figyelmen kívül hagyják a szegények paternalista fegyelmezését, a piacossítást, a dzsentrifkációt és a városi megújulást, amelyek mindkét időszakra jellemzőek. Wacquant azt állítja, hogy a neoliberalizmus nem más, mint „váltás a jogilag garantált védelmező jólétről (*protective welfare*) a javító szándékú *workfare*-re, ahol a szociális ellátást a rugalmas foglalkoztatáshoz való alkalmazkodáshoz és sajátos viselkedési követelmények elsajátításához kötik” (2012: 72). Az Egyesült Államokban a Jim Crow-törvények, vagy a dél-afrikai apartheidrendszer idején a jóléti állam kirekesztő és büntető jellegű volt, miközben korlátozta a politikai és a gazdasági részvételt és magára hagyta a lakosság teljes csoportjait.³ Ahogy Foucault kifejtette, minden állam biopolitikai: miközben a társadalom egyes rétegeiről gondoskodik, másokat magára hagy. A neoliberalizmus folytatja a kirekesztés és a cserbenhagyás gyakorlatát, de ezeket további, korábban előnyben részesített csoportokra is kiterjeszti.

A radikális társadalmi mozgalmak azért jöttek létre, hogy követeljék a befogadást, és hogy új érdekérvényesítő intézményeket alakítsanak ki, de az általuk használt fogalmak gyakran félrevezetően összezsengenek a neoliberalizmus jelszavaival: ilyenek az államellenes kommunizmus, piaci szocializmus, önállóság, önszegélyezés, decentralizáció, részvételi demokrácia és kulturális elismerés. Az egyik leghíresebb példa Jugoszlávia esete: amikor kizárták a szovjet blokkból, az ország vezetése elvetette a szovjet államszocializmust és az etatizmust. A jugoszláv vezetők egy önigazgató munkásszocializmust kívántak létrehozni, amelynek fő – és természetesen megvalósulatlanul maradt – célja az *állam nélküli* kommunizmus volt, amelyet a termelőeszközök állami ellenőrzésének felszámolásával, az állami funkciók decentralizációjával, a munkások által birtokolt és irányított vállalatok alapításával és a szabad piac kialakításával vélték elérhetőnek (Bockman 2011). A jugoszláv kormány együttműködött az El Nem Kötelezettek Mozgalmával, amely az önállóságot és a kollektív önszegélyezést tűzte ki célul. Ennek érdekében az adott államnak függetlenítenie kellett magát a kapitalista és a szovjet világrendszerektől, önállótóvá kellett válnia az alapvető szükségletek terén, növelnie kellett a kereskedelmet és a politikai együttműködést a fejlődő országokkal (ezáltal építve a kollektív önszegélyezést), a globális gazdasági

3 Amint az a jóléti államot elemző irodalomból ismert, a neoliberális paternalizmus a korábbi jóléti paternalizmus folytatásának tekinthető, amely a rasszizmus és a szexizmus eszközeivel fegyelmezte a szegényeket. Vagyis rációlvá azokra az érvelésekre, amelyek éles fordulatot tételveznek fel a keynesianizmus és a neoliberalizmus között, az állami paternalizmus és a szegények fegyelmezése mindkét korszakban megfigyelhető (Soss et al. 2011).

szabályok megváltoztatásához be kellett vezetnie az Új Nemzetközi Gazdasági Rend irányelveit, valamint a hazai osztálystruktúra átalakításával, a termelés decentralizációjával és a részvétel kiterjesztésével kellett megalapoznia lokális önállóságát (Biersteker 1980: 236). Az 1967-es Arushai Nyilatkozat a szövetkezetek létrehozása és az államosítás mellett foglalt állást: „Elengedhetetlen, hogy a nemzeti termelés és csere valamennyi jelentős eszközt a parasztság birtokolja és irányítsa, kormányzatuk szervei és szövetkezeitei révén” (Biersteker 1980: 238). Így tehát az El Nem Kötelezettek Mozgalma, a jugoszláv öngazgató munkásszocializmus, a *Black Power* és a feminizmus globális mozgalmi, és számos egyéb radikális társadalmi változásra törekvő mozgalom a gazdasági tulajdonjog, a decentralizáció, a közvetlen részvétel és a kulturális elismerés új formáinak megvalósítására törekedett. Részleges sikereik nyomán új politikai terek és közjavak jöttek létre.

Mint már máshol is említettem (Bockman 2011), az 1980-as években a kelet-európaiak nem-állami szocializmusokat akartak létrehozni. Abban a reményben, hogy ezáltal kialakul a vállalati autonómia és a munkáshatalom, és az állam felszívódik, a kelet-európai kormányok a dolgozók rendelkezésére bocsátották az állami vállalatokat. Az 1980-as évek végére munkás-öngazgató alakult ki Magyarországon, Lengyelországban és Jugoszláviában, jóllehet nem minden vállalatnál (Milanovic 1992). Orenstein szerint Lengyelországban „1988-ban és 1989-ben a munkástanácsok új erőre kaptak. (...) Az 1989-es kerekasztaltárgyalások a Szolidaritás és a kommunista rezsim között megerősítették a munkások öngazgatói jogát” (2001: 27). Paczynska szerint ez „megszilárdította a munkásokban azt az elképzelést, hogy a gyár a dolgozóké. Ezért a munkások azt feltételezték, hogy a privatizáció során a tulajdonjogok formálisan közvetlenül rájuk szállnak, vagy legalábbis döntő szavuk lesz az átalakítások megtervezésében és végrehajtásában” (2009: 135). 1987–88-ban a szovjet reformok további jogokat biztosítottak a munkakollektíváknak, ösztönözték a szövetkezeteket, és lehetővé tették számukra állóeszközök bérvételét (Logue et al. 1995). 1991 augusztusára több mint 111 000 szövetkezet működött a Szovjetunióban (Nelson és Kuzes 1994: 29). Kelet-Európában a közgazdászok az állami vállalatok bérvételét, illetve a nem állami szereplők tulajdonszerzési jogának jóváhagyását sürgették. E szakértők szemében ezek a reformok a piaci verseny, a vállalati önállóság és egy új típusú szocializmus kialakulásának alapfeltételeit voltak hivatottak megteremteni.

Manapság könnyű lenne neolibéralisként jellemezni az állam, a szovjet államszocializmus és a keynesianizmus eme kritikáit, valamint az önállóság, az önszegélyezés, a decentralizáció, a társadalmi befogadás, a demokrácia és a piaci verseny akkori követeléseit. Azonban emlékeznünk kell, hogy a radikális aktivisták ezeket a követeléseket és az ezek jegyében létrehozott intézményeket úgy fogták fel, mint amelyek a különböző típusú szocializmusok átfogó, rendszerszintű átalakításának elemei. A neolibéralizmus különbözik a keynesianizmustól és az államszocializmustól, mert eme radikális társadalmi mozgalmak

alakját ölti magára a szovjet állami irányítású szocializmussal és a nyugati államilag szervezett kapitalizmussal szemben (Bockman 2007).

Az elitek leválasztották e mozgalmaknak az újraelosztásra, az elismerésre és a képviselőre vonatkozó követeléseit, és szelektíven, korlátozott és torz módon tették magukévá programjaik elemeit, hogy legitimálják a neoliberális kapitalizmust (Fraser 2009: 100). A Jim Crow-törvények ellen folytatott küzdelemben az 1960-as és 70-es évek társadalmi mozgalmi alapvetően és tartósan változtatták meg az életet az olyan nagyvárosokban, mint Washington: így például kiharcolták az afroamerikaiak polgári egyenjogúságát, új politikai tereket hoztak létre a közvetlen részvétel előmozdítására, és – főként a szövetkezetek révén – sikerült megalapozniuk egy újfajta gazdasági erőit. Az elitek azonban megakasztották a társadalmi befogadás irányában tett előrelépéseket, és hasznot húzva az érdekvégyesítés és a közjavak új formáiból, valamint elszakítva a politikai képviselőt és a kulturális elismerés vívmányait a gazdasági újításoktól, saját hatalmukat erősítették.⁴ Ennek eredményeként a szegények cserbenhagyásának és büntetésének lehetünk szemtanúi, amit Wacquant (2009) oly világosan dokumentál. A neoliberalizmus megértésének kulcsa tehát a követelések és a közjavak egymásról való leválasztása és kisajátítása. A neoliberalizmus nem is annyira a piacok térhódítására épül, hanem inkább a kismimizés általi felhalmozásra, amelyet az elnyomottak radikális gazdasági, politikai és kulturális önmegerősítése tett lehetővé. A közjavak a privatizáció után értékesíthetővé váltak a piacokon. A kismimizés általi felhalmozás új hulláma az állami irányítású kapitalizmus és az államilag szervezett szocializmus radikális, szélsőbaloldali kritikái nyomán, az 1960-as évektől kapott lendületre. Nem azért, mert az említett kritikák eleve neoliberálisak lettek volna, hanem mert ezek és a hozzájuk kapcsolódó mozgalmak alapjaiban változtatták meg a világot. Szétbomlasztott és kisajátított formában ezek a politikai projektek alakították a neoliberalizmus természetét.

4 Povinelli szerint „azzal, hogy áthelyezte a válság frontvonalát, és végleges, ugyanakkor nyíltan nem definiált korlátok közé szorította a kulturális különbségeket meghatározó jogi és szociális erőket, a késő liberális kulturális elismerés magába olvasztotta és megfegyverezte azt a kihívást, amelyet az antikolonialista és új társadalmi mozgalmak intéztek a liberális kormányzatokkal szemben (2011: 26). Samara (2011) és Hohle (2012) rámutatnak, hogy a keynesi korszak rasszista intézményei a neoliberalizmus alatt is fennmaradtak. A közjavakat illetően Hardt és Negri megközelítését követem, akik szerint a kapitalizmus eme közjavakon élösködik. Azt állítják, hogy „a sokaság társadalmi világunk valódi termelő ereje, míg a Birodalom pusztán a zsákmányolás gépezete, amely a sokaság életerején élösködik” ([2000] 2001: 62). Hasonlóképpen, Peck és Theodore is élösködőként fogják fel a neoliberalizmust: „Lévén egy befejezetlen történeti folyamat, amely térben egyenlőtlenül fejlődik, a neoliberalizmusnak mindig egy saját másikkal kell együttléteznie; akár szükségszerű is lehet, hogy más társadalmi és állami képződményeken élösködik” (2012: 183).

KONKLÚZIÓ

Ezek az államellenes projektek egyidejűleg léteztek más baloldali és jobboldali projektek mellett. Például a szocializmus alatt egyes kelet-európai közgazdászok végig a központi tervezést támogatták, és ezt tekintették a szocializmus valódi modelljének. Mások, a reformok hívei, mély gyanakvást tápláltak a „néppel” szemben, elvetették a részvételi demokráciát és a munkások kollektív tulajdonjogát, és ezek helyett az erősen korlátozott képviseleti demokrácia és a sokkterápia mellett érveltek.⁵ Leginkább azok számára volt könnyű az átalakulás, akik már nem, vagy sohasem tartották fontosnak a munkások részvételét, mivel az átmenet végrehajtásához is erőskezü tervezőkre volt szükség, akiknek nem igazán jelentettek gondot a tekintélyelvű átmeneti stratégiák. Ezeket a politikai projekteket azután integrálni lehetett a kapitalizmus politikai és ideológiai projektjeibe (lásd Harvey 2005). Ezzel egy időben a nacionalista és nyíltan rasszista mozgalmak meglepően sokféle politikai irányban fejlődtek tovább (Kalb és Halmi 2011). Ahogy Stuart Hall is rámutatott Anglia esetében, ebben az ellentmondásos kakofóniában a think tank-ek és alapítványok „egybeszótták” a diskurzusok sokféleségét, hogy létrehozzák a thatcherizmust mint egységes ‘diszkurzív formációt’ vagy ‘igazságszisztemet’ (1988: 53). Mindeközben ez az egység megőrizte belső ellentmondásait. Hall elvetette azt a felfogást, miszerint ezek az egyének a hamis tudat áldozatai voltak, és ehelyett úgy vélte, hogy az ideológia az egyének voltaképpen szubjektivitását is átformálta, és az 1970-es évek tényleges válságát vette célba Nagy-Britanniában. Ebből kiindulva a torz formában beolvasztott sokrétű politikai projekteket a neoliberalizmus összefüggésrendszerén belül kell vizsgálnunk.

Vajon újra lehet-e élesíteni a feminizmus, a Black Power és mások egységes társadalmi mozgalmait? Wacquant (2008) szerint tovább kell lépniük a jóléti állam visszaállítására irányuló törekvéseken, és az állampolgári alapjövedelem bevezetésére kell összpontosítani. Továbbá arra biztat, hogy állítsuk helyre a politikai primátusát, és vegyük komolyan a politikai és bürokratikus színtereken vívott küzdelmeket. Wacquant-t követve, aki egybeköti a politikai és a gazdasági megoldásokat, az államon kívül kellene olyan tereket és projekteket keresni, amelyek összekapcsolják a gazdasági, a politikai és a kulturális önmegerősítés formáit. Végül, Povinelli azt javasolja, hogy a magukra hagyott és alternatív társadalmi közegeket vegyük alapul, vagyis azt „a szabadságot, amely a cserbenhagyás világában a radikális másként-lét előre nem meghatározható pályája... A szertelenség feltételei mindig párhuzamosan állnak fenn a kimerülés és a kitartás

5 Ahogy Gil Eyal és én állítjuk, a közgazdászok és más értelmiségiek, az 1989-es átmenet pillanatában mély gyanakvással viszonyultak a »néphez«, amelyet nem tartottak kellően felelősségteljesnek vagy polgárinak. Vagyis kevésbé a nyugati tanácsadók arroganciája, mint inkább ez a mély gyanakvás magyarázza az általuk javasolt rendszerváltó stratégia, ti. a sokkterápia sajátos vonásait” (2002: 341).

feltételeivel, ami kérdéssé teszi a tőke és más biopolitikai projektek sikerét az anyagi valóság meghódításában” (2011: 130). Talán továbbléphetnének a neoliberalizmus antropológiájától a „másként-lét antropológiája” felé, amely olyan igeidőkben és időkbén mozog, „amelyeket senki sem hajlandó felismerni” (ibid. 10, 130).

Fordította: Szálkai Kinga
Az eredetivel egybevettette: Németh Ádám

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Biersteker, Thomas J. (1980): Self-reliance in theory and practice in Tanzanian trade relations. In: *International Organization*, Vol. 34., No. 2.: 229–264.
- Bockman, Johanna (2007): The origins of neoliberalism between Soviet socialism and Western capitalism: “A galaxy without borders.”. In: *Theory and Society*, Vol. 36., No. 4.: 343–371.
- Bockman, Johanna (2011): *Markets in the name of socialism: the left-wing origins of neoliberalism*. Stanford University Press.
- Bockman, Johanna – Eyal, Gil (2002): Eastern Europe as a laboratory for economic knowledge: the transnational roots of neoliberalism. In: *American Journal of Sociology*, Vol. 108.: 310–352.
- Boltanski, Luc – Chiapello, Eve (2005): *The new spirit of capitalism*. Verso.
- Brenner, Neil – Peck, Jamie – Theodore, Nik (2010): Variegated neoliberalization: geographies, modalities, pathways. In: *Global Networks*, Vol. 10., No. 2.: 182–222.
- Cockett, Richard (1995): *Thinking the unthinkable: think-tanks and the economic counter-revolution, 1931–1983*. Harper Collins.
- Collier, Stephen J. (2011): *Post-Soviet social: neoliberalism, social modernity, biopolitics*. Princeton University Press.
- Collier, Stephen J. (2012): Neoliberalism as big Leviathan, or ...?: A response to Wacquant and Hilgers. In: *Social Anthropology*, Vol. 20., No. 2.: 186–195.
- Dezalay, Yves – Garth, Bryant G. (2002): *The internationalization of palace wars: lawyers, economists, and the contest to transform Latin American states*. University of Chicago Press.
- Fraser, Nancy (2009): Feminism, capitalism, and the cunning of history. In: *New Left Review* Vol. 56. (March–April): 97–117.

- Hall, Stuart (1988): The toad in the garden: Thatcherism among the theorists. In: *Marxism and the interpretation of culture*. Szerk.: Nelson, Cary – Grossberg, Lawrence. University of Illinois Press.
- Hardt, Michael – Negri, Antonio (2001): *Empire*. Harvard University Press.
- Hartwell, Ronald Max (1995): *A history of the Mont Pelerin Society*. Liberty Fund.
- Harvey, David (2005): *A brief history of neoliberalism*. Oxford University Press.
- Hilgers, Mathieu (2012): The historicity of the neoliberal state. In: *Social Anthropology*, Vol. 20., No. 1.: 80–94.
- Hohle, Randolph (2012): The color of neoliberalism: the “modern Southern businessman” and postwar Alabama’s challenge to racial desegregation. In: *Sociological Forum*, Vol. 27., No. 1.: 142–162.
- Horton, John (1981): The rise of the right: a global view. In: *Crime and Social Justice*, Vol. 15.: 7–17.
- Kalb, Don – Halmaj Gábor (szerk.) (2011): *Headlines of nation, subtexts of class: working-class populism and the return of the repressed in neoliberal Europe*. Berghahn Books.
- Klein, Naomi (2007): *The shock doctrine: the rise of disaster capitalism*. Metropolitan Books.
- Logue, John – Plekhanov, Sergey – Simmons, John (szerk.) (1995): *Transforming Russian enterprises: from state control to employee ownership*. Greenwood Press.
- Milanovic, Branko (1992): Privatization options and procedures. In: *The transition from socialism in Eastern Europe: domestic restructuring and foreign trade*. Szerk.: Hillman, Arye L. – Milanovic, Branko. The World Bank.
- Mudge, Stephanie (2008): What is neo-liberalism? In: *Socio-Economic Review*, Vol. 6.: 703–731.
- Nelson, Lynn D. – Kuzes, Irina Y. (1994): *Property to the people: the struggle for radical economic reform in Russia*. M. E. Sharpe.
- Orenstein, Mitchell A. (2001): *Out of the red: building capitalism and democracy in postcommunist Europe*. The University of Michigan Press.
- Paczynska, Agnieszka (2009): *State, labor, and the transition to a market economy: Egypt, Poland, Mexico, and the Czech Republic*. Pennsylvania State University Press.
- Peck, Jamie (2010): *Constructions of neoliberal reason*. Oxford University Press.
- Peck, Jamie – Theodore, Nik (2012): Reanimating neoliberalism: process geographies of neoliberalism. In: *Social Anthropology*, Vol. 20., No. 2.: 177–185.
- Povinelli, Elizabeth A. (2011): *Economies of abandonment: social belonging and endurance in late liberalism*. Duke University Press.
- Samara, Tony R. (2011): *Cape Town after apartheid: crime and governance in the divided city*. University of Minnesota Press.
- Soss, Joe – Fording, Richard – Schram, Sanford (2011): *Disciplining the poor: neoliberal paternalism and the persistent power of race*. The University of Chicago Press.

- Stahl, Jason (2008): *Selling conservatism: think tanks, conservative ideology, and the undermining of liberalism, 1945–present*. PhD dissertation, University of Minnesota.
- Wacquant, Loïc (2008): *Urban outcasts: a comparative sociology of advanced marginality*. Polity Press.
- Wacquant, Loïc (2009): *Punishing the poor: the neoliberal government of social insecurity*. Politics, Culture, and History series. Duke University Press.
- Wacquant, Loïc (2012): Three steps to a historical anthropology of actually existing neoliberalism. In: *Social Anthropology*, Vol. 20., No. 1.: 66–79.

Don Kalb

ÚGY GONDOLKODNI A NEOLIBERALIZ- MUSRÓL, MINTHA A VÁLSÁG ÉPP MOST TÖRTÉNNÉ

Eredeti tanulmány: Kalb, Don (2012): Thinking about neoliberalism as if the crisis was actually happening. In: *Social Anthropology*, Vol. 20., No. 3.: 318-330.

Az alábbi tanulmány legfőbb vitapartnere Loic Wacquant, akinek az antropológiai írásait Kalb túlságosan intézményi megközelítésűnek, ezáltal pedig túlságosan bourdieu-i, mereven strukturalista ihletettségűnek gondolja. Ezzel szemben Kalb egy sokkal inkább viszonyokon alapuló, és dinamikákra építő megközelítést tart elsődlegesnek, amellyel véleménye szerint a neoliberalizmussal szemben világszerte népi mozgalmak formájában megmutatkozó elégedetlenségi hullám értelmezése is könnyebbé válik. Az írás első részében Kalb körbejárja Wacquant-nak a büntető komplexumról írott érvelését, amely miatt utóbbi a neoliberalizmus antropológiai értékelését a bourdieu-i „bürokratikus mező” koncepciójára alapozza. Felfeji, hogy a tényleges közpolitikai folyamatok és az azokat legitimáló mítoszok csak addig választhatók külön az elemzés szempontjából, amíg a neoliberalizmus uralkodó helyzetben van a politikai szintéren, ezzel kapcsolatban mind a populista jobboldal feltörését, mind a politikai liberalizmussal való kényszerházasságot bemutatja. A továbbiakban arra jut, hogy a Wacquant által leírt fegyelmező állam kialakulása az uralkodó osztályok finanszírozott érdekeinek egy lehetséges következménye, azonban az osztályképződési folyamatok leírásánál tartózkodik a pusztán a gazdaságra koncentrált megközelítésektől. Végezetül a neoliberalizmus megjelenésének néhány konkrét részletét felelevenítve megpróbál általános képet alkotni a 21. század kapitalizmusáról, amely a különféle gazdasági és társadalmi erők hatására egyszerre válik egyre töredezettebbé és mégis egyre szilárdabbá.

Csak gratulálni lehet a *Social Anthropology* folyóiratnak ahhoz, hogy jó érzékkel akkorra időzítette a „létező neoliberalizmus történeti antropológiájának” vitáját, amikor a pénzügyi válság az Európai Uniót egy éjszaka leforgása alatt az amerikai stílusú kapitalizmus önjelölt polgári alternatívájából egy transznacionális adósságkezelő céggé alakítja; amikor a görög és spanyol munkanélküliségi ráták 25% fölé ugranak, úgy, hogy a fiatalok már 50%-on túl jár és a lakosság jelentős csoportjai nyílt lázadásba kezdtek; amikor egyes helyeken a munkabérek az IMF parancsára negyedével csökkentek és a 24 órás munkanapokat is újra bevezették (mindkettő Romániában történt); amikor a francia szavazók egyhatoda (2012 áprilisában) ismét a *Front National* mellett tette le a voksát; és amikor a norvég tömeggyilkos, Anders Behring Breivik pere zajlik egy oslói bíróságon, amiért ténylegesen megtette azt, amiről a radikális jobboldal nyíltan álmodozott évek óta: szociáldemokratákat végzett ki a képzeletbeli nemzeti önvédelem ürügyén; amikor mindezek – a pillanatnyi európai kontextus megannyi jelentős „színes apró” híre – valóban okot adnak erre az eszmecserére¹.

A társadalmi mozgalmak széles körű globális felhozatala, amelynek ezek a kicsiny, ámde határozott európai események csupán egy részét képezik, még inkább sürgetővé

1 Szeretném felhívni az olvasók figyelmét arra a fontos vitára, amely a *Focaal* folyóirat 51. számának hasábjain zajlott 2008 nyarán, és amelyhez John Clark, Peter D. Little, Donald Nonini és Neil Smith is hozzászóltak. A *Focaal* vitája több téren is a miénkhez hasonló témákat ölelt fel.

teszi a kérdésfelvetést. Csak néhány példát említve: eszünkbe juthat az arab tavasz, a chilei diákok balos lázadása, argentin és más dél-amerikai baloldali populisták mozgósítása és nacionalizálódása, az *Occupy Wall Street* és más „99%-os szervezetek tüntetési akciói az USA-ban és más nyugati városokban, az izraeli *indignados* („elégedetlenek”) mozgalom, az indiai „maoisták” kiengesztelhetetlen fegyveres lázongása a középső vidékek erdeiben és a kínai munkások és parasztok évi 70 000 tömegtüntetése a kizsákmányolás és kisémmizés ellen. Egy töredezettsége ellenére is globális felkelés zajlik, a neoliberalizáció folyamatai pedig sok szempontból is háttérét adják a történeteknek.

Mindezek egyébként éppen azok az emberekkel vagy helyekkel kapcsolatos empirikus témák, amelyekkel az antropológusok amúgy is foglalkoznak. Ahogy Wacquant megjegyzi:

„A neoliberalizmus antropológiai vizsgálatainak legtöbbje ezt a sémát (»a dereguláció, a privatizáció és az állami juttatások fokozatos leépülése«) igyekszik alkalmazni a világ legkülönbözőbb országai esetében, sőt akár egész kontinensekre is kiterjesztve, hogy felfedje a piac uralmának kulturális csapdáit, illetve az ezekre adott társadalmi reakciókat” (2012: 69).

Az antropológusok által kevésbé szívesen érintett kérdések viszont így is baljóslatúan és elválaszthatatlanul felsejlenek minden egyes helyi problémakör kapcsán. A válságát élő globális kapitalizmus nagy, sürgető intézményi kérdései ezek: olyanok, mint például hogy az USA és Európa főbb államainak központi bankjai a finanszírozás, illetve a marxisták által „fiktív felhalmozásnak” nevezett időszak után képesek lesznek-e a fiktív tőkét felszívni, és sikeresen „rematerializálni” és visszaértékteleníteni az analógia kedvéért „fiktív kapitalista államhatalomnak” nevezett segédlettel? Vagy, hogy a kínai gazdaság ténylegesen át fog-e térni a magas bérekre és a magas belföldi fogyasztásra még a mi életünkben, ezzel végre megszüntetve a globális proletariátusra és „tartalékhadserégre” nehezedő jelenlegi nyomását? Sikerül-e végül a mégannyira töredezett és átláthatatlan kínai pártállamnak úrrá lennie a saját túlfelhalmozási válságán, vagy továbbra is a túlzott kizsákmányolás ingatlanspekulációval házasított kombinációjának rabja marad? Illetve, hogy vajon a kapitalista világrendszer, avagy „Föld-rendszer” képes lesz-e alkalmazkodni ehhez a viszonyaiban, intézményeiben és ökológiájában egyaránt felgyorsuló, Thomas Erikson találó kifejezésével élve, „túlmelegedéshez”? A kérdéseknek ez a három sora közvetlenül összekapcsolódik, ennél fogva együttesen járulnak hozzá a fent említett társadalmi mozgalmak megszilárdulásához.

Két stratégiai okom van arra, hogy a mostani vita keretein belül megemlítssem ezeket a szembeötlő folyamatokat. Először is, a következő nagyszabású kérdéseket szeretném feltenni a globális kapitalizmussal kapcsolatban, hogy kiemelhessek két alapvető és

tulajdonképp egyszerű állítást: a) egyrészt azt, hogy a világban tapasztalható átalakulás legfőbb kérdéseit, úgymint a nyugati kapitalizmus finanszírozását, elsődlegesen Kína beilleszkedését a globális kapitalista termelőgépezetbe, a világproletariátus megháromszorozódását 1989 óta, beleértve az ehhez kapcsolódó urbanizációt, migrációt és egyéb versenynyomást, valamint a nyugati hegemonia küszöbön álló hanyatlását nem lehet csupán egy „neoliberalizmusnak” nevezett uralkodó politikai paradigmával, hovatovább állami számíttással magyarázni vagy erre redukálni, még akkor sem, ha egyébként ezek többszörösen összefonódnak ezzel a paradigmával vagy számíttással; b) másrészt azt, hogy mindezek miatt sokkal komolyabban kellene foglalkoznunk a kapitalizmus vagy kapitalista világrend és a neoliberalizmus közötti kapcsolat pontos mibenlétének túlságosan magától értetődő és mégis túl gyakran felelőtlenül elhessegetett kérdésével.² A másik ok, amiért a politikai versengés és ellenállás ebben a pillanatban is világszerte zajló epizódjait felemlgetem, az, hogy a válság és a mobilizáció eme súlyos kontextusa mind ez idáig furcsamód hiányzott a *Social Anthropology* vitájából, talán Wacquant fentebb idézett, kissé atyáskodó megjegyzéseit tükrözve ezzel az antropológia és a neoliberalizmus tanulmányozásának napi kapcsolatát illetően. A vita irányultságát tekintve szilárdan hajlott az osztályozás és a módszertan kérdései felé, ezzel azt a benyomást keltve, hogy a neoliberalizmus mára már kikristályosodott témája a történeti kutatásnak. Emellett viszont az önmagában is alapvető fontosságú közvetlen tér- és időbeli kontextusra alig jutott figyelem. Mindez azért különösen meglepő, mert jobban megvizsgálva mindazok a vitatott események, amelyeknek nap mint nap szemtanúi vagyunk, azt jelzik, hogy a neoliberalizmus – akármely hibrid vagy éppen „parazita” (*à la* Peck és Theodore) formájában – éppen hogy intellektuális szempontból kevésbé meggyőző, a közvélekedésben kisebb a legitimitása, és radikálisabban és nyíltabban kérdőjelezi meg, mint az elmúlt három évtizedben bármikor, immár a magországokban és a gyorsan növekvő, népes dél- és kelet-ázsiai perifériákon is. A közvélekedésben megjelenő legitimitást és az intellektuális meggyőződés történelmi mélypontját mindenképp számításba kell vennünk, mikor a „létező neoliberalizmus történeti antropológiájáról” beszélünk, mivel ezek önmagukban is rendszerszintű és elméleti sajátosságokkal rendelkeznek.

POLITIKAI KÉPZETEK

2 Az elméleti optimizmus egy ilyen értelemben vett figyelemre méltó képviselője Henrietta Moore (2011), aki úgy véli, hogy mivel a társadalomelmélettel foglalkozók körében sincs konszenzus a kapitalizmus és globalizáció mibenlétéről, neki nem ezzel kell foglalkoznia, hanem az értelmiségi merengés helyett inkább a hétköznapi emberek reményeinek mikroszintű antropológiájára kell koncentrálnia.

Mi a viszonylagos csönd oka? Egyrészt talán az, hogy ki lehessen kerülni a kapitalizmus és neoliberalizmus viszonyának elméleti keretbe foglalását. Lehet, hogy a kapitalizmus válságban van, ahogy azt manapság még a *Financial Times* is elismeri, de nem úgy a neoliberalizmus. Ahogy a korábban már említett euróviták a napnál is világosabbá teszik, ismét ez a domináns, kvázi magától értetődő politikai paradigma. Akkor is, ha az utcán ezt meg is kérdőjelezzük. Akkor is, ha a közvélemény bizonyára kevésbé támogatja. A közgazdászok és gazdasági szakértők által válogatás nélkül „populizmusnak” hívott valami irányába tett engedmények még kifizetődők is lehetnek. Néha akár egy-egy keynesiánus ellentéleményt is meg lehet fogalmazni. De a kulcsfontosságú nyugati politikai küzdőterek szereplői közül valószínűleg kevesen kétlik azt, hogy az OECD-országok több mint 100%-os államadósságával – nem is beszélve a magánadósságokkal együtt vett 200–300%-ról – a neoliberalizmus ’70-es évekbeli első megjelenésének körülményei újratertődtek, megsokszorozódtak, és eszerint ma már értelemszerűen a közkiadások lefaragásának újabb hullámát kell elkönyvelnünk.

A neoliberalizmust bíráló mozgalmakat egyébként nem hagyják említés nélkül a problémakörrel foglalkozó mai szerzők sem. Hilgers például hangsúlyosan kiemeli, mennyire fontos szerepe van az „ellenállásnak” az afrikai neoliberalizáció jelenlegi irányvonalainak alakításában, de mindezt sajnos csak egy nem is igazán kifejtett gondolatfözlányt szán, miközben a gondolatmenet nagyobb részében Wacquant büntető-rendszerekre fókuszáló érvelését követi (Hilgers 2012). Wacquant azért marad a bourdieui institucionalizmus dilemmáinak foglya, mert az utóbbinak a „bürokratikus mezőről” alkotott fogalmát fogadja el a neoliberalizáció elsődleges motorjaként, ami a büntetőkomplexum felemelkedésének magyarázatához jól is illik. Állítása szerint ezt a bürokratikus mezőt „szimbolikus és materiális harcok” (2012: 74) mozgatják, habár ebből mi nem sokat látunk a valóságban. Emellett, bár azt állítja, hogy ezek a bürokratikus mezőn belülről és kívülről egyaránt érkehetnek (uo.), azt kell gyanítanunk mégiscsak, hogy itt tulajdonképpen a Bourdieu-féle „állami jobb kezét” irányító „magas állami elit” és az „állam bal kezeként” azonosított alacsonyabb státuszú szociológusok, tanárok és szociális munkások közötti küzdelmekről van szó. Valóban lezajlik az egész házon belül? Ez alapján már-már így tűnik. A bürokratikus mező koncepciója így viszont ironikus módon éppen a Gramsci által „pozíciók és manőverek háborúiként” láttatni kívánt lehetőségeket ejti csapdába, amelyek pedig – mivel a francia késő jóléti államénál egy sokkal féltelenebb európai korszakban gyökereznek – a mostani eseményekhez jobban illő, inkább vitára készítő, kiszámíthatatlanabb dinamikát eredményeznének. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy amit Bourdieu a „bürokratikus mezőről” vagy „az állam jobb és bal kezéről” jó szemmel megállapított, ne lenne egyébként rendkívül hasznos. Magam is örömmel használtam

ezeket a fogalmakat a neoliberalizmussal foglalkozó írásaimban (Kalb 2009a, 2009b, 2011a, 2011b), de ezúttal tudatosan szeretném mellőzni őket.

Peck és Theodore (2012) a térbeli és folyamatalapú (*spatio-processual*) dialektikus módszertanaik ragyogó alkalmazásával egyértelműen számításba veszik az általános elégedetlenség hatását a neoliberalizmus beépített haladási irányára. A Polányi-féle kettős mozgás előtti főhajtásuk ellenére összességében véve a bürokratikus mező lekötelezettjei maradnak, miközben az saját kibontakozó ellentmondásaiba, nem szándékoltt következményeibe, meglepetéseibe és egyéb járulékos hatásaiba gabalyodik bele. Vizsgálódásuk középpontjában egyértelműen a neoliberais „szabályozás” és annak végrehajtói helyezkednek el. Finomkodó módszertani nyelvezetükkel szükségtelenül egyfajta *sui generis* karaktert kölcsönöznek ezeknek, mintha a közpolitika alakítói és a közigazgatásban dolgozók saját neoliberais projektjeik egyenletlenségeinek és önellentmondásainak foglyaként nyakig benne lennének az egészben. Azt látom, hogy mind Peckék, mind Wacquant, de Stephen Collier (2012) főbb állításai is hasznos intelműl szolgálhatnak minden antropológusnak, hogy az intézményesült (történeti) etnográfát és annak esetleges elméleti meglátásait még annál is komolyabban vegyék, mint amennyire most veszik. Ugyanezen antropológusok számára azonban a történet nem lehet teljes, ha kizárólag a közszolgák szintjére koncentrálnak. Ez olyasvalami, amihez makacsul ragaszkodnunk kell minden körülmények között.

A ténylegesen zajló neoliberalizációs folyamatok és ezek szabályozásbeli kimenetelének empirikus vizsgálata szempontjából hasznosnak bizonyult elválasztani a neoliberalizáció konkrét közpolitikai lépéseit a neoliberalizmust favorizáló vagy kárhóztató nyilvános politikázástól és mítoszteremtéstől, és előnyben részesíteni a bürokratikus mezőt a hegemonia és versengés szélesebb témakörével szemben. Egy ilyen procedura többletértéke azonban rögtön csökkenni kezd, ahogy a neoliberalizmus általános elfogadottsága bizonytalanná válik, a neoliberais politikát alakító elitcsoportok legitimációja pedig történelmi mélypontjára süllyed. Wacquant a büntető államról írott nagyszerű írásai révén tökéletesen látja, hova halad mindez: a bürokratikus elitek előveszik, felhízlalják és saját céljaikra felhasználják az autoriter populizmust és idegengyűlöletet, és megteremtik a szuverenitás mindenki számára elérhető mítoszait szó szerint „az utcán”, éppen azért, hogy a népszuverenitáson általuk ejtett tényleges csorbákat elfeledtessék. Wacquanthoz hasonlóan én is azt gondolom, hogy ez egy lényegi eleme a neoliberalizmusról szóló jelenlegi vitának (Kalb 2009a, 2009b, 2011a, 2011b; lásd még Holmes 2000; Gingrich és Banks 2005).

A jelenlegi vitát elindító írásában mégis úgy tűnik, hogy Wacquant szerint az ilyen és ehhez hasonló folyamatok ismételtlen a bürokratikus mezőben, azaz házon belül zajlanak le. Egy rövid cikk természetesen nem elég ahhoz, hogy minden kíváncsolomnak eleget tegyen az ember, de azért az mégiscsak szemet szúr, hogy meg sem említi az Európában és az USA-ban is egyre erősödő jobboldalt. Ráadásul itt egy szűk értelemben vett nemzeti

szocialista jobboldal jött létre, amely bár az új etnopolitikai vállalkozók játékszeréül szolgál, egy felismerhető baloldal hiányában mégis szerveesebb annál, mintsem hogy a bürokratikus mező fogalmával meg lehetne magyarázni (Kalb 2009a, 2009b, 2011a; Kalb és Halmai 2011). Nonini (kiadatlan kézirat) például ihletadó módon az „elnyomás együtteseiről” beszél. Az uralkodó neoliberális elitekre nézve a jobboldali populizmus sokszor sokkal ijesztőbb és bomlasztóbb hatású, mint ahogy azt Wacquant megfogalmazása alapján várnánk. Jó példa erre Magyarország és Hollandia, ahol a „liberális közép” az események láncolata során zűrzavaros mozgalmak és drámai politikai fordulatok célkeresztjébe került, amelyet egy „bürokratikus mező” aligha lenne képes önmagában irányítani. Állami elitek komplett csoportjai és teljes neoliberális eszköztárak kavaroedtak fel, hogy aztán neonacionalista formában ülepedjenek le újra, és egy kellemetlen populista neoliberális-biztonságpárti szövetséget is útjára indítsanak egyúttal, az ehhez kapcsolódó közérthető világgéppel, amely még mindig képes váratlan irányokba elmozdulni. Hollandiában ez a biztonságközpontú populista hibrid érdekes módon most épp a radikális, de szűklátókörű baloldal irányába fordul, miután az EU megszorító intézkedései válnak az ártatlan nemzetet felforgató nemkívánatos betolakodóvá.³ Hilgers utal az afrikai autochtónia diskurzusra is, amely jelenség lényegében nem tér el ettől. Ugyanígy bizonyos megnyilvánulásaiban az Andokbeli és a legdélebbi latin-amerikai országok populista baloldala hasonló „érzelmi struktúrák” létezését nyilvánítja ki a nemzet viszonylatában, bár ezt hangsúlyozottan eltérő politikai tartalommal tölti meg.

Visszatérve, ha Wacquant célja a neoliberalizmus történeti antropológiájának megalkotása, akkor ehhez egyelőre kevés az elméleti szövetségese az ő mégoly tökéletes ösztönei ellenére is. Stuart Hallnak a feltörekvő thatcherizmusról és tekintélyelvű populizmusról írott korai műve (Hall et al. 1978) talán segítségünkre lehet abban, ha az intézményekre fókuszáló Bourdieu-t a dinamikákra és interakciókra bizonyosan fogékonyabb Gramscival akarjuk összevetni. Jonathan Friedman globalizációról, identitáspolitikákról és „veszélyes osztályokról” írott műveivel (Friedman és Friedman 2008a, 2008b) lehetne magától értetődő szövetségese, ahogy Gavin Smith (2011) is a maga finanszírozásról, többletnépességről és „szelektív hegemoniáról” írott munkájával. Bourdieu-höz hasonlóan Wacquant is el tud indulni csak a saját elméletére alapozva, az viszont minimum meglepő lenne, ha ez kizárólag előnynek számítana. A „történeti antropológia” ötlete mindig is az

3 Egy olyan EU-s megszorításról van szó, amelyet paradox módon maga a jobboldali holland kormány indított el az EU-ban, szövetségben Merkel kormányával és élvezve Wilders (holland szélsőjobboldali politikus, a holland Szabadságpárt alapító vezetője – *a ford.*) hangos támogatását, aki akkor még képes volt irányítani a görögök „megszorongatását” nagy örömmel nyomon követő híveinek lojalitását. Ugyanennek egy korábbi változata volt az olaszok „megszorongatása”, amit a '90-es évek végén, az euró bevezetése előtti időszakban szított a holland és német jobboldal.

összefonódásokra épülő szövetségeket és a diszciplínák határait lebontó párbeszédet támogatta (Kalb és Tak 2005).

A nyilvános mítoszteremtés természetesen nem csak az autoriter és neonacionalista populisták sajátja. A neoliberális piacosítók, jól felfogott választási és nyilvánosságbeli érdekeik miatt, sokszor szövetkeztek már eddig is a politikai liberálisokkal: gyakran ugyanannak a cselekvőnek a két – programjaik által integrált – arcát jelentették, ezáltal pedig nagy politikai rugalmasságra tettek szert (Kalb 2000). Ahogy a szociális jogok és kollektivitások nyelve elhalványodik a közemlékezetben – márpedig ez történik most –, a neoliberalizmus „középosztály-teremtése”, egyéni boldogulásra és privatizált fogyasztásra vonatkozó ígérete szövetkezik az emberi jogok, a civil társadalom és a demokrácia szókézletével, sőt még a „jogállam bal kezével” is, csak hogy a kollektív politikai vágyak tehetetlenségi erejét saját céljaira használja. Az új „kommunista filozófusok”, mint Alain Badiou vagy Slavoj Žižek mostanában kezdték kritizálni a Bernard Henri-Lévyhez hasonló *nouveaux philosophes* liberális örökségének privilegizált helyzetét és ennek az egyes országokban fellelhető példáit, amelyek mind arra szolgáltak, hogy a '80-as éveket követően a nyugati baloldal vonzó emberi jogi világképének a kialakulását segítsék. Pénzzel kitömött közpolitikai *think tanek* teljes tűzrétegéről van szó, amelyek közül sok, mint például az US Endowment for Democracy éppen erre a célra jött létre. Az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága például a „kellő gondossággal kezelt emberi jogok” elvének elterjesztését tűzte ki célul a transznacionális vállalatok körében. A Foxconn kínai munkásai nem azért kapnak béremelést, mert megszervezték magukat és sztrájkba kezdtek, hanem azért, mert az Apple azt várja el a beszállítóitól, hogy a nyugati, kertvárosi középosztályba tartozó vásárlói körében fenntarthassa emberi jogi imázsát. Az „Occupy Wall Street” és az Indignados mozgalmak hívei könnyűszerrel egyeztetik anarchizmusukat és humanista multikulti moralizálásukat az emberi jogi elképzelésekkel, sőt ez utóbbit gyűléseik etikus interakciójának mindennapos zsinórmértékévé teszik, plusz a „horizontálisságukba” is beleépítik. A hegemon neoliberalizmus, miközben *de facto* a tekintélyelvűséggel kapcsolható össze, láthatóan nem képes politikai liberális elképzelések nélkül megenni, de ezt csak a büntető komplexum jóvoltából teheti meg, egész pontosan azért, mert olyan szoros a kapcsolata a büntető és fegyelmező állammal. Ez tehát a saját önfélreismerésének lényegi eleme.

Európa ismét a leggroteszkebb példával szolgál: miközben az EU-n keresztül épp alkotmányba foglalják a neoliberalizmust a jelenlegi európai demokráciák szándékolt távollétében, valamint a „létező Európai Unió” épp az Észak kihelyezett tőkénének szemtelen adósságkezelőjévé alakul át, egyre ünnepélyesebbek az Emberi Jogok Európai Egyezményéhez, a Nemzetközi Büntetőbírósághoz vagy éppen az Európai Unió Bíróságához kapcsolódó emberi jogi rituálék minden – a kevésbé felvilágosult Kelet és Dél „kultúráira” vonatkozó – külpolitikai retorikával párhuzamosan. A politikai liberalizmus, pontosan az

eltérő erkölcsi világgépe miatt, a neoliberalizmus egyik legjelentősebb nyilvános támogója volt. Ez egyike azon megjegyzéseknek, amelyeket Clarke (2008a, 2008b), illetve Bartlett (2005) szkeptikus hozzászólásai között olvastam: az individualizáció és a felelősség értékei nem kizárólagosan, de még csak nem is jelentős részben kerülnek bevezetésre.

Ennek a résznek a lezárásához még pár szót mondanék a hegemoniáról: jómagam tudatosan nem foglalkozom azzal, hogy a neoliberalizmusról szóló vitában milyen gyakran használják a fogalmat egyfajta hierarchikus módon létrehozott konszenzus értelmében. Figyelembe véve, hogy a neoliberalizmus elméletébe elsősorban a nemzetközi politikai gazdaságtanból került bele – amely egyébként a globális neoliberais rezsimre való rálátásunkat értékes művekkel gyarapítja –, ez tulajdonképp érthető is. Gill, Jessop és mások a felhalmozás és formálissá válás szintjét kutatják, amely kétségtelenül messzire helyezkedik el a hegemonia értelmezésének antropológiai finomságaitól. A gramsci-i hagyomány antropológusai (pl. Rosenberry 1994; Sider 1986; Smith 2004; Crehan 2002; Narotzky és Smith 2006; Kalb 1997, 2009a, 2009b, 2011a) ezzel szemben rögtön meglátják az egyenlenséget és a „nem-egyidejűséget”, a törékeny osztályt és a politikai szövetségeket, a múlt, jelen és jövő érzeteit és a „józan ész” komplex és ingatag kifejeződéseit. Ahelyett azonban, hogy a „konszenzust” jelenítenék meg, sokkal inkább az ellentmondással, versengéssel és kétértelműséggel foglalkoznak, mindezt azonban nem a habermasi értelemben vett politikai liberalizmus uralommentes (*herrschaftsfrei*) terében teszik, hanem a nemzetközi politikai gazdaságtan művelőikhez hasonlóan a léptékek közötti, vagy épp az adott léptéken belüli egyenlőtlen viszonyok pontos ismeretében.

TUDOMÁNYOS ÖKÖLHARC

Vajon akkor tényleg a büntető állam áll a neoliberális állam átalakulásának középpontjában? Hilgers Afrikát hozza fel példának, amely – Dél-Afrika kivételével – nem meglepő módon ellentmond az összehasonlításnak, annak ellenére, hogy közben Fekete-Afrika a világ egyik leginkább neoliberalizált életterének számít. Ez alapján levonhatjuk a következtetést, hogy nincs általános összefüggés. Ezzel egyet is értek, de ezen a ponton nem kívánom elfogadni egyik meglevő magyarázatot sem. A legjobb lesz, ha egy pillanatra visszatérünk Wacquant precíz megfogalmazásaihoz. Íme az egyik összefoglaló állítása, amelyet a tisztánlátás kedvéért hosszabban idézek:

„A bebörtönzöttek száma Amerikában 1973 után robbanásszerűen nőtt, e jelenség okainak feltérképezése pedig rávilágított számomra arra, hogy a jóléti intézkedések gyorsuló visszaszorulása – ami a rossz emlékü „jóléti reformhoz” vezetett 1996-ban

– és a büntető intézkedések robbanásszerű expanziója párhuzamosan haladó és egymást kiegészítő mozzanatai voltak az etnicizált szegénység büntetés általi megregulázása felé tett elmozdulásnak. Világossá vált továbbá, hogy a segélyezést szigorú adminisztratív és munkavállalási feltételekhez kötő *workfare* és az expanzív kriminalizáció (*prisonfare*) ugyanazt a kismizett és megszegényített réteget felügyeli, amelynek helyzete a fordista–keynesianus egyezség felbomlása után bizonytalanodott el, és amely a kettészakadó városok megbélyegzett negyedeiben koncentrálódik. Végül pedig egyértelművé vált, hogy a posztindusztriális munkásosztály marginalizált része – amelyet morális megfontolásokból szigorú felügyelet alá kényszerítettek – az uralkodó elitek számára a teátrális beavatkozás terepét biztosítja, melynek során demonstrálhatják az állam tekintélyét, így szereve vissza legitimációjukat, ami az intézményesített jóléti intézkedések csorbításához vezető minden egyes lépéssel egyre csökken” (2012: 67).

A szilárd alapok megteremtése érdekében itt van két másik idézet:

„A büntető állam azért bontakozik ki azokban az országokban, amelyek a neoliberalizmus útjára léptek, mert (...) (1) kezeli az egyre mélyülő töréseket, melyeket a társadalmi bizonytalanság állandósulása idéz elő az osztálystruktúra és városi tér alsó rétegeiben; valamint (2) a „törvény és rend” jelszavának megerősítésével visszaállítja a kormányzó elitek tekintélyét, pont mikor aláaknazzá[k] azt...” (i.m.: 76).

„A büntetés-végrehajtás intézményeinek megerősítése *egy téglá csupán a neoliberalis Leviatán építményében*. Ebből kifolyólag (...) konkrét, a piac által kikényszerített közpolitikai változásokkal függ össze, amelyek hozzájárultak az osztályegyenlőtlenségek mélyüléséhez, a nagyvárosi kirekesztettség fokozódásához és az etnikai ellentétek fel-tüzeléséhez, valamint a közpolitika-csinálók legitimációjának erodálásához” (i.m.: 75).

Wacquant következetes: a büntetőrendszer a neoliberalis Leviatánnak csupán egy téglája, semmi több, és csupán az osztályok polarizálódásának politikai kezelhetőségét segíti. Ezt az érvelést erősítő további elemek a „kettészakadó városok”, az „eticizált szegénység”, a „kismizett és megszegényített csoportok”, az ipar leépítése („posztindusztriális munkásosztály”), valamint az állami hivatalok csökkenő legitimációja.

Nem szabad meglepődnünk azon, hogy a profi gettóetnográfus és amatőr bokszoló Wacquant – aki azért nem az a kimondott „nagydarab csávó” –, ahogy a ringben érzi magát, rögtön ökölvívó stílust vesz fel, és itt-ott erősebben be akar húzni a mondanivalójával, mint kéne. A jelenlegi vitában mind a nézők, mint a vetélytársak azt érezhetik, hogy

magát a büntetőkomplexumot akarja a neoliberalizáció „intézményi magjának” megtenni. Valójában nem ez a szándéka. Bár az energiája nagy részét láthatóan a büntetőkomplexum körbemanőverezésére fordítja, alapvetően egy ennél sokkal szélesebb víziója van a dolgokról. A büntetőpolitika mint tünet eszerint egy fontos téglá egy intézményi és államépítési projektben, de ez a projekt végső soron osztályformáló folyamatok strukturális együttesében valósul meg, amelyen és amelyen belül a neoliberalizmus kifejti a hatását, illetve amelynek ez egy kialakulófélben levő megnevezése. Ez az az osztályképző folyamat, amely során az állam az uralkodó osztályok financializált érdekeinek foglyává válik, miközben a nép számára ígért emancipációs lehetőségek ígéretét feladja – ebből kifolyólag pedig a saját áldozatai ellen fordul –, amelyre szerintem nagyon jól illik a „kentaurállam” kifejezés, függetlenül attól, hogy a büntető indíttatás bebörtönzési hullámmá fajul-e vagy sem.

Éppen emiatt lesz az elméleti kezdőlépése – amelyen belül saját intézményi megközelítésének úgy szorít helyet, hogy a „neomarxistákat” a neoliberalisokkal boro- nálja össze a „neoliberalizmusról vallott dominánsan gazdasági alapú koncepciójuk” (egy „intézményektől megfosztott”, pusztá „gazdasági projektként” ábrázolt neoliberalizmus) alapján, és ezzel szembeállítja saját, mélységében politikai folyamatként elképzelt „tömör koncepcióját” – alapvetően félrevezető. A „gazdaságizmus” talán valóban jellemzője volt a szociáldemokraták és a feltörekvő neoliberalisok közötti '80-as, '90-es évekbeli párbeszédnek, ahol a neoliberalisok domináltak a politika szókészletét, „visszahúzva” az államot és „felszabadítva a gazdaságot”. Ez a neoliberalis felemelkedéshez köthető első „visszahúzó” periódus, ahogy arra Peck és Tickel (2002) rámutattak. A kortárs marxistákat viszont úgy beállítani, mint akik a neoliberalizmust egy „koherens, sőt monolit egésznek” (Wacquant 2012: 69) és pusztán gazdasági projektnak tekintik? Tulajdonképpen kivel akar Wacquant vitázni? Senkit nem említ, senkire nem hivatkozik; ennél a pontnál minden referenciapont homályban marad vagy éppen irreleváns. Lényegében az ötlet, miszerint a neoliberalizmus az osztályképződés ellentmondásos, államra fókuszáló projektje, amely azt célozza meg, hogy az intézményi egyensúly az állam bal kezéről a jobb kéz felé billenjen át, már David Harvey neoliberalizmusról írott 2005-ös könyvét is áthatja, csak hogy az egyik legismertebb kortárs marxista gondolkodót hozzuk fel példaként (lásd még Harvey 2003, 2010, 2012). Ugyanígy Jessop (2002) is alapvetően az államra fókuszál, de ebben a részrehajlásban osztoznak más, kevésbé ismert marxista vagy baloldali antropológusok is (lásd például Barber et al. 2012). Ez a hidegháború felületes populizmusára emlékeztet. Ha Wacquant osztályképződésről alkotott saját – bármennyire is dinamikákra épülő, változó vagy ellentmondásos – nézőpontját akarjuk kiindulópontnak tekinteni a neoliberalizmus megalapozásához, sajnálatos módon önmagát megcáfoló eredményre jutunk, noha az osztályképződés egyébként Harvey-nál is központi szerepet játszik, és hozzá hasonlóan

egy sor másik nyugati marxista megközelítésében is fontos szerepet kap E. P. Thompson-tól Bob Brennerig és Giovanni Arrighiig. Ha Wacquant kényelmetlenül érezné magát a marxisták társaságában, feleleveníthetne egy egész seregnyi más szerzőt is, mint például Zygmunt Bauman (1982), aki a 19. századi Anglia osztályképződési folyamatainak korábbi újraértelmezésével előrevetíti az osztályjellegek elbizonytalanodásának és a népesség-többség kialakulásának mostani felfutását kísérő moralizáló és büntetéscentrikus állami folyamatok minden egyes részletét. Sok tekintetben tehát a „pauperizációról” folytatott 18. és 19. századi viták feléledésének vagyunk szemtanúi. Szeretném, hogyha Wacquant megértené, hogy az osztályokról és osztályképződésről szóló írások legnagyobb része, beleértve a legfontosabb marxista szövegeket is, már eleve a programjuknál fogva ellenzik a gazdaságra való kizárólagos összpontosítást (lásd akár a saját példám [Kalb 1997] a témát felölelő jelentősebb művek kiterjedt elemzésével).

A teoretikus Bourdieu megelégedett a saját magára hivatkozással, és távol tartotta magát a marxista kritika nyugati hagyományaitól. A munkáit egyfelől úgy is értelmezhetjük, mint a marxizmus institutionalista tagadását, másfelől viszont megtalálhatjuk nála Marx 19. századi, tőkéről, osztályról és kizsákmányolásról írott műveinek a jóléti államok korára vonatkoztatott relacionista és kulturális szempontú kiterjesztését is. Bourdieu ugyanakkor soha nem köteleződött el azok mellett, akiknek kimondott célja volt ezen írások felrisszítése és átdolgozása, akár odahaza, mint Althussernek és Godeliernek, akár nemzetközi szinten. Ez egy érthető stratégia lehetett a '68 utáni francia közéletet ismerve, ahol a bemerevedett Francia Kommunista Párt erőteljesen Moszkvához kötődött, és ahol a szervezett kommunizmus egymaga a háború utáni francia értelmiség legjelentősebb csalódásának számított. Talán még a '90-es évek elején is érthető lett volna, a berlini fal leomlása után közvetlenül, a liberális kapitalizmus hangos örömnépe idején, amikor Bourdieu sokkal jobban aktivizálódott politikailag, és teljesen új stílusban kezdett írni, kutatni és érvelni. Ellenben talán Bourdieu is más stratégiát választott volna a globalizált kapitalista válságok és az ezekkel együtt járó mobilizációs hullám 2008–2012 között eltelt időszakában.

Az ontológiai állítás tehát a következő: osztályt és osztályképződést manapság nem lehet mindössze az állami osztályozó gyakorlatok hatásának betudni olyan formában, ahogy azt Bourdieu a '70-es években tehette, vagy ahogy a '90-es években, bár kevesebb meggyőződéssel, de még mindig tette. Most, 20 évvel később, a nemzetállam és annak osztályozó mechanizmusai talán még mindig beavatkoznak a jobb üzemeltethetőség, a marginalizáció elősegítése vagy a védelem feltett szándékával – leginkább neoliberális, egyenlőtlen és fegyelmező formában –, de az igazság az, hogy az osztályképződési folyamatok nagy általánosságban már a globális kapitalizmuson belül és az által mennek végbe, és nem egy „koherens, sőt monolit projekt” formájában. Míg a francia állam és közvélemény

továbbra is fenn akarja tartani magának a jogot a folyamat feletti elsődleges fennhatóságra – ezeket a sorokat is épp egy fontos francia választás napján írom –, a valóság ezzel szemben az, hogy a gazdag államok együttese és a tőke együttese egy feszültségekkel terhelt és minden formájában részrehajló összejátszás eredményeként is csak rendkívül nehezen tudja a cirkusz menetét fennakadás nélkül biztosítani, arról nem is beszélve, hogy mindezt utána hogyan lehet az egyének számára kívánatos otthonként tálalni.

TÉR- ÉS IDŐBELI ELMÉLETALKOTÁS

A nyugati fordista–keynesiánus korszakot markánsan lezáró, esetlegességükkel *együtt* is túlzottan meghatározott komplex eseménysorok némelyikét nem árt, ha ennek az elemzésnek a keretében is elismételjük, mert rendszerszinten ezek szolgáltak a neoliberalizmus felemelkedésének hátterül. Az első ilyen esemény monetáris, a második a valutaárfolyamokról szól, a harmadik és negyedik pedig geopolitikai és pénzügyi jellegű. Az első a lebegő árfolyamú pénzre való kora '70-es évekbeli áttérés az után, hogy az USA nem tudta többé garantálni a dollár aranyra válthatóságát, és ez a Bretton Woods-i nemzetközi rendszer összeomlásához (ide jó példa Gill 1993; Gowan 1999), illetve annak a privatizált pénzcserinélő rendszernek a kialakulásához vezetett, amelynek a nyugati kapitalizmus finanszírozásában volt szerepe (McNally 2010). Történelmileg szorosan ide kapcsolódik, még ha analitikusan távolinak is tűnhet a második esemény, a háború utáni fordista túltermelési válság az infláció rendszerszintűvé válásával és a munkaerő rendszeren keresztül történő mobilizációjával. Csúcspontjukra érve ezeket a folyamatokat csak az 1979-es Volcker-sokk⁴ tudta visszarántani a dollár kamatlábának háromszorosára emelésével. És megint csak ide kapcsolódik a harmadik, a keynesi korszak tetőpontján tapasztalható magas kereslet, amely lehetővé tette a globális Dél termelőinek az összefogást (pl. az OPEC formájában), ezzel pedig azt, hogy a harmadik világbeliekre nézve méltányosabb megegyezések szülessenek a világgazdaságban, és hogy az általuk termelt áruk – elsősorban az olaj – csereértéke mind nagyobbá váljon (Arrighi és Silver 1999). Ez utóbbi vonta maga után a negyedik fontos eseményt, a nyugaton kívüli bevételek váratlan megnövekedését, például olajkitermelő állami oligarchiák – mint amilyen a Szaúdi-dinasztia – esetében, ez viszont az alulfejlett otthoni gazdaságuk hiányzó tőkefelszívó képességének és az USA kölajválság miatti katonai fenyegetésének köszönhetően ahhoz vezetett, hogy a New York-i befektetési bankok kezdték visszaforgatni a globális tőketöbbletet, és az USA

4 Az USA '70-es évekbeli stagflációs válságának megoldását jelentő drasztikus kamatlábemelés, amit az amerikai jegybank szerepét betöltő Federal Reserve (Fed) élén álló Paul Volcker hajtott végre – *a ford.*

vált a második és harmadik világnak nyújtott dollárkölcsonök közvetítőjévé és kezesévé is. A Volcker-sokk ezek után egyszeriben megháromszorozta a globális Dél és Kelet adósságterheit is, fizetéseképtelenséget idézve elő, valamint a washingtoni konszenzus⁵ stílusú neoliberális „globális kormányzás” felerősödését.

A többletfelhalmozás, a *haute finance* újrafelemelkedése, az újraelosztásra irányuló növekvő népi igény és a '70-es évek gyorsuló ütemű rendszerszintű eladósodása – máshogy fogalmazva a kapitalizmus, mint globális tőkefelhalmozási rendszer problémái – voltak részei annak a környezetnek, ahol a neoliberalizmus mint egy egyre hitelesebb és szakmailag is megalapozott gondolati kör felütötte a fejét, és egyik területen a másik után legitímálta a problémák megoldását egy a tőke kezelői számára nagyon is kívánatos módon. A mikroökonómia és a nagypolgári etika kombinációjaként arra használták, hogy (1) megküzdjön a stagflációval, a munkaerő lázadozásaival és jóléti elvárásaival; (2) adósság-visszafizetési stratégiákat dolgozzon ki a globális Észak (az Egyesült Királyságnak 1976-ban, New Yorknak 1975-ben), Dél és Kelet eladósodott (ön)kormányzatainak, miután az IMF és a Világbank a *haute finance* államadósság-finanszírozó vállalatává alakult; valamint (3) a '90-es és 2000-es évek (szociáldemokrata) „reformjai” alatti kibontakozó fázisban átvilágítsa „felelősebbé tegye” és „modernizálja” a közszolgáltatásokat és az igényjogosultakat. Az első forma Pinochettel, Thatcherrel és Reagannel jellemezhető, a második a washingtoni konszenzussal, a harmadik talán leginkább Giddensszel és Blairrel, bár a holland szocdemek voltak az elsők, Clinton pedig messzebbre ment el.

Mintha ugyanez lenne ma is, mégis fontos meglátni a különbséget a '70-es, '80-as évek és 2008–2012 között, különösen a Dél és Kelet, illetve a Nyugat között megfordult szerepeket, az államadóssághoz hozzácsapódott méretes magánadósságok halmazát, valamint a nyugati bankrendszer finanszírozási kontextusba helyezett nagymértékű fizetéseképtelenségét a fiktív felhalmozás irányába fordulással együtt.

Ezt a különbséget, a kialakulásával együtt, az egészében szemlélt, de a neoliberalizmust is szilárdan magába foglaló geokapitalizmus tudja megmagyarázni. A nyugati tőke exportja már a '70-es évek vége felé igen hevesen zajlott, elsősorban Latin-Amerika, Szingapúr és Hongkong irányába. De a valódi geokapitalista áttörést a szocialista világrend összeomlása hozta magával: 1989 után Eurázsia térképének korábbi „vörös” foltjai részben a marxizmusnak is köszönhetően erős és egybefüggő modern államokként tértek magukhoz, és bár fokozatosan és eltérő előfeltételekkel, de integrálódtak a nyugati rendszerbe.

5 John Williamson közgazdász kifejezése az amerikai fővárosban székelő globális pénzügyi intézmények (IMF, Világbank) által a '90-es években „konszenzusosan” elvárt kritériumokra, amelyek teljesítését pénzügyi segítségben részesítendő, többségében harmadik világbeli országoknak szabtak feltételül. A washingtoni konszenzus azóta a neoliberális reformokra alkalmazott egyik leggyakoribb összefoglaló elnevezés – a *ford*.

Az itteni eliteket részben a visszafizethetetlen kölcsönök motiválták (kelet-közép-európai országok), részben az ipari stagnálás (Szovjetunió), a politikai stagnálás (India), valamint a hazai felhalmozást lehetővé tevő nem balos módszer keresése a Mao utáni érában, a globalizálódó nyugati gazdaság keretei között (Kína). A nyugati tőke munkaerőt hajszólo, illetve spekulatív célú befektetéseinek 1995 utáni soha nem látott mértékűre duzzadó áramlása bekötötte Közép- és Kelet-Európát, Kínát, Dél- és Délkelet-Ázsiát a nyugati kínálat hálózataiba. Ezzel a globális termelőcsarnok közvetlen foglalkoztatottjainak száma megháromszorozódott, a munkaerő rendszerszintű költségei csökkenésnek indultak, az infláció hanyatlott, a nyugati tőke bevételei és megtérülése pedig megugrottak. Egyúttal azonban az amerikai és európai társadalmi-gazdasági rendszer elvesztette ipari jellegét, posztindusztriálissá vált, ráadásul felgyorsult és általánossá vált a nyugati munkaerő egyes szegmenseinek polarizálódása, bizonytalan létkörülmények közé kerülése (*precarisation*) és pauperizálódása, beleértve a városok kettős jellegének kialakulását.

Amíg a neoliberalizmus önmagát folytonosan egy középosztály-teremtő projekt-ként hirdette, és ennek megfelelő támogatást kapott a feltörekvő középosztályok részéről, addig idővel ezt a célkitűzését láthatóan elbukta, bár ez más-más helyeken az anyagi és ideológiai fejlettségtől függően eltérően történt. A bukás oka nyilvánvaló: az OECD-országokban a késő '70-es évektől kezdve a termelékenység növekedéséből gyakorlatilag teljes egészében a tőke tulajdonosai profitáltak, a munkabérek ez idő alatt stagnáltak (Harvey 2005; Reich 2010; McNally 2010). Egy széles munkaerőprés alakult ki, amelyhez hozzáadódott a növekvő és egyre finanszírozottabb járadékos gazdaság. Elsőre ezt még felülről irányított osztályharccal és neoliberais politikákkal kellett nyugaton bevezetni, de aztán a globalizálódott kapitalizmus robotpilótára kapcsolt és új, rendkívül jövedelmezően kiszákmányolható munkásosztályokra lelt máshol, a lefelé irányuló nyomást pedig világszerte fenntartotta a láthatatlan kéz segítségével. A munkaerőprés beépült a finanszírozásba is, ahogy a tőke egyre növekvő, és a megtorpanó kereslet miatt az anyagi termelésbe egyre kevésbé jövedelmezően befektethető mennyisége szükségszerűen spekulatív értékesítési lehetőségeket teremtett. A munkaerő kényszerítő eszköztárainak tengerentúli hasonló – például német vagy kínai – példái szintén olyan bevételeket teremtettek, amelyeket vissza lehetett forgatni a nyugati pénzügyi masinába, elsősorban azért, hogy a kiadásokhoz képest rendre túlköltekező kormányzatokat finanszírozzanak. A spekulatív alapok egy formája azoknak a nyugati polgároknak nyújtott kölcsönök képében tért vissza, akik az egyre kevésbé kielégítő keresetüket szerették volna így kompenzálni. Makroszinten ez természetesen az egész rendszerre kiterjedő buborékokat és turbulenciákat okozott. Miközben a bankok túl nagyok lettek ahhoz, hogy csődbe menjenek, és gyakran a GDP két-háromszorosa is szerepelt a mérlegükben, az államokat és népeiségüket gyakorlatilag „foglalyl ejtette” a pénzügyi osztály, és a társadalmi, valamint a gazdasági környezet is egyre inkább

a fiktív felhalmozástól vált függővé. Neoliberális ötletek, gyakorlatok és állami praktikák érintettek ebben a végeredményben, de ennél többről nincs szó. A válság végeredményben mégiscsak egy geokapitalista válság és a munkaerő válsága, nem pedig a neoliberalizmus. Pont ez az, amiért a neoliberalizmus most bosszút akar állni: állampolgárok és államok egyaránt arra fognak kényszerülni, hogy kifizessék a hitelezőiket, akár csak a '70-es évek végén és a '80-as években.

Míg a neoliberalizmus, ahogy a jog is, a kormányzás egy formális kerete, addig a kapitalizmus maga az a viszonyokra épülő, tágabb erőter, amely azt fenntartja, mozgásba hozza és uralja. Eric Wolf, aki a kapitalizmus ilyen típusú megközelítése mellett kötelezte el magát, egy figyelemre méltó megkülönböztetést is tesz a taktikai és strukturális hatalom között (1990). Ez a megkülönböztetés egyben a tér- és időbeli hatósugárban is különbséget jelent: a taktikai hatalom a modernitás során elsősorban a nemzetállamok kezében összpontosult, amelyek történelme és formái nem függetlenek a világkapitalizmus által szabadjárja engedett tér- és időbeli erőktől. A globalizálódó kapitalizmus a nagy, ámde jól elhelyezett narratíva mintájára, amely az egyes konkrét neoliberalizmusok kisebb és sűrűbben elhelyezkedő narratíváját irányítja, lerombolta a népszuverenitás és az emancipáció történelmileg a nemzetállamhoz köthető ígérését. Mindezt a legkülönfélébb „fentről vagy alulról” jövő erők kombinációjaként hajtotta végre, az egyes államok által a kifejlődő rendszerben történetileg betöltött réstől, valamint a saját belső megosztottságtól és a kultúra és osztály összjátékától függően. Ezek azok a történetek, amelyeket én strukturált eshetőségeknek nevezek; nincsen fix strukturális erők általi túlzott meghatározottság, de a teljes véletlenszerűség vagy kaotikusság is ki van zárva. Részint kitalálható, részint meglepő mintákat vehetnek fel, amelyeknek együttes végeredménye segít új mintákat kialakítani és újabb meglepetéseket kiötleni. A mintázatok által nyújtott meglepetéseket a wolfi típusú strukturális hatalom és a taktikai erőterek dialektikus és történeti összekapcsolódása adja, amely rendszerszinten strukturált, de mégis történelmi szükségszerűségből fakadóan nyitott utakat kínál. Ez az, amire Peck és Theodore (2012) is céloznak a tér- és időbeli elméletalkotásról alkotott fontos gondolatukkal, amely az egyenlőtlen fejlődés egy folyamatán belüli „megkülönböztető jelleggel megmintázott változatos formációkat” veszi figyelembe (lásd még Brenner et al. 2010).

Hilgersnek a neoliberális büntetőállamra vonatkozó afrikai kivételét részben megmagyarázza az afrikai államok pusztasá sebezhetősége, amelynek oka a súlyos adóssághalmazban és a birodalmi módszerekkel felülről irányított „strukturális kigazításokban” rejlik. Mindez Hilgers számára gyakorlatiasan összefoglalja a neoliberalizmus kontinensen tapasztalható dinamikáját (érdekes kivételekkel). Valójában az állam bürokratikus képességeinek az IMF intervencióit követő majdnem teljes körű lecsökkenése, amely súlyosan nehezedik az iparosodás és társadalomszabályozás – ennél fogva a „veszélyes osztály” kordában tartásának ígérétével könnyedén mozgósítható széles városi közép- vagy

munkásosztályok – leülepedett előtörténetének hiányában szenvedő törékeny posztkoloniális országokra, okozza a „kivételt”. A prekariátus alkotja a többséget, és a patrimonializmus politikája sok szükségletükre választ ad: ugyanakkor az „autochtóniára” utalva Hilgers azt is megjegyzi, hogy nem mind ugyanannak az etnikai csoportnak a tagjai, és nem tudnak mind helyi kötődést és patrimonialis célkitűzéseket felmutatni. Ong és Collier assemblage-ai (2004; lásd még Ong 2006), amelyek más hagyományokból eredő, korábbi formákkal házasított kompakt neoliberais hatalmi technológiákat vonultatnak fel, nem véletlenül terepmunkájuk célpontjairól, a nyugati kapitalizmus és a transznacionális liberalizmus szemszögéből is meghatározó két, majdnem legszuverénebb helyről bukkannak elő: Oroszországból és Kínából. Ezek nem valódi meglepetések, hanem előre várt kivételek, amelyek nem globális szabályszerűségeket akarnak megcáfolni. Térben és időben eltérő helyszínek más és más elméleti víziókat ihletnek. Peck és Theodore azonban joggal bizonygatják, hogy az ő ihletük forrásai nem elszigetelt történelmek. Ezek ugyanis mind belegabalyodnak a 21. századi globális kapitalizmus egyenlőtlen kialakulásába és ellentmondásos „együvé fragmentálódásába”, amely kapitalizmus jelen pillanatban neoliberaisabb, nagyobb társadalmi szakadékokat generál, kevésbé demokratikus, kevésbé elszámoltatható és kevésbé ellenőrizhető – hogy a civilizálhatóságáról ne is beszéljünk –, mint amennyire azt az emberiség többsége elfogadhatónak találná.

Fordította: Pintér Ádám

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Arrighi, Giovanni – Silver, Beverly (1999): *Chaos and governance in the world system*. University of Minnesota Press.
- Barber, Pauline – Leach, Belinda – Lem, Winnie (szerk.) (2012): *Confronting capital*. Routledge.
- Barnett, Clive (2005): The consolations of 'neoliberalism'. In: *Geoforum*, No. 36.: 7–12.
- Bauman, Zygmunt (1982): *Memories of class: the pre-history and the after-life of class*. Routledge.
- Brenner, Neil – Peck, Jamie – Theodore, Nik (2010): Variegated neoliberalization: geographies, modalities, pathways. In: *Global Networks*, No. 10.: 182–222.
- Clarke, John (2008a): Living with/in and without neo-liberalism. In: *Focaal – European Journal of Anthropology*, No. 51.: 135–147.
- Clarke, John (2008b): Reply: power, politics, and places – what's not neo-liberal? In: *Focaal – European Journal of Anthropology*, No. 51.: 158–160.

- Collier, Stephen J. (2012): Neoliberalism as big Leviathan, or ...? A response to Wacquant and Hilgers. In: *Social Anthropology*, No. 20.: 186–195.
- Crehan, Kate (2002): *Gramsci, culture and anthropology*. Pluto.
- Eriksen, Thomas H (2012): Living in an overheated world: otherness as a universal condition. In: *Otherness: a multilateral perspective*. Szerk.: Yi Sencidiver, S. Yi – Beville, Maria – Lauritzen, Marie. Peter Lang: 239–260.
- Friedman, Kajsa E. – Friedman, Jonathan (2008a): *Modernities, class, and the contradictions of globalization. The anthropology of global systems*. Altamira Press.
- Friedman, Kajsa E. – Friedman, Jonathan (2008b): *Historical transformations. The anthropology of global systems*. Altamira Press.
- Gill, Stephen (szerk.) (1993): *Gramsci, historical materialism and international relations*. Cambridge University Press.
- Gingrich, André – Banks, Marcus (szerk.) (2005): *Neo-nationalism in Europe and Beyond: perspectives from social anthropology*. Berghahn Books.
- Glick-Schiller, Nina – Fouron, George (2003): Killing me softly: violence, globalization, and the apparent state. In: *Globalization, the state, and violence*. Szerk.: Friedman, Jonathan. –Altamira: 203–249.
- Gowan, Peter (1999): *The global gamble: Washington's Faustian bid for world dominance*. Verso.
- Hall, Stuart – Critcher, Chas – Jefferson, Tony – Clarke, John N. – Roberts, Brian (1978): *Policing the crisis: mugging, the state and law and order*. Palgrave Macmillan.
- Harvey, David (2003): *The new imperialism*. Oxford University Press.
- Harvey, David (2005): *A brief history of neoliberalism*. Oxford University Press.
- Harvey, David (2010): *The enigma of capital and the crisis of capitalism*. Profile Books.
- Harvey, David (2012): *Rebel cities*. Verso.
- Hilgers, Mathieu (2012): The historicity of the neoliberal state. In: *Social Anthropology*, No. 20.: 80–94.
- Holmes, Douglas R. (2000): *Integral Europe: fast capitalism, multiculturalism, neo-fascism*. Princeton University Press.
- Jessop, Bob (2002): *The future of the capitalist state*. Polity Press.
- Kalb, Don (1997): *Expanding class: power and everyday politics in industrial communities, the Netherlands 1850–1950*. Duke University Press.
- Kalb, Don (2000): Localizing flows: power, paths, institutions, and networks. In: *The ends of globalization: bringing society back in*. Szerk.: Kalb, Don – van der Land, Marco – Staring, Richard – Van Steenberg, Bart – Wilterdink, Nico. Rowman and Littlefield: 1–32.

- Kalb, Don (2005): From flows to violence: politics and knowledge in the debates on globalization and empire. In: *Anthropological Theory*, 5.: 176–204. [Magyarul: A folyamatoktól az erőszakig: politika és tudás a globalizációról és birodalomról szóló vitákban. In: *Globalizáció és fejlődés: kritikai fejlődéstanulmányok*. Szerk.: Scheiring Gábor – Boda Zsolt. ÚMK, Végegylet.; 18–52. 2010.]
- Kalb, Don (2009a): Conversations with a Polish populist: tracing hidden histories of globalization, class, and dispossession in postsocialism (and beyond). In: *American Ethnologist*, No. 36.: 207–223.
- Kalb, Don (2009b): Headlines of nationalism, subtexts of class: Poland and popular paranoia, 1989–2009. In: *Antropologica*, No. 51.: 289–300.
- Kalb, Don (2011a): Introduction: headlines of nation, subtexts of class: working class populism and the return of the repressed in neoliberal Europe. In: *Headlines of nation, subtexts of class: working class populism and the return of the repressed in neoliberal Europe*. Szerk.: Kalb, Don – Halmai Gábor. Berghahn Books: 1–63.
- Kalb, Don (2011b): A folyamatoktól az erőszakig: politika és tudás a globalizációról és birodalomról szóló vitákban. In: *Globalizáció és fejlődés: kritikai fejlődéstanulmányok*. Szerk.: Scheiring Gábor – Boda Zsolt. ÚMK, Végegylet.; 18–52.
- Kalb, Don – Halmai Gábor (szerk.) (2011): *Headlines of nation, subtexts of class: working class populism and the return of the repressed in neoliberal Europe*. Berghahn Books.
- Kalb, Don – Tak, Herman (szerk.) (2005): *Critical junctions: anthropology and history beyond the cultural turn*. Berghahn.
- McNally, David (2010): *Global slump*. Penguin.
- Moore, Henrietta L. (2011): *Still life: hopes, desires and satisfactions*. Polity Press.
- Narotzky, Susana – Smith, Gavin (2006): *Immediate struggles: people, power, and place in rural Spain*. University of California Press.
- Nonini, Donald: *Corporate states and repressive ententes*. Kiadatlan kézirat.
- Peck, Jamie – Theodore, Nik (2012): Reanimating neoliberalism: process geographies of neoliberalization. In: *Social Anthropology*, No. 20.: 177–185.
- Peck, Jamie – Tickell, Adam (2002): Neoliberalizing space. In: *Antipode*, No. 34.: 380–404.
- Ong, Aihwa (2006): *Neoliberalism as exception: mutations in citizenship and sovereignty*. Duke University Press.
- Ong, Aihwa – Collier, Stephen J. (szerk.) (2004): *Global assemblages: technology, politics and ethics as anthropological problems*. Wiley-Blackwell.
- Reich, Robert B. (2011): *Aftershock: the next economy and America's future*. Thorndike Press.

- Roseberry, William (1994): Hegemony and the language of contention. In: *Everyday forms of state formation: revolution and negotiation of rule in modern Mexico*. Szerk.: Joseph, Gilbert M. – Nugent, Daniel. Duke University Press.
- Sider, Gerald M. (1986): *Culture and class in anthropology and history: A Newfoundland illustration*. Cambridge University Press.
- Smith, Gavin (2004): Hegemony: critical interpretations in anthropology and beyond. In: *Focaal – European Journal of Anthropology*, No. 43.: 99–122.
- Smith, Gavin (2011): Selective hegemony and beyond-populations with “no productive function”: a framework for enquiry. In: *Identities: Global Studies in Culture and Power*, No. 18.: 2–38.
- Wacquant, Loïc (2012): Three steps to a historical anthropology of actually existing neoliberalism. In: *Social Anthropology*, No. 20.: 66–79.
- Wolf, Eric (1990): Facing power. In: *American Anthropologist*, No. 92.: 586–596.

KRITIKAI TANULMÁNYOK

Bartha Eszter

„A VALLÁSI ÉLET ELEMI FORMÁI”-TÓL „A MÉDIA RÍTUSAI”-IG:

DURKHEIMI FOGALMAK
A KOMMUNIKÁCIÓELMÉLETBEN

A tanulmány Császi Lajos könyvének kritikai értékelésén keresztül kívánja bemutatni, hogyan alkalmazható a durkheimi vallásszociológia a modern kommunikációelméletben, és milyen eredményei lehetnek egy ilyen párosításnak. Nem vitatható, hogy a média jelentősen befolyásolja a közvéleményt és a hatalmi viszonyokat, ezért rítusai kiemelt figyelmet érdemelnek. Közvélemény-formáló ereje azonban mégiscsak jelentősen függ a társadalmi struktúrától és végső soron a tömegek mozgásától. A mai technikai eszközökkel már magánemberek is üzemeltethetnek internetes televíziót, nem is beszélve a különböző közösségi oldalak által felkínált lehetőségekről. Nem pusztán a technika dönt tehát arról, hogy egy-egy vélemény megmarad egy szűk kisebbség rétegekultúrájának, vagy pedig meg tudja mozgatni a 20. században olyan sokat és kedvvel emlegetett tömegeket.

BEVEZETÉS: DURKHEIM VALLÁSSZOCIOLÓGIÁJA

1912-ben jelent meg Durkheim utolsó, nagy jelentőségű munkája, *A vallási élet elemi formái* (magyarul: Durkheim 2003), amely nemcsak az életmű megkoronázásának tekinthető,¹ hanem kulcsszerepet játszott a „kulturális” Durkheim máig is tartó „újrafelfedezésében”, miközben társadalomelméletének strukturalista-funkcionalista értelmezése már az 1970-es években elvesztette befolyását.² *A vallási élet elemi formái* több ok miatt is kiemelt

1 Durkheim az első világháború kitörésekor aktív társadalmi-politikai szerepet vállalt, és részt vett a háborús propagandában. Unokaöccse és közeli munkatársa, Marcel Mauss önként jelentkezett a frontra. A háború pusztítóan hatott a durkheimi iskolára: meghalt Maxime David, Antoine Bianconi, Jean Reynier, Robert Hertz, és az alapító fia, André Durkheim is. A tudóst teljesen megtörte fia halála. 1917 nyarán megírta az erkölcsről tervezett könyvének bevezetőjét, ez a munka azonban már befejezetlen maradt. Durkheim 1917 novemberében Párizsban meghalt (Fournier 2005: 6–60; Némedi 1996: 320).

2 Durkheim explicite is szembeállította saját elméletét a marxista hagyománnyal, nem tekintette az osztálykonfliktusokat a történelmi változás fő motorjainak, és elvetette az erőszakot, mint a társadalmi változás eszközt. A szocializmushoz való viszonya azonban korántsem ilyen egyértelmű. Marcel Fournier szerint, miközben Durkheim végig republikánus és sok tekintetben kora „gyermeke” maradt, szociológiájában a liberalizmus és a szocializmus közötti harmadik utat kereste vagy vélte megtalálni (Fournier 2005: 54–55). Azt is érdemes megemlíteni, hogy számára a szociológus szerepe elsősorban a tudóst, vagy a legjobb esetben a társadalmi nevelőt jelentette, és semmiképpen nem az aktív politikust. Unokaöccsét is többször intette a túlzottan aktív politikai szerepvállalástól

jelentőségű a durkheimi életműben. Jeffrey C. Alexander és Philip Smith olvasatában ez a mű radikális fordulatot jelentett Durkheim tudományos munkásságában, amelyet a tudós maga soha nem ismert el teljesen, mivel meg kívánta őrizni az életmű egységének és koherenciájának látszatát (Alexander és Smith 2005: 1–37; Alexander 2005: 136–159). Alexander és Smith elsősorban éppen a korábbi művekben (pl. *A társadalmi munkamegosztásról* című könyvben) megjelenő strukturalista szemlélettel való szakítást hangsúlyozzák a művel kapcsolatban, helyesebben azt a tézist fejtegetik, hogy Durkheim a társadalom strukturalista felfogásától egyfajta kulturális definíció felé haladt (Durkheim 2001). Érdemes idézni *A vallási élet elemi formái*-ből azokat a sorokat, amelyeket a két szerző különösen fontosnak látott kiemelni, hogy jelezze az újszerű megközelítést Durkheimnek a társadalomról való gondolkodásában:

„Egész társadalmi környezetünket olyan erők népesítik be, amelyek valójában csak a tudatunkban léteznek. Tudjuk, mit jelent a zászló a katona számára; önmagában csak egy vászondarab. Az emberi vér csak szerves folyadék; de látványa még ma is olyan heves érzelmet kelt bennünk, amit fizikai-kémiai tulajdonságai semmiképpen sem magyaráznak... Egy lepecsételt postabélyeg vagyonokat érhet; nyilvánvaló, hogy ez az érték semmiképpen sem természetes tulajdonságaiból következik... Csakhogy a kollektív képzetek gyakran olyan tulajdonságokkal ruházzák fel a dolgokat, amelyekkel azok semmilyen formában és semmilyen fokon nem rendelkeznek. A legközöségesebb tárgyat is szentté vagy hatalmassá tudják tenni. De bár az ily módon rájuk ruházott hatalmak tisztán gondolatiak, úgy működnek, mintha valóság volnának; éppoly kényszerítő módon határozzák meg az ember viselkedését, mint a fizikai erők” (Durkheim 2003: 213–214).

A humán tudományokban bekövetkezett „kulturális fordulat” részben magyarázza, hogy miért hangsúlyozza Alexander és Smith a radikális fordulatot a durkheimi életműben. *A vallási élet elemi formái* kétségtelenül felkínálja a Durkheim által vizsgált primitív társadalmak olyan szimbolikus-kulturális értelmezését, amelynek számos eleme a modern társadalmakra is alkalmazható. Míg Alexander és Smith szerint a tudósnak ebben az alapvető vallástörténeti munkában mutatkozik meg igazán az a szimbolikus-kulturális fordulat, amely valóban úttörő jelentőségűvé emeli és napjainkban is aktuálissá teszi Durkheim olvasását, addig vitatható, hogy mikor történik meg ez a fordulat, és az is, hogy maga

(Fournier 2005: 54). Mindezek sokáig érthetően megnehezítették a durkheimi örökség elismerését a nyugati marxisták szemében. Durkheim magyarországi újralfedezésében úttörő szerepet játszott Némedi Dénes monográfiája (Némedi 1996). A durkheimi valláselemzés médiaelméletre gyakorolt hatásáról Császi Lajos publikált egy alapos és elméleti igényű tanulmánykötetet (Császi 2002).

Durkheim mennyire volt tudatában az új megközelítés radikalizmusának, illetve mennyiben szándékozott véghezvinni a „kulturális fordulat” teljes programját. Annak fényében, hogy Durkheimet sokáig maradisággal és konzervativizmussal vádolták, érthető, hogy Alexander és Smith a durkheimi örökség védelmében az új megközelítés forradalmiságára helyezik a hangsúlyt. A forradalmiság eleme azonban valószínűleg eltűnt a pályamű egyébként valóban alapvető fontosságú utolsó nagy munkájában. Itt elsősorban Némedi Dénes nevét említem, aki Durkheim-monográfiájában részletesen elemzi *A vallási élet elemi formái*-hoz vezető út szellemi és tudományos előzményeit (itt elsősorban Durkheim és Mauss 1903-ban megjelent, az ősi klasszifikációs formákról írt tanulmányára gondolok, amelyben megjelenik az a gondolat, hogy az osztályozás, a logika és lényegében az emberi tudás maga is társadalmi eredetű).³ Míg Alexander is elismeri, hogy Durkheim az új programban benne rejlő lehetőségeket nem bontja ki teljesen (Alexander 2005: 152–153), addig Némedi Dénes jóval meggyőzőbben igazolja *A vallási élet elemi formái*-nak elemzésében, hogy módszertanilag Durkheim pozitivista marad – ennyiben tehát utolsó korszakalkotó munkájában sem szakít kora szellemével, illetve saját korábbi tudományos szemléletével (Némedi 1996: 272–319). Ez a kettősség egyébként végigvonul az egész könyvön, így mint etnológiai munka, kétségtelenül jogosan kritizálható – egyébként a korábbi módszertanhoz való ragaszkodás éppen azt is mutathatja, hogy maga Durkheim sem volt hajlandó szembenézni „kulturális fordulata” minden következményével, és ennyiben ragaszkodott kora tudományos elvárásaihoz. Egészében elmondható, hogy a könyv zseniális, előremutató megsejtések és egy a durkheimi intuíciókhoz képest elavult tudományos módszertan érdekes keveréke. Mint néprajzi munka ma már kétségtelenül inkább történeti, mintsem tudományos szempontból érdekes – ami aktuálissá teszi, éppen az, ahogyan a durkheimi intuíciók a modern társadalomra alkalmazhatóak.⁴

3 Ennek kifejtését l. Némedi (1996: 217–232). Egyébként Alexander is elismeri, hogy Durkheim „vallás-” vagy kulturális szociológiája korábban formálódik, és 1897-ben Paul Lafargue-nak, Marx vejének egy Gaston Richard elleni kritikájára reagálva már explicite is szembeállítja saját programját a történelmi materializmussal: „A szocializmus elsősorban az a mód, ahogyan a társadalom kollektív szenvedésnek kitett rétegei önmaguknak megjelenítik ezt az élményt”. Egy 1897-ben Labriola munkájáról írt bírálatában pedig Durkheim kijelenti: „Elvben minden vallási... Nem lehetséges-e, hogy a gazdaság jóval inkább függ a vallástól, mint a vallás a gazdaságtól?” (idézi Alexander 2005: 149–150).

4 Durkheim talán nem véletlenül fordult a primitív társadalmak felé, amikor valójában a modern társadalmakról volt mondanivalója. Ezt magyarázhatja ragaszkodása ahhoz a gondolathoz, hogy a dolgok eredetének feltárásával jutunk el egy jelenség magyarázatához, de éppígy lehet része ebben egyfajta öntudatlanul is „menekülő” mechanizmusnak. Ebben élesen különbözik pályája Marxétól, abban azonban kétségtelenül hasonlítanak, hogy mindkét tudós zseniálisan előremutató

Durkheim sejtéseinek zsenialitását bizonyítja, hogy úgy tűnik, a modernitás előrehaladásával⁵ egyre inkább növekszik vallástörténeti – vagy sokkal inkább kulturális – fejtegetéseinek aktualitása. Mivel a mai, késő kapitalista társadalmakban egyre inkább központi szerepet játszik a kommunikáció és a média, nem meglepő, hogy a durkheimi „szimbolikus” fordulat elsősorban a kommunikációelméletre hatott megtermékenyítően – vagy legalábbis a neodurkheimiánus szerzők elsősorban ezt a területet vizsgálják. A jelen dolgozat ennek a hatásnak néhány vonatkozását kívánja megvizsgálni, illetve a magyar szakirodalomban Császi Lajos *A média rítusai* című könyvének kritikai bemutatására koncentrálni. Ennek megfelelően a dolgozat nem tekinti feladatának *A vallási élet elemi formái*-nak elméleti és módszertani kritikáját, hanem pusztán azon fogalmak kifejtésére vállalkozik, amelyek relevánsak a kommunikációelmélet szempontjából. A kifejtésben elsősorban Némedi Dénes és Császi Lajos idézett munkáira támaszkodom.

Könyvében Durkheim a következő meghatározását adja kutatása tárgyának: „A vallás szent, vagyis elkülönített és tiltott dolgokra vonatkozó hiedelmek és gyakorlatok összefüggő rendszere, amely a híveket az egyháznak nevezett morális közösségbe egyesíti” (Durkheim 2003: 53). Ehhez hozzáteszi, hogy a második elem legalább olyan fontos, mint az első, mert mutatja a vallás kollektív jellegét. A szent és profán megkülönböztetése szintén kulcsfontosságú elem a durkheimi vallásdefinícióban. Eszerint a „vallási gondolkodás megkülönböztető vonása az, hogy a világot két tartományra osztja, az egyik magában foglal mindent, ami szent, a másik mindent, ami profán...” (idézi: Némedi 1996: 275). Durkheim természetesen *A vallási élet elemi formái*-ban is kulcsszerepet szánt a társadalmi integrációnak: a vallás azért jöhet létre egyáltalán, hogy ezt az integrációt biztosítsa, megerősítse, és állandóan kifejezze.⁶ Ennek eszközei a rítusok,⁷ amelyek nyilvánosan,

téziseket fogalmazott meg, amelyek közül sok igaz a késő kapitalista (vagy akár a volt szocialista) társadalmakra is. A durkheimi életút és tudományos munkásság összefüggéseéhez I. Fournier (2005: 41–69). Durkheim egy franciaországi, vidéki, régi rabbicsalád gyermekeként elsősorban a társadalmi beilleszkedésre törekedett, míg Marx pályáján inkább megfigyelhető a konfrontáció.

5 A jelen dolgozat nem foglalkozhat a modernitás értelmezésének problematikájával vagy a modern/posztmodern megkülönböztetés relevanciájával. A munkában a modernitás előrehaladása egyszerűen a kapitalista fejlődésre vonatkozik.

6 Itt megint érdemes felidézni Fournier-t, aki szerint Durkheimre döntő hatást gyakorolt a vidéki zsidó közösségben eltöltött gyermek- és ifjúkora: itt vált először fontossá számára, hogy „mi”-t mondjon az „én” helyett (Fournier 2003: 45).

7 Fournier említi és cáfolja ezzel kapcsolatban azt a sztereotípiát, amely szerint Durkheim vallásértelmezésére a judaizmus mint rítuscentrikus vallás gyakorolt volna döntő hatást (Fournier 2005: 47). A rítus szerepe éppolyan fontos a kereszténységben, az iszlámban és a hinduizmusban. Paradox

az egész közösség számára látható módon elhatárolják egymástól a szent és a profán területét. A vallási és a profán élet sem térben, sem időben nem folyhat egymás mellett; a térbeli elkülönítést szolgálják a kultuszhelyek, szentélyek, templomok, míg az időbeli elkülönülésről gondoskodik az ünnepek periodikussága, illetve egyáltalán az ünnepnapok léte. Durkheim megkülönböztet pozitív és negatív rítusokat: az utóbbiak közé sorolja a vallási tilalmakat, az önmegtartóztatást és az aszketizmust, amelyek funkciója végső soron éppen a közösség megerősítése, egységének kifejezése és kollektív erejének állandó demonstrációja, mely egyúttal regenerálja is a közösséget – és általa az egyént – fenntartó kollektív energiát. Érdemes összevetni a társadalmi tény korábbi, a kényszer elemét hangsúlyozó durkheimi definícióját az alábbi sorokkal: „A társadalom – jöllehet felmagasztalja az embert – gyakran szintén keményen lép föl az egyénnel szemben: szükségképpen állandó áldozatot kíván tőle, folyton erőszakot tesz természetes hajlandóságain, éppen azért, hogy önmaga fölé emeli [...] Van tehát egy olyan aszketizmus, amely benne rejlik a társadalmi életben, amely minden mitológiát, minden dogmát túl fog élni; szerves része minden emberi kultúrának” (Durkheim 2003: 292). Itt tehát a közösséget, a társadalmat már nem a kényszer, hanem egyfajta pozitív tudatállapot tartja össze: az ember azért hoz áldozatot, hogy osztozhasson ebben a pozitív tudatállapotban, amely saját mentális egészségének és az egyéni élet folytatásának is előfeltétele.

Ennél is fontosabb szerepet játszanak azonban a pozitív rítusok. Példaként említi Durkheim az *intichiuma*-szertartást a közép-ausztráliai törzseknel. Ezek olyan rítusok, amelyek segítségével a törzs biztosítani kívánja totemállata fennmaradását, amelytől ügyszólván a közösség léte függ. A rítus során a bennszülöttek olyan felfokozott érzelmi állapotba kerülhetnek, amely elvezet a kollektív forrongás állapotához. Itt a magyar szakirodalomból megint Némedi Dénes nevét említem, aki rámutat ezeknek a rítusoknak a megújító és *újító* szerepére: vagyis nemcsak arról van szó, hogy a rítusok legitimálják az adott közösségi vagy társadalmi rendet, és így egyúttal a morális integráció, a stabilizáció eszközei, hanem *lehetnek* forradalmi hatásúak is (Némedi 1996: 293–305). Érdemes idézni itt a szerző következő sorait: „A forrongás azáltal integrál, hogy felfüggeszti az intézmények működését. Ezáltal mintegy új energiákat nyit meg, amelyeket az intézményes szerkezet »újraindításakor« (a rítus végén, hajnalban) fel lehet használni. Mai szóhasználattal azt mondanánk, hogy a forrongás lehetővé teszi új típusú intézmények »kitalálását« és új legitimáció

módon úgy is lehet érvelni, hogy a protestantizmus, amely látszólag „leépíti” a rítusokat, valójában egy sokkal szigorúbb rendet teremt, amennyiben – ideáltipikusan persze – az emberek egész életét kívánja ritualizálni. Ide tartozik pl. az a Hollandiában ma is élő szokás, hogy nem szabad függönyt tenni az ablakra annak jeleként, hogy az egyén élete minden pillanatában Istennek tetsző módon viselkedik, vagyis ily módon megszűnne a megkülönböztetés a szent és a profán között – amit persze az életben lehetetlen megvalósítani.

erőforrások fellelését” (Némedi 1996: 299–300).⁸ Itt Durkheimnek sikerül tehát egyszerre megragadni a stabilizáció, integráció és a forradalmi újítás lehetőségének kettősségét a rítusokban. Persze ehhez hozzátehetnénk, hogy a rítus, a reprezentáció mint fogalmi keret önmagában éppen ezért nem ad útmutatást arra nézve, melyik elem és miért kerekedik felül – ennek megértéséhez elengedhetetlenül szükséges az adott társadalmi kontextus ismerete, vagyis egy történeti elemzés.

Hasonlóan nem elhanyagolható jelentőségű a pozitív rítusok durkheimi leírásában az esztétikai elem. Robert N. Bellah például az alábbi sorokat emelte ki *A vallási élet elemi formái*-nak az „E hiedelmek eredete” című fejezetéből, amelyet ő a mű központi részének tekint (Bellah 2005: 183–210): „Ha összegyűlnék az emberek, közeledésükből elektromosságféle keletkezik, melytől hamarosan rendkívül felfokozott állapotba kerülnek. A kifejezésre jutó érzelmek ellenállás nélkül felerősödnek a külső hatásokra nyitott tudatokban [...] S mivel az effajta heves, szabadjára engedett szenvedélyeknek felszínre kell törniük, mindenki vadul hadonászik, kiabál, ordít, s fülsiketítően zajong, amivel csak még jobban fokozza az ezáltal megnyilvánuló lelki állapotot. De mivel a kollektív érzést csak úgy lehet kollektív módon kifejezni, ha bizonyos rend hangolja össze az együttes mozgást, a mozdulatok s a hangok maguktól egyre ritmikusabbak és szabályozottabbak lesznek; a zajongás éneklésbe, táncba csap át” (Durkheim 2003: 204). Durkheim beszél az esztétikai funkcióról az előadásszerű vagy megemlékező rítusok tárgyalásánál is, és megemlíti, hogy ezek sokszor annyira közel állnak a kollektív szórakozáshoz, hogy a „két műfaj törés nélkül mehet át egymásba” (Durkheim 2003: 347). Én kiemelnék ebből a fejezetből még egy fontos mondatot: „A művészet nem pusztán külső dísz, amellyel a kultusz takargatja önnön túlságosan zord és kemény jellegét; a kultusz önmagában is valamennyire esztétikai” (Durkheim 2003: 349). Míg Durkheim a vallásból eredezteti a művészetet és a játékokat, fontos felismerés az esztétikai elem és a rítus összekapcsolása:⁹ tulajdonképpen azt is mondhatjuk, hogy esztétikum nélkül maga a kultusz sem létezik, vagy legalábbis nem tud semmiféle hatást kifejteni.

Az utolsó elem, amiről itt említést kell tennünk, Durkheim válasza arra, hogyan törhető meg a másol kifejtett morális közepszerűség vagy morális fagy állapota (Némedi

8 Ez sokban rímel a „liminalitásról” szóló antropológiai diskurzusra, lásd elsősorban Victor Turner írásait.

9 Fournier helyesen jegyzi meg, milyen alaptalan a Durkheim esztétikaellenességére való hivatkozás, amely úgymond szintén a judaizmus következménye (Fournier 2005: 47). Az Ószövetségben ennek egyébként éppen az ellenkezőjét lehet megtalálni: Dávid például énekel és táncol az Úr ládája előtt, de éppígy említhetjük, hogy kezdetben éppen azzal nyeri el Saul kegyeit, hogy zenéjével nyugtatja a dühöngő királyt.

1996: 310). Durkheim abban látta kora társadalmi állapotának legnagyobb problémáját, hogy a régi nagy vallások és rítusok elvesztették korábbi integráló erejüket, „talán azért, mert már nem felelnek meg jelenlegi törekvéseinknek; csak hogy egyelőre semmi sem lépett a helyükbe. Ma már nem lelkesedünk azokért az elvekért, amelyek nevében a kereszténység elrendeli az uraknak, hogy emberségesen bánjanak rabszolgáikkal, másrészt viszont úgy érezzük, hogy az emberi egyenlőségről és testvériségről megfogalmazott keresztény eszmék túl sok teret adnak az igazságtalan egyenlőtlenségeknek [...] Egyszóval a régi istenek előregedtek vagy haldokolnak, újabbak pedig nem születtek. Ezért volt hiábavaló Comte azon próbálkozása, hogy mesterségesen felélesztett régi történelmi emlékekből szervezzen új vallást: magából az életből, s nem a halott múltból kell az élő kultusznak létrejönnie” (Durkheim 2003: 387). Én még fontosabbnak érzem Durkheimnek azt a gondolatát, hogy az elsődlegesen a vallás által megteremtett eszményekre nemcsak a társadalmi integráció, hanem a megújulás szempontjából is elengedhetetlen szükség van, és szükség is marad bármely emberi társadalomban: „A társadalom nem teremtheti meg, illetve nem teremtheti magát újra, ha nem teremt egyszersmind ideált is magának. E teremtés nem amolyan pótlólagos aktus, amellyel akkor egészíti ki magát, amikor már kialakult; ezzel az aktussal alkotja meg s teremti újra magát időről időre [...] Kétségkívül kutatásra szorul, mitől fejlődnek az ideálok; de bármilyen megoldást is adunk e kérdésnek, annyi bizonyos, hogy a fejlődés az ideál világában zajlik” (Durkheim 2003: 383). Visszatekintve a huszadik század történetére, vitathatjuk Durkheimnek azt a felvilágosodásban gyökerező gondolatát, hogy az emberi ideálok valóban a fejlődést tükrözik – hiszen a durkheimi iskola tanítványai éppolyan eszmények jegyében jelentkeztek önként a frontra, mint amelyek a „másik oldalon” motiválták a német önkénteseket, arról már nem is beszélve, milyen szörnyűségekre voltak képesek az első világháború után fellángoló szélsőséges nacionalizmusok. Mindettől függetlenül igen fontos Durkheimnek az a gondolata, hogy eszmények nélkül nincs társadalmi fejlődés és tulajdonképpen társadalmi élet sem, és az erejüket veszített vallási eszmények helyébe valami mást, a társadalmi fejlődéssel jobban összhangban álló ideált kell állítani.¹⁰

10 Durkheim maga nem definiálta, mit tekint ideális társadalomnak, és hangsúlyozta, hogy a saját korában, amelyet átmenetinek nevezett, még nem ismert, mi is lenne az új társadalmi eszmény, amely elfoglalhatná a vallások helyét. Annak hangsúlyozása azonban, hogy az ideálnak összhangban kell lennie a társadalom fejlődésével, illetve a társadalmi egyenlőtlenség problémájának kiemelése a modern társadalmakban alátámasztja Fournier-nek azt a magyarázatát, hogy Durkheimtől nem állt távol egy demokratikus szocialista ideál (Fournier 2005: 54–55).

CSÁSZI LAJOS: A MÉDIA RÍTUSAI (2002)

A fenti durkheimi fogalmak felvázolása után szeretnék rátérni Császi Lajos *A média rítusai* című tanulmánykötetének kritikájára (Császi 2002). A hat tanulmányt magába foglaló kötet első két írása elmélettörténeti szempontból járja körül a nyilvánosság fogalmát, a média szerepét a társadalom kulturális integrációjában, illetve a durkheimi rítus fogalmának beillesztését a kommunikációelméletbe, valamint annak lehetőségeit a média társadalmi jelentőségének magyarázatában. A következő négy tanulmány lényegében ennek az átértelmezésnek a gyakorlati alkalmazására tesz kísérletet, megpróbálja megmutatni, milyen haszonnal járhat a média mint társadalmi jelenség értelmezésében a neodurkheimiánus olvasat. Míg az első három tanulmányban inkább érvényesül a kreatív szellemi játék, mint az empiria, az utolsó írásban a szerző egy empirikus vizsgálattal is igyekszik megvilágítani a katasztrófaviccek eltérő nemzeti olvasatait, illetve értelmezi az azokban kifejeződő közvéleményt, társadalmi hangulatot.

A két elméleti tanulmány érdeme, hogy bőven merít a szakirodalomból, és igen alapos képet ad a neodurkheimi kommunikációelmélet szellemi-történeti háttéréről, tudományos kontextusba ágyazza az egyes szerzők munkáit, reflexióit és a viták közötti összefüggéseket. Érdemes itt azt is megjegyezni, hogy mivel a hivatkozott szerzők munkáinak nagy része magyar nyelven nem olvasható, a könyv az érdeklődő hallgatók, illetve egy szélesebb közönség számára is hasznos és élvezetes olvasmány lehet.

A kétségtelenül meggyőző és koherensen összeálló kép ellenére két kritikai megjegyzést tennék az elmélettörténeti írásokkal kapcsolatban. Az egyik a nyilvánosság habermasi elméletére vonatkozik. Ismert, hogy Habermas nyilvánosságelméletében igen negatív szerepet kap a tömegsajtó és a modern média; maga Habermas egyenesen a nyilvánosság refeudalizálódásáról beszél, és hangsúlyozza, hogy megszűnik a magánélet és a nyilvánosság szembeállítása, és a racionális, nyilvános közvita helyett megjelenik a modern *publicity*, amely veszélyezteti a hatalomgyakorlás racionalitását és legitimitását is.¹¹ Császi Lajos ezzel szembeállítja a neodurkheimi értelmezést, elsősorban Alexander kritikáját, aki úgy érvel, hogy a modern társadalmakban éppenséggel integráló, közösségépítő szerepet játszik a normálisan működő média, és a populáris kultúra kollektív fogyasztásra szánt műfajain keresztül valójában a társadalmi konszenzusteremtés, normaközvetítés és normamegerősítés eszköze (Császi 2002: 46–47). Az vitathatatlan, hogy Durkheim maga nagyon is tisztában volt a közvélemény jelentőségével. *A vallási élet elemi formái*-ban a következőképp fogalmaz: „Az életben ugyanis minden, még a tudomány is, a közvéleményen alapul. Persze magát a közvéleményt is tanulmányozhatjuk tudományosan; pontosan ez a szociológia lényege” (Durkheim 2003: 396). Nem pusztán

11 Habermas nyilvánosságfogalmáról a magyar szakirodalomban I. Némedi (2000: 226–250).

arról van itt szó azonban, hogy a média a tömegek manipulálásának, ha úgy tetszik, elbutításának, vagy éppen ellenkezőleg, a modern társadalom közösségi integrációjának eszköze. Némedi Dénes mutat rá arra, hogy a habermasi modellben nyilvánosság és nemnyilvánosság összetartozik, a nyilvános szereplő mindig rá van utalva nem nyilvános erőforrásaira. A nyilvánosság dialektikája miatt nem lehetséges tehát a teljes átláthatóság, hiszen a nyilvánosság azonnal kialakít egy hozzá tartozó nem nyilvánosságot is (Némedi 2000: 244–248). Így tehát önmagában vitatható, hogy a média valóban a konszenzusteremtés eszköze-e, hiszen a társadalmi hatás éppen ennek ellenkezője is lehet. Erre jó példa a szocialista országok médiája, amely egy idő után éppen az ellenkező irányba befolyásolta a közvéleményt, és az emberek már azt sem hitték el, amikor a *Pravda* történetesen igazat írt. Itt elmondható, hogy a nyilvánossággal szemben kialakul egy nem nyilvános közvélemény, amely pontosan tükrözi a fenti dialektikát. El lehet persze mondani, hogy Alexander elmélete a „normálisan” működő médiára vonatkozik, de kérdés, hogyan határozzuk meg ezt a normálisan működő médiát? Ugyanez nem alakulhat ki akkor, ha egy TV-csatornáról (vagy egy médiabirodalomról) elterjed, vagy lehet tudni, milyen piaci vagy politikai érdekek irányítják? Miért hinne jobban egy olasz baloldali választó a Berlusconi által irányított médiának, mint korábban hittek az emberek a szocialista sajtónak? De a populáris kultúrából említhetjük a Paris Hilton-jelenséget: míg sokak bálványozták az exhibicionista milliomoslányt, aki leginkább a költekezésével irányította magára a közfigyelmet, mások éppen ezért utasították el a jelenséget és az azt reklámozó médiát. A nyilvánosság ehhez hasonló dialektikus jellege azonban kevés figyelmet kap Császi Lajos Habermas-értelmezésében.

A másik kritikai megjegyzés a rítusokra vonatkozik. Miközben Császi Lajos bemutatja, hogyan lesz a rítus a kommunikáció központi kategóriája a neodurkheimiánus szerzők műveiben, kevesebb szó esik a rítusok hierarchijáról. Bellah a rítusoknak egy éppen ilyen értelmezését mutatja be Mary Douglas *Natural Symbols: Explorations in Cosmology* című munkájában (Bellah 2005: 195–200). Mary Douglas szerint a szülő-gyermek közötti kommunikáció is megfeleltethető egy rítusnak. Ha ez a „ritualizmus” valamiért kevesebb szerepet kap a nevelésben (többnyire azért, mert a középosztálybeli szülők – szemben a munkásszülőkkel – nem a társadalmi pozíciót és a személyes kontrollt, hanem a szabad választást és absztrakciót hangsúlyozzák beszédkódjaikban), valójában, miközben sikeresen „készítik fel” egy középosztálybeli életpályára a gyermeket, egyúttal elvetik benne az elidegenedés csíráit, és csökkentik a közösséggel való szolidaritását. Douglas elidegenedésemélete kétségtelenül sokban összecseng a késő kapitalista társadalmakra jellemző fragmentációval, a közösségek szerepének csökkenésével az egyén életében és a növekvő atomizációval. Érdekes azonban rámutatni, hogy a különböző társadalmi osztályok gyakorolhatnak különböző rítusokat, ami egyébként nagyon is kihat a populáris

kultúra szerepének értelmezésére. Császi Lajos ennek elsősorban a demokratikus, egyenlősítő szerepét hangsúlyozza *A média rítusai*-ban; elképzelhető azonban, hogy ezek a rítusok valójában inkább a meglévő hierarchiát erősítik vagy arra „szocializálják” a populáris kultúra fogyasztóit. A Győzike-show-t nézni például „cikinek” számított a magyar középosztály köreiben; lehet, hogy a középosztály tagjai ettől függetlenül nézték, ám ők tudatában vannak annak, hogy ez nem felel meg a társadalmi pozíciónak, amire igényt tartanak. Azok a nézők viszont, akik ennek nincsenek tudatában, és utánozni próbálják a valóságshow-k vagy szappanoperák szereplőit, azonnal a „helyükre” kerülnek, legalábbis társadalmilag. A média „rítusai” tehát ilyen értelemben részt vehetnek a társadalmi szocializációban, és ezáltal megerősíthetik az „örökölt” társadalmi szerepeket – hiszen éppen azt a többlettudást nem biztosítják, amely alapján a középosztálybeli társadalom osztályozza az egyes műsorokat és megállapítja azok társadalmi „helyi értékét”. Ennek szélsőséges és sokszor szomorú példái éppen a valóságshow-k szereplői, akik csak azt látják, hogy „benne lesznek” a TV-ben, mint a híres emberek, sztárok és politikusok, miközben nincsenek tudatában a „dicsőség” minőségének és pillanatnyiségének. Ezért a nyilvánosság megvonása a show végével az egyéni életeteket is romba döntheti – gondolok itt a BB Éviként ismertté vált valóságshow-szereplő életének később – egyébként szintén a bulvárlapokból – nyomon követhető kálváriájára, amely azonban már csak a tragikus elem kihangsúlyozása miatt érdekes – ameddig a lapok közönsége még emlékszik arra, hogy ki volt BB Évi.

Az alábbiakban megkísérlem kifejteni, melyek lehetnek a Császi Lajos munkájában kibontott médiafelfogás – és konkrétan a durkheimi fogalmak kreatív használatának, esetenként áthallásainak – előnyei és hátrányai. Elsősorban fontos hangsúlyozni, hogy nyitott és elvileg mindenkit be tud kapcsolni nézőként a társadalmi nyilvánosságba – sőt az internet segítségével a felhasználók maguk is aktívan részt vehetnek a nyilvános vitákban. Igaz az is, hogy olyan kódokon keresztül kommunikál az emberekkel, amelyeket azok értenek, és a ceremónia/tabloid megkülönböztetés megfeleltethető a durkheimi szent és profán ellentétének. Császi Lajos rámutat az inverziós rítusok fontosságára a médiában: éppúgy, mint ahogyan a karnevál megfordítja, a fonákjáról láttatja a dolgokat,¹² a média is képes arra, hogy lerántsa a profán szférájába a szentet,¹³ és ezáltal nemcsak integrálja a közössé-

12 Császi Lajos említi, hogy ebben a tekintetben Némedi Dénes munkája hatott rá, amely szerint a karnevál, a fesztivál a modern társadalmakban az egyik funkcionális ekvivalense az ausztrál *intichiuma*-szertartásnak (Némedi 1996: 311).

13 A populáris kultúra inverziós rítusai között említhetjük a népmeséket, illetve azok későbbi irodalmi feldolgozásait, amelyek gyakran szintén a „fonákjáról” láttatják a világot, miközben megnevetetik az embereket. Példaként említem a Lúdas Matyit, amiből színvonalas magyar rajzfilm is

get, hanem mintegy elindítson egy társadalmi megtisztító folyamatot. A pletykák és a botrányok így lesznek populáris rítusok, amelyek nemcsak megerősítik egy adott társadalom, közösség értékeit, hanem tudatosítják is azokat az emberekben. Éppen ezeken a közösen vallott értékeken keresztül fejtheti ki a média szubverzív erejét, gyakorolhat egyfajta társadalmi kontrollt a nyilvánosság felett, és viheti bele a „refeudalizált” közvéleménybe a „kisember” véleményét és erkölcsi ítéletét. Ha megnézzük a média híres – vagy elhíresült – botrányait, kétségtelenül számos példát találunk az ilyen szubverzív vagy felforgató hatású médiaeseményekre: a szerző említi a Watergate-ügyet, de számos eset idézhető a magyar politikai folklórból (a Tocsik-ügy, Kaya Ibrahim, a „fűk a szőlőben” esete, vagy az elhíresült balatonőszödi beszéd). Császi Lajos itt idézi Thompsont, aki szerint „a botrányok a politikai hatalomért folyó harc részei, amelyekben a reputáció és a bizalom a tét” (Császi 2002: 129). A botrányok persze éppen ezért mesterségesen is előállíthatók; az is igaz azonban, hogy a megvádolt politikusnak joga és egy működő demokráciában lehetősége van védekezni a nyilvánosság előtt. Így, ha a vád hamisnak bizonyul, az könnyen visszafelé sülnhet el: a bűnös áldozattá válik, aki joggal tarthat igényt valamilyen kárpótlásra – amely szerencsés esetben azonnal mellé állítja a közvéleményt. De hasonló helyzet állhat elő akkor is, ha a köz nem ítéli olyan súlyosnak a bűnt, és a bűnös kellő megbánást tanúsít: a közvélemény ebben az esetben is mellé állhat, hiszen ekkor a főhős – és vele együtt a közösség – átment egy szimbolikus megtisztulási folyamaton. Előre kell bocsátani azonban, hogy sokszor megjósolhatatlan – és éppen ezért veszélyes – a közvélemény manipulálása, hiszen az erkölcsi tőke elvesztése közszereplőt valóban létében fenyegeti. Hadd idézzem itt Némedi Dénest: „A teljes cinizmus nemcsak erkölcstelen, de nem is fizetődik ki” (Némedi 2000: 246). A társadalmi kontroll gondolata éppen arra épül, hogy bizonyos dolgokat a közvélemény senkitől nem visel el: ezért vagy azt a megoldást választja, hogy nem hiszi el, vagy pedig az alapvető közösségi normák ellen vétő személy elveszíti a lehetőséget arra, hogy komolyan befolyásolja a közvéleményt.

Miközben a médiaesemények szubverzív hatásának gondolata kétségtelenül jobban rávilágíthat a tabloidok társadalmi szerepére, mint az az elitizmust sem nélkülöző nézet, amely egyszerűen „népbutításnak” tekinti a tabloidokat, érdemes közelebbről megvizsgálni azt a kérdést, hogy mennyire segítheti a média a társadalmi integrációt, illetve a morális fagy állapotának a megtörését. A szappanoperákban, valóságshow-kban és egyéb populáris műsorokban kétségtelenül benne lehet a közösségbe való bekapcsolódás igénye: az emberek a munkahelyen megtárgyalják a megnézett műsorokat, azonosulnak az

született, vagy az *Indul a bakterház* című kisregényt, amelyet szintén nagy sikerrel filmesítettek meg. Az *Indul a bakterház* közönségsikerét éppen az a népi humor biztosítja, amely egy gyerek szemén keresztül kineveti a felnőttek ostoba tekintélyeken és igazságtalan hierarchiakon alapuló világát („Lászatok csudát, kicsinyek és nagyok, a becsületes ember én magam vagyok”).

ott bemutatott helyzetekkel, és ezek a dramatizált szerepjátékok megerősíthetnek – vagy gyengíthetnek – bizonyos értékeket és viselkedési mintákat. Az is igaz lehet, hogy a piaci logika révén a fogyasztók kétségtelenül befolyásolhatják a médiát – ha egy műsor nagyon távol áll a nézők elvárásaitól, egy idő után a csatorna valószínűleg leveszi vagy átalakítja a nem vagy alig nézett műsort. Ez talán még inkább igaz a filmekre: a nagy kultuszfilmeknek sikerül megragadniuk egy adott korra és társadalomra jellemző „közhangulatot”, és éppen ezáltal teremthetnek mítoszokat. Ugyanakkor a média eszményeket is közvetít, ami legtisztábban megint csak a filmekben nyer kifejezést. Természetesen nem a hollywoodi mozi „diktálja” az eszményeket, sőt; talán – mivel költségesebb – minden más médiumfajnál jobban függ a közízlés alakulásától. Ahogyan ezt sok „sztárjelölt” film bukása bizonyítja, az emberekre még dollármilliókkal sem lehet ráerőltetni egy olyan eszményt, amely nem képes arra, hogy megragadja a kor hangulatát. A kultuszfilmek elemzése éppen ezért szociológiailag is nagyon érdekes lehet, mert sok mindent elmondhat koruk társadalmi valóságáról; ismétlem, nem azért, mert a filmek manipulálják a közvéleményt, hanem éppen ellenkezőleg, az igazán sikeres filmek – vagy zenék – valójában kifejezik a közhangulatot. (Említhetném itt a *Beatles* sikertörténetét, de nyilván nem véletlenül lehetett a *Hair*-ből sem kultuszfilm.) A médiának tehát lehet egy megtisztító hatása: a közönség mintegy a hőssel együtt keresztülmegegy purifikációs stádiumon, és segít abban, hogy a megtapasztalt káosz után helyreálljon egy magasabb erkölcsi rend.¹⁴

A *média rítusai*-ban kifejtett kommunikációelméletben rejlő pozitívumok felsorolása után rátérek a megközelítés néhány neurálgikus pontjára. Elsősorban is, a könyv, noha érinti a közvélemény médián keresztül történő manipulálásának problematikáját, azt valójában az anomáliák közé sorolja, mintha a „normálisan működő” média kiküszöbölné – vagy a nyilvánosság pluralizmusa miatt legalábbis kiegyensúlyozná – a tömegmédia manipulatív hatásait. Ezt a tételt azonban inkább megcáfolja, mintsem igazolja a történelem. Igaz ugyan, hogy a náci propagandagépezet a maga totalitárius egészében csak Hitler hatalomra jutása után tud kibontakozni, a Goebbels által irányított propagandának azonban vitathatatlanul szerepe van a párt népszerűsítésében abban az időszakban, amikor még működik a szabad sajtó. De kevésbé extrém példákat is lehet hozni a mai kor történetéből: a World Trade Center elleni támadás, és, ami talán fontosabb, médiareprezentáció nélkül kétségtelenül kevesebb támogatottságot kap a Bush által annyira szorgalmazott iraki háború. A populizmus által befolyásolt média ugyancsak sokat „tehet” azért, hogy a közvélemény szemében kriminalizálja a bevándorlókat vagy egyes kisebbségi csoportokat. (Ezt a problémát hozta felszínre nagyon élesen Magyarországon a megrázó olaszliszka-i eset, amikor, ahogyan néhány publicista rámutatott, a legszerencsétlenebb

14 Császi Lajos ezt elsősorban a katasztrófák médiareprezentációin keresztül elemzi, de éppúgy igaz a kultuszfilmek szerkezetére is.

eljárás volt a „roma” igazságszolgáltatást, illetve közösségi és családi normákat szembeállítani a „magyar” normákkal. Ez nem roma ügy, ahogyan vezető roma politikusok is nyilatkoztak: a törvény előtt annyi történt, hogy magyar állampolgárok agyonverték egy másik magyar állampolgárt – függetlenül attól, hogy a támadás pillanatában a véletlenül elgázolt – és, mint utóbb kiderült, csak könnyebben sérült – kislány hozzátartozói úgy érezték, hogy jogos az egyéni igazságszolgáltatás.) Az ilyen tragikus esetekkel azonban a média nagyon ügyesen manipulálhatja egy kisebbségi csoport ellen a közvéleményt, de éppígy lehet mesterségesen szítani az egyébként is meglévő nemzeti ellentéteket, nacionalista indulatokat. Nem az a baj, hogy a média „hazudik”, mint inkább az, hogy hová helyezi a hangsúlyt. Kétségtelenül követnek el atrocitásokat bevándorlók vagy a marginalizált csoportok tagjai. Arról azonban általában kevesebb szó esik, amikor a többségi társadalom tagjai között fordul elő ilyesmi – noha egész biztosan angolok is vernek angolokat, vagy német rendőrök is bántalmazhatnak német diákokat. A közvélemény manipulálása így nagyon is hozzátartozik a média rítusaihoz – és itt a nagyobb erőforrással rendelkező csoportoknak lényegesen több lehetőségük van arra, hogy „vonzóan” jeleníthessék meg a saját álláspontjukat.

A másik probléma inkább elméleti jellegű. Durkheim maga hangsúlyozza a stabilitás, az állandóság, de legalábbis egyfajta folytonosság elemét a rítusokban. Felmerül a kérdés, mennyire működik itt a modern médiával való analógia? A média rítusai – mind a ceremóniák, mind a tabloidok – hihetetlenül gyorsan változnak, és semmiképpen nem adnak a társadalom vagy az egyén életének megbízható, állandó keretet. Aki ma ünnepeelt volt, azt holnap elfelejthetik, és már senkit sem érdekelnek a róla szóló pletykák vagy botrányok, mert már nem tudnak semmilyen hatást kiváltani. Az állandó mozgás, az információ fragmentálódása, és a szent és a profán határának az összemosódásig gyors változásai nem éppen a modern társadalom Kafka által zseniálisan megjelentetett elidegenedettségélményét és a társadalmi, egyéni elbizonytalanodást erősíthetik? Zygmunt Bauman szerint éppen a fragmentálódás, a durkheimi, szolidaritáson alapuló társadalomfogalommal *szemben* tapasztalt növekvő individualizáció, az egyéni életút megtervezhetetlensége és gyökértelensége és a szolidaritás általánosan tapasztalt *hiánya* teszi a durkheimi szociológiát napjainkban megaladottá (Bauman 2005: 360–382). Én inkább Mark S. Cladis álláspontjával értek egyet a kötetben, aki szerint a kérdés még nem eldöntött: az individualizálódott modern társadalom egy idő után „rátalál” az elfelejtett közösségi formákra, vagy újakat hoz létre, mert „hosszú távon” nem létezhet szolidaritás nélküli társadalom (Cladis 2005: 383–409). Mindez nem érvényteleníti azonban Baumannak a globalizmussal és a késő kapitalista társadalmakkal szemben megfogalmazott kritikáját. Úgy is fogalmazhatnánk, szemben *A média rítusai*-nak optimista álláspontjával, amely szerint a média a társadalmi integráció eszköze: nem lehetséges, hogy éppen

ellenkezőleg, a modern tömegmédiá valójában a késő kapitalista társadalmak elidegenedett valóságát – vagy Bauman által kritizált normáit – közvetíti a nézők felé? Ebben az értelemben tehát a média éppen szétrombolja a „ritualizmus” még megmaradt formáit – vagy az irántuk érzett tömeges igényt –, ahelyett, hogy újraépítené azokat.

Ezzel eljutottunk az utolsó kritikai pontig. Miközben Durkheim elméletében a társadalom nagyon is valóságosan van jelen – sőt elsődleges a rítusokhoz képest, hiszen a vallást is éppen az különbözteti meg a mágiától, hogy közösségben gyakorolják –, *A média rítusai*-ban, noha szó esik a társadalmi kontextusról, mintha függetlenedne ettől a „beágyazottságtól” a média. Durkheimnél a szertartás, a rítus közösségi eredetű, de nem a reprezentációban, hanem a társadalomban rejlik elsődlegesen ható ereje. Hangsúlyozom itt azt a durkheimi gondolatot, hogy a francia forradalom után kialakított szimbólumrendszer azért volt olyan rövid életű, mert megszűnt az a társadalmi kontextus, amelyben értelmet nyerhettek volna az új rítusok. De ide tartoznak az egykori szocialista rítusok, amelyek a mai társadalomban inkább komikus hatást keltenek (ezen alapult a *Goodbye Lenin* című film közönség sikere). A média – ha Durkheim értelmezésénél maradjunk – valójában inkább reflektál a társadalomra, mintsem az önálló életre kelt reprezentáció „irányítaná” a társadalmi folyamatokat. Kezdhetjük tehát a médiaelemzést azzal a kérdéssel is: milyen értékeket közvetít ez a média, valójában milyen társadalmi szerepekre akar minket megtanítani? És itt már egyértelműen negatív a valóságshow-k, túlélőshow-k és egyéb „reality” műsorok társadalmi üzenete. Két dolgot fogalmaznak meg ugyanis: az egyik a kíméletlen egyéni érvényesülési morál, amelyben explicite is benne van az ellenfél lelki megsemmisítése és összetörése (nem véletlenül mutatják olyan sokáig a sírva fakadó veszteseket), a másik pedig, hogy a világon egy értékmérő van csak, a pénz, és a megszerzéséért minden eszköz megengedett. Ez azonban inkább a vadkapitalizmus törvényeinek kifejeződése – azzal a különbséggel, hogy a kapitalizmus hajnalán a vallási eszmék még valamennyire visszafogták ennek a kíméletlen „morálnak” az érvényesülését. A szolidaritásban legfeljebb akkor reménykedhetünk, ha igaz, hogy a fenti műsorok valójában szubverzív hatásúak, és az emberek egy idő után inkább undorodni fognak a huszonegyedik századi „túlélés” törvényeitől, mintsem követni próbálják azokat.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alexander, Jeffrey C. (2005): The Inner Development of Durkheim's Sociological Theory: From Early Writings to Maturity. In: *The Cambridge Companion to Durkheim*. Szerk.: Alexander, Jeffrey C. – Smith, Philip. Cambridge University Press.
- Alexander, Jeffrey C. – Smith, Philip (2005): Introduction: the New Durkheim. In: *The Cambridge Companion to Durkheim*. Szerk.: Alexander, Jeffrey C. – Smith, Philip. Cambridge University Press.
- Bauman, Zygmunt (2005): Durkheim's Society Revisited. In: *The Cambridge Companion to Durkheim*. Szerk.: Alexander, Jeffrey C. – Smith, Philip. Cambridge University Press.
- Bellah, Robert N. (2005): Durkheim and Ritual. In: *The Cambridge Companion to Durkheim*. Szerk.: Alexander, Jeffrey C. – Smith, Philip. Cambridge University Press.
- Cladis, Mark S. (2005): Beyond Solidarity? Durkheim and Twenty-First Century Democracy in a Global Age. In: *The Cambridge Companion to Durkheim*. Szerk.: Alexander, Jeffrey C. – Smith, Philip. Cambridge University Press.
- Császi Lajos (2002): *A média ritusai. A kommunikáció neodurkheimi elmélete*. Osiris Kiadó.
- Durkheim, Émile (2001): *A társadalmi munkamegosztásról*. (Ford. Csákó Mihály). Osiris Kiadó.
- Durkheim, Émile (2003): *A vallási élet elemi formái*. (Ford. Vargyas Zoltán). L'Harmattan.
- Fournier, Marcel (2005): Durkheim's Life and Context: Something New about Durkheim? In: *The Cambridge Companion to Durkheim*. Szerk.: Alexander, Jeffrey C. – Smith, Philip. Cambridge University Press.
- Némedi Dénes (1996): *Durkheim. Tudás és társadalom*. Áron Kiadó.
- Némedi Dénes (2000): *Társadalomelmélet-elmélet-történet. Tanulmányok*. Új Mandátum Könyvkiadó.

Cserekllye Erzsébet

PILLANATKÉPEK A SOKFÉLESÉGRŐL

A TÁRSADALMI SOKFÉLESÉG
DISKURZUSAI MIGRÁNSOKRÓL SZÓLÓ
DOKUMENTUMFILMEKBEN

up to New York, my place.

up to New York, my place.

A tanulmány bemutat számos társadalmi és kulturális sokféleséggel foglalkozó elméleti rendszert, melyek a multikulturalizmust és az interkulturalizmust graduális megközelítés-ként írják le, fokozatait egy a konzervatív megközelítéstől a társadalmi átalakítást célként megfogalmazó megközelítésig ívelő skálán helyezik el, a domináns és a nem domináns csoportok közti kapcsolat, az esetleges interakciók minősége, célja és célcsoportja alapján rendszerezve. A szakirodalom alapján három multikulturalizmus-diskurzust határozhatunk meg: a kompenzáló diskurzus célként a domináns kultúra kanonizált értékeihez és normáihoz való alkalmazkodást – gyakran asszimilációt – tűzi ki, a plurális-statikus diskurzust a tolerancia és a kooperáció gondolata fémjelzi, ahol a különböző társadalmi csoportok közt sokféle kapcsolat alakul ki, azonban ennek nincs jelentős hatása az eltérő csoportok tagjainak mindennapjaira vagy épp identitására. A transzformatív-dinamikus diskurzus a társadalmi struktúrák újraformálásáról beszél, és leginkább helyi közösségek társas viszonyait tanulmányozva figyelhető meg. Ezt az elméleti keretet szemléltetem számos, migrációval foglalkozó dokumentumfilm elemzésével. A filmekben a migránsok saját sikerstratégiáikról a befogadó országban, vagy épp visszatérésük kapcsán a származási országba, a domináns társadalom tagjai pedig a migránsokkal való kapcsolatukról, a feléjük támasztott elvárásaikról beszélnek.

A TÁRSADALMI SOKFÉLESÉGGEL FOGLALKOZÓ ELMÉLETEK

A társadalmi sokféleséggel és a multikulturális és interkulturalis neveléssel foglalkozó elméletek jellemzően a konzervatívtól a baloldali, társadalmi reformokat sürgető irányzatokig terjedő skálákat használva rendszerezik a társadalmi átalakulás lehetőségeit, így kiemelten az oktatáshoz kapcsolódó kezdeményezéseket leíró megközelítéseket is. A társadalmi sokféleséggel foglalkozó oktatási irányzatokat vizsgálva Banks (2001) szerint társadalmi céljaikat tekintve négy, gyakran egymásra épülő megközelítést különíthetünk el: az *asszimiláció*, a *tolerancia*, a *kooperáció* és a *társadalmi átalakítás* megközelítését. Az *asszimilációs* célokat kitűző irányzatok kizárólag a kisebbségek/migráns közösségek társadalmi struktúrájában kívánnak változást létrehozni, a többségi társadalmat, annak működését adekváttnak tartják, és érintetlenül hagyják. A társadalmi *tolerancia* kialakítását célzó megközelítésben a pedagógiák célja társadalmi csoportok egymás iránti attitűdjeinek befolyásolása a fennálló társadalmi struktúrák és statikus kulturális paradigmák érvényességének megkérdőjelezése nélkül. A társadalmi csoportok közti *kooperáció kialakítására* törekvő megközelítésben ideális esetben a dominánstól különböző kultúrák izolált megismerésén túlélve a különböző csoportok tagjai együttműködést megkívánó kapcsolatba

is lépnek egymással, közös munkában, projektekben vesznek részt. A *társadalmi átalakítás*-megközelítés megkérdőjelezi a társadalomban domináns értékek, normák és beszédmód hitelességét és létjogosultságát, és feltétlenül szükségesnek tartja a társadalmak hatalmi viszonyainak átalakítását.

Grant és Sleeter (2002) a multikulturális nevelés öt jellemző osztálytermi megjelenési formáját különbözteti meg. Az első *a különleges és a kulturálisan különböző tanítása*, amely segíti a diákok beilleszkedését a meglévő iskolai és társadalmi rendbe. A megközelítés célja, hogy a diákok elsajátíthassák azokat a kognitív készségeket, fogalmakat, információt, nyelvet és értékeket, amelyeket a (többségi) társadalom hagyományosan előír, és képessé válnak arra, hogy a meglévő társadalmi intézményeken belül érvényesüljenek, például, hogy munkát találjanak. A különböző szociokulturális csoportokra jellemző tanulási sajátosságokat vizsgáló kutatások azt sugallják, hogy a diákok jobb eredményeket érnek el, ha a tanár megismeri a csoportra jellemző tanulási módokat és ezeket figyelembe véve alakítja ki a tanítás módját. Grant és Sleeter példának hozták a jól teljesítő spanyol iskolákat, amelyekre jellemző a szülővel és a helyi közösségekkel ápoltszoros kapcsolat és a kulturálisan érzékeny pedagógia (Gay 2000; Boreczky 2000) alkalmazása. Ebben a pedagógiai megközelítésben a tanárok a gyerekeket társadalmi és kulturális háttértől függetlenül is képesnek tartják jó teljesítmények elérésére, kulturális háttérüket pedig értékes forrásként kezelik. Az *emberi kapcsolatok* megközelítés szerint az iskoláztatás fő célja, hogy a különféle társadalmi csoportokhoz tartozó diákok megtanuljanak harmonikusan együtt élni. Segíti a színes bőrű diákok pozitív csoportidentitásának kialakítását, fellép a sztereotípiák, előítéletek és elfogultság ellen. Az *egyedi csoporttanulmányok* megközelítés az egyes csoportok tanulmányozásával foglalkozik, mint például az amerikai őslakosok vagy az ázsiai-amerikaiak. Célja, hogy az adott csoport társadalmi státuszát javítsa vagy megerősítse úgy, hogy lehetőséget ad a csoporthoz tartozók számára saját történelmük, kultúrájuk tanulmányozására, különös hangsúlyt fektetve az elnyomás és a társadalmi problémák témaköreire. Ez a megközelítés az iskolában megszerzhető tudást átpolitizálnak tekinti, és megpróbálja kidolgozni a domináns, eurocentrikus megközelítések alternatíváit. A *multikulturális oktatás* megközelítés az előző három megközelítést ötvözi, és minden gyermek iskoláztatásának folyamatát igyekszik megújítani, tekintet nélkül arra, hogy milyen közösség oktatásáról, neveléséről van szó. A megközelítés társadalmi célja az elnyomott csoportokat sújtó előítéletek és diszkrimináció felszámolása és az általános esélyegyenlőség és társadalmi igazságosság megteremtése minden társadalmi csoport számára. A *multikulturális és társadalmi rekonstrukció*s megközelítés az előző modelleknél sokkal célzottabban foglalkozik a társadalmi elnyomással és a társadalom etnikai, nemi, képességbeli és társadalmi osztályon alapuló strukturális egyenlőtlenségeivel. Célja a társadalom rekonstrukciója, hogy az jobban szolgálja bármely embercsoport érdekeit, különösen a színes bőrűekét, a nőkéit, a szegényekét és a fogyatékkal élőkét.

Castagno (2009) rendszerének legkonzervatívabb megközelítése, az *asszimilációs oktatás*, olyan környezetben alakul ki, ahol a diverzitás a fennálló társadalmi rend elleni fenyegetésként jelenik meg, a diákokat pedig arra tanítják, hogy későbbi társadalmi szerepüket a meglévő struktúrán belül találják meg. A Castagno (2009) által *amalgám oktatásnak* nevezett megközelítés neutrális a diverzitással kapcsolatban, az emberek és különböző csoportjaik közti hasonlóságokra fókuszál az előítéletek csökkentése és az összetartozás érzésének kialakítása érdekében. A *kulturálisan plurális oktatás* paradigmájában a kultúrák közti különbségek kapják a legnagyobb figyelmet, az egyes, statikus kultúrájúnak tekintett csoportok története, látószöge a tanterv részévé válik. A *kultúrák közti kompetenciák oktatása* a megszokottól eltérő vagy összetett kulturális környezetben szükséges kommunikációs kompetenciákat tanítja, ami az *európai oktatás* egyik alapgondolata is. Az *oktatás a kritikai tudatosságért* célja képessé tenni a diákokat arra, hogy értelmezzék és újragondolják a fennálló társadalmi rendszer és hatalmi viszonyok struktúráját. A legradikálisabb kategória az *oktatás a társadalmi cselekvésért*, amelyben a diákoknak az oktatás keretein belül is tenniük kell a társadalmi egyenlőtlenségek ellen és a gyakorlatban is elő kell segíteni a társadalmi változásokat.

Jenks, Lee és Kanpol (2001) kidolgozták McLaren (1994) modelljének egyszerűsített – és tanárképzésre aktualizált – változatát, amely három multikulturális megközelítéssel dolgozik: a (1) *konzervatív multikulturalizmus* nyelvhasználatára jellemzőek az olyan kifejezések, mint *'sikert mindenkinek, befogadás, empowerment, méltányosság'* – mindezek azonban alapvetően asszimilációra törekvő kontextusban jelennek meg, ahol a különbségek eltüntetése a cél, így az egyes kultúrák sajátosságait nem veszi figyelembe. Ebben a megközelítésben a tanár feladata az otthoni és a mainstream kultúra különbségeinek áthidalása, ami jelentheti a tanulási stílusok és a nyelvi szintek különbségeinek megértését és figyelembevételét, valamint a család és az iskola közti kapcsolatok építését. A kulturális különbségeket tisztelik, elismerik, mint az általános kultúrát gazdagító elemeket, de fő céljuk segíteni a tanulókat abban, hogy minél előbb meg tudjanak felelni a mainstream iskolai normáknak – a kisebbségi kultúrák pedig marginálisak maradnak. A *liberális multikulturalizmus* fontosnak tartja a sokféleség és a kulturális pluralizmus elismerését, és hangsúlyozza a másság elfogadásának és értékékként való felfogásának fontosságát. A megközelítés humanista és progresszív szándékú, azonban a gyakorlatban csak elleplezi a társadalom valós belső ellentmondásait és konfliktusait. Nem foglalkozik a hatalom szerkezetével, a kanonizált tudás konstrukciójával, amelyek megakadályozzák a méltányos és minőségi oktatási rendszer kialakulását. A liberális multikulturalizmus tantervei azon az elképzelésen alapulnak, hogy a humanista és demokratikus gondolatokat tartalmazó tantervek elősegítik a társadalom ilyen irányú változását is (Jenks et al. 2001: 92). A kulturális különbségek középpontba állítása az elnyomás és az egyenlőtlenségek elleni küzdelem

fontos jellemzője, de mindezt a meglévő társadalmi struktúrákat megtartva képzelel, ugyanakkor visszautasítva az olvasztótégely-koncepciót. A *kritikai multikulturalizmus* a leginkább radikális megközelítés, amely nem tudja elképzelni a méltányosság és jó teljesítmény kérdését a társadalmi struktúrák alapvető problémáinak átgondolása nélkül. A kritikai multikulturalizmus számára a tudás nem értéktelen és univerzális, hanem kulturálisan, történelmileg, etnikailag és nyelvíleg meghatározott kánon. Elengedhetetlennek tartja, hogy a kisebbségi csoportok történelmi és narratívái a tantervek részei legyenek, a curriculum maga pedig transzformatív. A tanárokat a tanárképzésben arra készítik fel, hogy maguk is részévé válhassanak a demokratikus dialógusnak, hogy olyan programokat tudjanak kidolgozni, amelyek segítik a kritikai gondolkodás és az inkluzív tudás kialakítását: különösen fontosak a társadalmi cselekvést elősegítő közösségi projektek és az ezek során létrejövő aktív tanulás.

Az Egyesült Államokban megjelenő multikulturális oktatási irányzatokat Ladson Billings (2004b) politikai elhelyezkedésük és transzformatív törekvéseik ezzel egyenes arányú intenzitása szerint kategorizálta, McLaren (1994) elméletére alapozva. A *konzervatív (rendszerszerű) multikulturalizmus* a rasszizmus és az előítéletek elutasítását szolgáló stratégia, amely nem kényszeríti a domináns társadalmi osztály hatalmának és privilégiumainak feladására. Jellemző formája a hagyományosan használt tananyagok kiválasztott multikulturális tartalmakkal való bővítése, amely azonban torzítja a történelem és a társadalom valós képét. A *liberális multikulturalizmus* az etnikai csoportok egyenrangúságára fókuszál: a racionalitás minden csoport sajátja, tehát minden csoport egyformán, egyenlő eséllyel képes részt venni a kapitalista társadalom versenyhelyzeteiben. Ez a megközelítés anélkül is lehetségesnek tartja a tudás multikulturálissá tételét (sok perspektívából való megközelítést), hogy a társadalmi rend fennálló középosztályra szabott struktúráján változtatni kellene. Ladson Billings (2004b) szerint a tudományos közéletben pontosan azért vált hamar népszerűvé ez a megközelítés, mert az egyenlőség kérdésének minden érintettjét megcélozza, anélkül, hogy a meglévő hatalmi struktúrákat megkérdőjeleznék. A *balliberális multikulturalizmus* is a kulturális különbségeket hangsúlyozza, egzotikus színben megjelenítve azokat. Az egyes társadalmi csoportok kulturális jellemzői leginkább a főiskolák és egyetemek etnikai tanulmányokkal foglalkozó stúdiumaiban jelennek meg, a csoportokat izoláltan, egymástól mindig szigorúan elhatárolva, azok kultúráját pedig statikus szemlélettel bemutatva. Ladson Billings (2004b) felhívja a figyelmet arra, hogy az identitások alig ötvöződnek, ritkán látni olyat, hogy *gay latino*¹ vagy *black women's studies*,² pedig nyilvánvalóan léteznek olyan egyének, amelyek mindkét csoport tagjai. Tehát a jelenlegi

1 Latin melegek.

2 Fekete feminizmus.

tudományos közéletben az identitás kérdése jobbra monolitikusan és leszűkítve jelenik meg – ritkán tapasztalhatóak kísérletek, amelyek túlnyúlnának az episztemológiai és ideológiai határokon. A multikulturalizmus radikális megjelenési formája a *kritikai multikulturalizmus*, melynek célja a társadalmi rend átalakítása az iskolához való radikális viszony keretében. Történetileg a liberális multikulturális paradigma baloldali kritikájaként jelentek meg a különböző rasszizmusellenes, a társadalom átalakítását sürgető irányzatok, amelyek később beépültek a multikulturalizmus elméleti paradigmájába. Ezek megjelenése egyben az elmélet és a gyakorlat eltávolodásának kezdetét is jelenti, amely a multikulturális oktatás egyik legnagyobb kihívása. A meglévő társadalmi berendezkedés létjogosultságát vitató, kritikai, transzformatív irányzatok közül a legjelentősebbek a *Critical Race Theory (CRT)*,³ a domináns társadalmi csoportokat célzó antirasszizmus, a freire-i hagyományokra épülő kritikai pedagógia és emancipáló pedagógia.

Az elsősorban jogelméleti alapokra épülő *Critical Race Theory* a külső jegyek – mint például a bőrszín vagy a testfelépítés – és a hozzájuk kapcsolódó sztereotípiák által strukturált társadalmi berendezkedés felismertetését és átalakítását célozza. Mozgalomként írható le, amelynek aktivistái és elméletalkotói olyan értelmiségiek, akik a rasszizmus és a hatalom viszonyát vizsgálják. Szoros kapcsolatban áll tehát a kritikai jogelmélettel, a polgárjogi mozgalmakkal, a radikális feminizmussal, a posztkolonializmussal, a posztstrukturalizmussal és más, transzformatív irányzatokkal is. Ladson-Billings (2004a) szerint a modern és posztmodern társadalmakban a vélt faji hovatartozás fogalmi sokkal erősebben jelen vannak a mindennapokban és sokkal merevebbek, mint a megelőző korokban. Megjelenési formájuk azonban megváltozott, és a nyílt megbélyegzés helyett más, szubtilisebb formában működnek. Átalakul a nyelv, olyan fogalmi kategóriák jönnek létre, amelyek egyes – főként etnikai hovatartozás vagy megjelenés alapján formált – csoportok előnyös vagy hátrányos megkülönböztetését szolgálják.⁴ Az USA kontextusában ilyen az „iskolai eredményesség”, „középosztálybeliség”, „szépség”, „intelligencia” és „tudomány”, amelyek a fehérséghez tartozó fogalmi kategóriák; míg a marginalizált, illegalizált csoportokról, mint a feketék is, olyan fogalmi kategóriákkal beszélnek, mint „bandák”, „segélyfelvevők”, „sportolók”, „alsó rétegek”. Ez a beszédmód egyrészt magában is megtestesíti a társadalom

3 Durva magyar fordításban „kritikai fajelmélet”.

4 A CRT egyik legjellemzőbb problémafelvetése, hogy az USA-ban különös fontossága van az ingatlantulajdonnak, mivel nagyon sok jog gyakorlásának ez a feltétele. Így például a beiskolázás is a lakóingatlanhoz kötődik: az oktatási intézményeket az egyes iskolakerületekben élők tartják fenn. Ennek megfelelően az oktatási intézmények anyagi kereteit az ott élők vagyoni helyzete erősen meghatározza, így a szegények számára egyre inkább hozzáférhetetlenné válik a leelemibb jogok gyakorlása is.

binaritását, másrészt pedig – a társadalom minden tagját ezekhez az ellenpontokhoz viszonyítva – újra és újra megteremti azt. A CRT tudatosan és szándékosan használja a *faj* (angolul *race*) fogalmát alapfogalomként, ezzel egyben a multikulturalizmus kritikáját is megfogalmazva. Ennek gyakorlati megvalósítása például az olyan elemzési keretek kidolgozása, amelyek alkalmasak az iskolai nevelés rasszista koncepciókat tartalmazó kontextusainak vizsgálatára (Sleeter és Delgado 2004: 246). A CRT megpróbálja a multikulturalizmus eurocentrikus beszédmódját is újraértelmezni, átgondolva olyan, a multikulturalizmus konzervatív és liberális megközelítéseinek diskurzusában alapvető fogalmak jelentését, mint a meritokrácia, az objektivitás, a tudás és az individualizmus. Ezek újraértelmezésében kiemelt szerepet kap az a felismerés, hogy maga a megismerés sem mezőfüggetlen folyamat, hanem a környezet jellemzői által meghatározott rendszerként értelmezhető.

McLaren az 1990-es évek közepén kialakított neoliberais rendszer kritikájában (McLaren 2010) megállapítja, hogy a posztmodern és a posztkoloniális kritika kultúra felé való fordulása a kapitalizmus strukturális sajátossága: a kultúra területére tereli azokat a problémákat, amelyeket a valós, materiális gyakorlatban nem tud megoldani. Ebben a szemléletben – amely az államot elsősorban liberális, neoliberális norma alapján működő szervezetként látja – az egyén felelőssége a társadalmi cselekvés, ami megkérdőjelezhetlenné teszi a vállalkozói kapitalizmus individuum-központúságát, és marginalizálja a közösségek szerepét. Tehát a közösség jólétének megteremtése helyett a fogyasztás politikájának erősítése válik elsődleges céljává. Ebben a gondolkodási keretben állítja szembe a balliberális és liberális kritikai pedagógiát a *forradalmi kritikai pedagógia* irányzataival, bevezetve a kritikai forradalmi praxis fogalmát, amely a kapitalizmus belső viszonyaival foglalkozik, és olyan világ megvalósítása felé segít, amelynek nem része az értékfelhalmozáson alapuló társadalmi viszonyrendszer. Azokat a pedagógiákat, amelyek a fennálló társadalmi viszonyokhoz való alkalmazkodást célozzák radikális politikai köntösben, a *vágy pedagógiájának*⁵ nevezi. Ez a pedagógia nem foglalkozik a gazdasági elnyomás kérdéseivel, de fontos része az érzelmi stressz kezelése és a szabad önkifejezésre nevelés. Az elnyomást elsősorban identitáskérdésként kezeli,⁶ azonban nem foglalkozik a konkrét tapasztalatokkal. A *kritikai pedagógiájának* célja nem csupán a kognitív valóság és a meglévő tudás érvényességének elemzése, de ezeknek a külső, materiális valósághoz való viszonyítása is; fontos annak vizsgálata, hogy mi az, ami nem kerül kimondásra, milyen gazdasági és politikai megfontolások és hatalmi viszonyok alakítják a meglévő diskurzusokat (McLaren 2010: 9). Tehát a kritikai pedagógiája emancipáló pedagógia, amely transzformatív tudás

5 Pedagogy of Desire (McLaren 2010: 8).

6 Pl. feketének vagy melegnek lenni.

létrehozásával foglalkozik, fontos kulcsszavai a kollektivitás és a szükségletek kielégítése csakúgy, mint az intézményesült hatalmi viszonyok értelmezése és újratereztése.

McDonough (2008) – a kultúrához való viszonyulásuk alapján – a multikulturalizmus négy formáját különbözteti meg: beszél differencia-, kritikai, posztstrukturális és transzfiguratív multikulturalizmusról.⁷ A *differencia-multikulturalizmus* az 1960–70-es évek polgári jogi mozgalmainak hatására létrejövő irányzat, bár Banks (2004) az előzményeit egészen a 19. század végéig visszavezeti.⁸ Fontos törekvése az etnikai csoportok kultúrájának kanonizált ismeretek közé illesztése, de nem a többségi kultúrába való integrációjuk, hanem tér biztosítása a mainstreamtől eltérő csoportok kultúrája és életmódja számára is: alapvető célja a kisebbségi és el nem ismert kultúrák megóvása a többségi normatív rend dominanciájától. A társadalmi csoportok egymás iránti toleranciájának kialakítása mellett nagy hangsúlyt kap az etnikumok történetében és kultúrájában megjelenő, a mainstreamtől⁹ eltérő norma- és értékrendszerek legitimálása is. A differencia-multikulturalizmus kritikusai szerint az az elképzelés, hogy az egyes, kisebbségi csoportoknak tulajdonított, kanonizált kultúrák hiteles alapot adnak a hozzájuk kötődő identitások kialakításához, figyelmen kívül hagyja a társadalmi intézmények szerepét az identitások kulturális alapú rendszerének fenntartásában, mivel a kulturális identitás nem tekinthető egy csoport statikus attribútumának, sem olyan dolognak, amely teljes mértékben meghatározná az egyén identitását. A multikulturális politikák gyakran olyan rendszerezéseken alapulnak, amelyeket diszkriminatív eljárásokat használó intézmények hoztak létre. Ennek következtében, bár valamelyest javíthatják azok helyzetét, akik elszenvedik a diszkriminációt, mégis erősítik a diszkriminatív gyakorlatot használó intézményi struktúra működését. Ennek az ellentmondásnak a kiküszöbölésére a multikulturalizmus fókuszja fokozatosan a kulturális-tól az antirasszista megközelítés felé mozdul el (Banks 2009; Gillborn 2009; Figueroa 2004). A *kritikai multikulturalizmus* eleve a különböző csoportok közti hatalmi egyenlőtlenséget generáló és fenntartó identifikáció és megkülönböztetés társadalmi és intézményi mechanizmusaival foglalkozik. Az oktatásban fontos szerep jut a kulturális identitások értelmezésének és elhelyezésének, és cél marad a kisebbségi normák és értékek beágyazása a fennálló rendszerekbe. A kulturális identitásokat és különbségeket egymáshoz viszonyítva meghatározottnak és intézményesen fenntartottnak látja. Ezek a tulajdonságok biztosítják a már meghatározott identitású kulturális csoportok közti hierarchikus rendszer stabilitását, amire válaszul a kritikai multikulturalizmus az oktatási rendszer újrastrukturálásának

7 Difference, critical, poststructural, transfigurative multiculturalism

8 Lásd: korai etnikai tanulmányok mozgalom.

9 A mainstream az USA-beli multikulturalizmus beszédmódjában általában a nyugati, liberális tradíciót jelenti.

lehetséges módjait elemzi. A differencia-multikulturalizmustól eltérően nem a különböző kulturális normák elismertetését tartja fontosnak, hanem az oktatási intézmények csoportok és egyének identifikálására és megkülönböztetésére használt stratégiáinak átalakítását, elsősorban strukturális reformokkal, mint például kisebbségi tanárok és adminisztrátorok alkalmazásával, vagy a tanárképzés tanterveinek kritikai átalakításával. A *posztstrukturális multikulturalizmus* is az intézményesült viszonyok átforgatására törekszik, de nem csupán a kulturális tőke és a hatalom elosztásának megreformálásával foglalkozik, hanem vizsgálja a kulturális identitások létrejöttének, kritikájának, átértékelésének folyamatát is. Teszi ezt elsősorban azokra a csoportokra figyelve, amelyektől az intézményi struktúrák korábban megtagadták identitásuk legitimitását. Így például az LMBT-közösségeket segíti a posztstrukturális multikulturalizmus, a korábban legitimitást kapott etnikai közösségek pozícióit pedig gyengíti. A kultúra értelmezése elmozdul a diskurzusokban ideológiák és struktúrák által meghatározott determinista nézetek felől a konstruktivista felfogás irányába, ahol az identitás, az individuum, a mások és az etnikum jelentése szimbolikus kapcsolatok folyamatában jön létre. A kultúra a megnyilvánulások és reprezentációk dinamikus folyamata, amelynek szimbólumkészlete a használat során folyamatosan átalakul. A kultúra fogalmának diszkurzív alakítása erőteljes elmozdulás a hagyományos oktatáspolitikákban használt statikus kultúrafogalomhoz képest, az irányzat azonban nem foglalkozik azzal, hogy az újrafogalmazott identitások miként válhatnak legitimmé a meglévő társadalmi struktúrában. A *transzfiguratív multikulturalizmus* a posztkoloniális megközelítésre épít, az irányzattal foglalkozó tudósok gyakran marginalizált közösségeket kutatnak az azokban létrejövő kulturális pozíciókat vizsgálva, amelyek a normativitás alternatíváit jelenthetik (McDonough 2008: 336). Ez a folyamat közel áll a posztstrukturális multikulturalizmushoz, amely a kultúrát szimbolikusnak és a kommunikáció által létrehozottnak tekinti, de olyan kulturális narratívákat keres, amelyek képesek ezen társadalmi formák számára legitím normatív jelentéseket és rendszerezést biztosítani. Az oktatásban túllép a különböző szimbolikus rendszerek tanításán és olyan készségek fejlesztésére koncentrálnak, amelyek képessé teszik a diákokat arra, hogy olyan kulturális rendszerek hálózatában is kommunikálhassanak, amelyeknek szabályai és határai nincsenek pontosan meghatározva.

Schoorman és Bogotch (2010) három fő multikulturális megközelítéstípust azonosít: a *kompensációs vagy szimbolikus multikulturalizmust*, a *multi-etnikus multikulturalizmust*, melynek fő célja az egyes etnikai csoportokkal szembeni előítéletek csökkentése és a tolerancia megteremtése, illetve a *kritikai, transzformatív multikulturalizmust*, amely a rendszerbe ágyazott egyenlőtlenségeket célozza meg az oktatásban és a társadalomban. A Schoorman és Bogotch (2010) által kritikainak vagy transzformatívnek nevezett koncepció tartalmai sok elméletben megjelennek nagyon sokféle megjelöléssel: a társadalmi

rekonstrukciós pedagógia (Grant és Sleeter 2002), az antirasszista pedagógia (Grinter 2000), a kritikai multikulturalizmus (McLaren 1994), a kritikai pedagógia (Freire 1996; McLaren 2006), a társadalmi igazságosság pedagógiája (Bell 1997; Wiedeman 2002). Ezen elméletek szerint az oktatás nem semleges, hanem politikai mező, a multikulturális oktatás célja pedig nem korlátozható csupán a munkaerő képzésére, feladata a kritikai, demokratikus állampolgárságra nevelés is, ami elsősorban különböző perspektívák bevonásával és alkalmazásával érhető el a curriculumban és az iskolai gyakorlatban (Schoorman és Bogotch 2010: 1042).

Fontos, a társadalmi sokféleség percepciójával foglalkozó politikai dokumentum az Európai Tanács által kiadott *Kultúrák közötti párbeszéd fehér könyve* (Council of Europe 2008). Ez a nemzetállamok koncepcióját elavultnak és meghaladottnak, a második világháború utáni nyugat-európai társadalmak multikulturálisnak nevezett szerkezetét pedig dichotómnak¹⁰ írja le. Ez a dichotómia ugyan radikális elmozdulást jelentett az asszimilációs törekvésektől, de statikus csoport- és kultúraszemlélete a többségi és kisebbségi csoportok szeparációjához vezet. A dokumentum nagyon határozottan foglal állást a kultúrák dinamikus percepciója mellett. A szolidáris, nyitott társadalom megteremtését a személyes emberi méltóság tiszteletben tartására alapozza, az interkulturális dialógus feladatául pedig az etnikai, vallási, nyelvi és kulturális választóvonalak feloldását jelöli meg.

A fentebb bemutatott rendszerezések újragondolásával kialakított elemzésemben a társadalmi sokféleséggel foglalkozó diskurzusokat nem kizárólag társadalomértelmezésük, társadalmi céljaik, politikai kötődésük vagy eszközeik alapján célokom rendszerezni, hanem egy mindezeket magában foglaló, de mégis könnyen áttekinthető struktúrában kívánom elhelyezni. Ezt az átfogó rendszerező elvet a kultúráról való diskurzusban találtam meg, amelyet egyáltalán nem a gazdaságtól és hatalomtól független, párhuzamos síkként értelmezek, hanem pontosan a gazdasági és hatalmi helyzet által meghatározott, és azokat egyben meg is határozó pozícióként. A diskurzus három dimenzióját vizsgálva hoztam létre a multikulturális diskurzusok rendszerét: figyelembe vettem, hogy a multikulturális cselekvés milyen célcsoportot határoz meg (nem domináns és/vagy domináns csoport), a cselekvés eredményeként várható-e a hatalmi struktúrák változása (így az értékek és normák rendszerének változása is – statikus/dinamikus), és ezek a hatalmi struktúrák milyen módon és irányban változnak. Ezeket az elveket követve hoztam létre a társadalmi sokféleség diskurzusainak elméleti keretét, amely hármass osztású: (1) *A kompenzáló multikulturális diskurzus* a nem domináns csoport tagjai által birtokolt, a mainstreamtől eltérő tudásnak nem tulajdonít értéket, a különbözőséget a domináns csoport értékrendszerének megismerésével pótolható hiányként értelmezi, és leginkább ennek a hiánypótlásnak a módjait, lehetőségeit keresi; (2) a *plurális-statisztikus multikulturális diskurzus* egyenrangú, de különböző

10 A bevándorló kisebbség és a „befogadó” többség kettősségére utalva.

Fókusz	Szerző	Kompenzáló multikulturális diskurzus (hierarchia, deficit)	Plurális statikus multikulturális diskurzus	Dinamikus transzformatív multikulturális diskurzus	
Társadalom	McLaren (1994, 2010)	Konzervatív/rendszerterü	Liberalis Bal-liberális A vágy pedagógiája (Pedagogy of desire)	Forradalmi kritikai multikulturalizmus Emancipáló pedagógia	
	Jenks, Lee & Kanpol (2001) Ladson-Billings (2004)	Konzervatív/rendszer szerü	Liberalis Bal-liberális	Kritikai / „Kritikai fájelmélet” (CRT)	
	McDonough (2008)		Differencia	Kritikai Poszt- strukturális Transzformatív	
	Az Interkulturális Párbeszéd Fehér Könyve (Európa Tanács)		Dichotóm diskurzus (mi és ők / kisebbség és többség)	Reflektív diszpozíció (domináns és nem-domináns)	
Iskola	Banks (2001)	Kulturális adalékok	Fogalmi hozzájárulás Tanterv átalakítás Társadalmi cselekvés		
	Boreczky (2000) Gay (2000)		Kulturazonos pedagógia / Kulturálisan releváns pedagógia		
	Grant & Sleeter (2002)	A különleges és a kulturálisan különböző tanítása	Emberi kapcsolatok megközelítés Egyedi csoport-tanulmányok	Multikulturális oktatás	Multikulturális társadalmi rekonstrukció
	Castagno (2009)	Asszimilációs oktatás	Armagám oktatás	Kulturálisan pluralista Interkulturális kompetencia oktatás	Kritikai tudatosság Társadalmi cselekvés
	Schoorman és Bogotch (2010)	Kompenzáló multikulturalizmus		Multietnikus oktatás	Kritikai multikulturális oktatás

rendszerekként beszél a különböző csoportok érték- és normarendszeréről, melyek közt a kevés vagy egyáltalán nem megvalósuló kölcsönzésszerű átvétel jelenti az interakciót; (3) a *dinamikus-transzformatív multikulturális diskurzus* a társadalmi sokféleségre dinamikusan reflektáló, újra- és újrakonstruált érték- és normarendszerű társadalmi környezetként írja le úgy a társadalom, mint az oktatás kontextusát. A multikulturális diskurzusok és elméletek egymáshoz való viszonyát bemutató *1. táblázat* azt szemléleti, hogy a változatos multikulturális és interkulturális elméletek kategóriái hogyan viszonyulnak egymáshoz és hogyan helyezhetők el a multikulturális diskurzusok paradigmájában.

MULTIKULTURÁLIS DISKURZUSOK MIGRÁCIÓS DOKUMENTUMFILMEKBEN

A tanulmány első részében bemutatott elméleti keret, a társadalmi sokféleségről szóló diskurzusok személtető magyarázatához olyan társadalmi viszonyokat bemutató közeget kerestem, amelyben sokféleképpen, de erőteljesen jelenik meg a kultúra, a szocioökonómiai státusz és a hatalomhoz való hozzáférés kapcsolata. A Palantír Film Vizuális Antropológiai Alapítvány *Idegenek a Kertemben* Filmgyűjteménye kiváló példanyagot jelent a fent leírt elméleti keret bemutatásához. Az alábbiakban a filmgyűjtemény darabjaiból válogatott jelenetek elemző bemutatásával írom le a multikulturális diskurzusok szemléletét, jellemző megnyilvánulásait és az általuk indikált társas viszonyokat.

Ahhoz, hogy multikulturális diskurzusokról beszélhessünk, fontos definiálni, hogy milyen társadalmi közeget, környezetet tekinthetünk multikulturális környezetnek. A társadalmi sokféleség mindenütt fellelhető, függetlenül attól, hogy mennyire tűnik homogénnek egy-egy közeg. A személtesség kedvéért azonban jelen elemzés keretében azokat a társadalmi helyzeteket tekintem multikulturálisnak, ahol az etnikai sokféleséghez kapcsolódóan alakul ki interakció. Az ilyen helyzetekben megfigyelhető diskurzusok különböznek egymástól abban, hogy hogyan érzékelik a résztvevők a saját és egymás társadalmi helyzetét, azaz jogi státuszát és lehetőségeit, szocioökonómiai státuszát, kapcsolatrendszereit, és a domináns társadalomhoz kapcsolódó tapasztalatait; emellett diskurzusonként másképp épül az egyes helyzetekben érvényesnek tekintett értékek és normák rendszere, és különbség tapasztalható abban is, hogy az egyes diskurzusok által létrehozott személyes pozíciókhoz kapcsolódó kultúra- és értékpercepció mennyire rugalmas.

1. A REFLEKTÁLATLAN TÁRSADALMI SOKFÉLESÉG ÉS A MULTIKULTURÁLIS KÖRNYEZET

A társadalmi sokféleség jelenléte értelmezésben nem feltétlenül jelent multikulturális környezetet. A multikulturalitás különböző értékek, normák, csoportok a sokféleségre tudatosan reflektáló interakcióját feltételezi. Az interakciók nélküli társadalmi sokféleség izolált, marginalizált, sztereotipizált csoportjait jól jelképezi annak a csehországi vietnami bevándorlókkal foglalkozó filmnek egy kockája (Ryšavý 2009: 54' 46"), amely egy kisváros határában lévő vietnami piac bejáratát ábrázolja, előtte egy beszédes behajtani tilos táblával. A film megrázóan szembesít azzal a korántsem ritka helyzettel, amikor két, térben egymáshoz közel élő csoport között nem alakul ki valós kapcsolat, nem ismerik egymás közegének felépítését, szabályait. Ezt a társadalmi helyzetet – bár a társadalmi diverzitás több síkon is jelen van, hiszen megfigyelhető az etnikai, kulturális és szocioökonómiai diverzitás is – nem tekintem multikulturális helyzetnek, hiszem a jelen lévő csoportok izoláltak, nem alakulnak ki olyan csatornák, amelyeken keresztül az egyes csoportok tagjai egymással kapcsolatba léphetnének. Természetesen vannak interakciók, mint egy-egy razzia, vagy épp a vásárlók kiszolgálása: ezek azonban olyan helyzetek, amelyekben a szereplők egy-egy aktuálisan kialakított normát követnek, de ennek a saját valóságukhoz, kultúrájukhoz kevés köze van, így nem is elégséges feltétele a multikulturalitásnak.¹¹

Az ilyen izolált, marginalizált közösségekben főként első generációs migránsokat találhatunk, akik valamely jól működő, erős migráns hálózaton keresztül érkeznek a befogadó országba. Az erős migráns hálózat segíti, koordinálja a migráció teljes folyamatát, ideértve az elindulást, az utazást, a letelepedést és a munkába állás mozzanatait, ami jelentősen csökkenti a migráció költségeit: a migránshálózatok olyanok számára is elérhetővé teszik a migrációt, akik a hálózat működése nélkül nem rendelkeznének elegendő anyagi vagy kulturális tőkével: azaz a hálózat segítségével nélkül pénz és nyelvtudás híján nem tudnának elindulni. Ezek a közösségek gyakran olyan terekben élnek és dolgoznak, amelyek látványosan elkülönülnek a befogadó ország egyéb tereitől, gondolhatunk itt a kínai és vietnami piacokra Kelet-Európában, amelyek tükrözik az ott élők, dolgozók származási kultúráját, vagy éppen a török vendégmunkások számára épített, hosszú évtizedek óta, több generáció által használt átmeneti szállásokra. Ennek egy erőteljes példája látható az *Apám, a vendégmunkás* című filmben (Yüksel 1994).

Egyszerre tűnik otthonosnak és megrázónak a Kis Isztambulnak nevezett telep, ahol az egy személyre tervezett barakkokban élnek az egykori vendégmunkások mára két- és háromgenerációs családjai, sajátos kultúrát kialakítva. Az ilyen lakókörnyezetben

11 Példaként képzeljük el egy más városból odavezérelt, első bevetésén dolgozó, razzizáló pénzügyőr és egy Vietnamból két nappal korábban érkezett eladó interakcióját.

élő közösségeknek minimális, nagyon korlátozott interakciókra van csak módja a befogadó ország egyéb közösségeivel. Ennek oka részben a nyelvtudás hiánya, részben a szocioökonomiai helyzetbeli különbségek, részben pedig a csoportok társadalmi státusa közti nagy különbség. Az ilyen izolált közösségekre jellemző, hogy tagjaik átmenetinek tekintik az ott töltött időt, minden esetben továbbutazást vagy a származási országba való visszatérést terveznek, és ennek érdekében akár évtizedekig is elviselik a jelen körülményeit. Azonban nincs valós jövőképük, nincsenek kidolgozott stratégiáik a változásra – ennek oka többek közt az, hogy míg a migránshálózat segítette a diaszpórába jutást, a visszatérést már nem teszi könnyen elérhetővé, egyéni tapasztalat és tőke híján pedig a migráns közösség tagjai számára nem hozzáférhető.

Az izolált, marginalizált közösségek tagjai nem, vagy csak nagyon korlátozottan kerülnek kapcsolatba a domináns közösség kultúrájával, így annak értékeit, normáit sokszor csupán sztereotipizált formában ismerik. Hasonlóképp, a domináns közösség tagjainak sincsenek valós ismeretei ezeknek a csoportoknak a kultúrájáról, értékeiről, normarendszeréről. A domináns csoportok tagjai leginkább a különböző hivatalokkal és rendfenntartó szervekkel kialakuló konfliktusokról szóló beszámolókból nyerik a tudásukat az izolált közösségekben élő migránsokról, míg a migránsok fő tevékenysége a munkavégzés, gyakran a befogadó ország átlagát jóval meghaladó óraszámban, akár pihenőnapok nélkül – gondoljunk csak a kínai piacok örökké nyitva tartó standjaira vagy a hosszú műszakokat vállaló, a pénzt a családnak hazaküldő, alacsony státuszú fizikai munkát végző migránsokra. Ezeket az izolált környezeteket azonban a több szinten jelenlévő társadalmi sokféleség ellenére sem tekinthetjük multikulturális környezetnek, hiszen a sokféleség reflektálatlan marad.

A reflektálatlan társadalmi sokféleségből a multikulturális környezet felé való átmenetet szemlélteti egy svédországi migráns által elmesélt történet: *„Amikor a családom már egy éve Svédországban élt, egy nap minden szomszédunk aláírt egy levelet, hogy költözzünk el. De volt egy család, amelyik nem írta alá. Eljöttek hozzánk, és azt mondták: »Nem értünk egyet a többiekkel.«”* (Sternö – Meiton 2004: 02' 23"–02'55"). Itt tehát megjelenik a kommunikáció, a társadalmi folyamatokért vállalt felelősség, azaz a tudatos reflexió a sokféleségre és az ezáltal generált interaktivitás.

Multikulturális környezeteknek azokat a környezeteket tekinthetjük, ahol a társadalmi sokféleséget reprezentáló szereplők között rendszeres, tudatos, társadalmi céllal rendelkező interakciók alakulnak ki. Az interakciók dinamikusak, spontán módon kialakíthatók, rendszeresek, és ami különösen jelentős, hatásuk van mind a domináns, mind pedig a nem domináns csoport kultúrájának formálódására. Azonban diskurzusonként változó a hatások elsődleges iránya és irányonkénti erőssége. Ezért fontos tudatosan reflektálni arra, hogy a társadalom domináns vagy nem domináns csoportjaihoz tartozó aktorok

szemszögéből vizsgálunk-e egy-egy helyzetet. Fontos megjegyezni, hogy a dominancia is lehet dinamikus, főként a társadalom mezo- és mikorszintjén kialakuló multikulturális társas helyzetekben. A tanulmány olyan helyzeteket mutat be, amelyben a szereplők domináns csoportok tagjai mellett másod- vagy harmadgenerációs migránsok, illetve olyan első generációs migránsok, akik részben vagy egészben kiléptek a migránshálózatból és rendszeres kapcsolatban vannak egyéb társadalmi csoportokkal.

2. A KOMPENZÁLÓ SZEMLÉLETŰ MULTIKULTURÁLIS DISKURZUS

A kompenzáló szemléletű multikulturális diskurzus az egyes kultúrákat statikus képződményként értelmezi. A nemzetek és etnikai csoportok kultúráját egységes, állandó jellemzők halmazaként képzei el, amelyek között egymáshoz és elsősorban az ítéletalkotó származási kultúrájához viszonyítva hierarchikus sorrend állítható fel. A domináns csoportok tagjai a kultúrák hierarchiáját elsősorban aszerint állítják fel, hogy azokban mennyire jelennek meg a domináns csoport kultúrájának értékei és normái. Ennek jó példája a modell-kisebbség fogalma, amelyet az USA diskurzusaiban elsősorban a gyors beilleszkedésre törekvő, az individualista, meritokrata társadalom normáit internalizáló délkelet-ázsiai kisebbségekre alkalmaznak, anélkül, hogy reflektálnának ezen etnikai kisebbségek kulturális sokszínűségére (Lee 1996). Jellemző tehát a kompenzáló szemléletű diskurzusra, hogy nemzetekhez vagy nagyobb régiókhoz kapcsolódóan képzei el az etnikai identitást, a csoporton belüli és a személyes diverzitást is figyelmen kívül hagyva.

Ez az esszencializált kultúraértelmezés leginkább azoknak a migránsoknak az etnikai diskurzusait határozza meg, akik először lépnek be a fogadó ország jóléti rendszerébe, illetve vállalnak munkát a nem etnikai munkaerőpiacon. A domináns csoportok velük először találkozó tagjai elsősorban a nemzeti és regionális csoportok (pl. afrikaiak, ázsiaiak, kelet-európaiak stb.) szerint azonosítják őket. A társas interakciók figyelmen kívül hagyják a nem domináns csoportok kulturális jellemzőit, a társadalmi cselekvés célja a csoport képviselőinek mielőbbi asszimilációja, amit a politikai korrektség jegyében a köznyelv leginkább „integrációnak” nevez. Ennek példái a vietnami gyerekeket cseh néven szólító tanítónő (Ryšavý 2009) vagy a török vendégmunkást Vikret helyett Viktornak elnevező német munkatársak (Akin 2000). Az ebben a diskurzusban kialakuló interakciók során a domináns csoporthoz tartozó fél – legyen az pedagógus, nevelőnő, más segítő szakember vagy munkaadó – általában elkötelezett a migránsok segítése iránt, ennek gyakorlati megvalósulása elsősorban az asszimiláció elősegítése. Ez olyan általános érvényű tulajdonságok hangsúlyozásával történik, mint például a szorgalom, a kitartás, az intelligencia, a tanultság, azonban a diskurzusban ezek kizárólag a domináns csoport tagjaira jellemző tulajdonságokként

jelennek meg, birtoklásuk pedig a sikeres asszimiláció jeleként értelmeződik. Látványos példája ennek a Franciaországban élő kínai diákokat bemutató film egy jelenete (Xiaoxing 2007), amelyben a kamaszok Kínába utaznak, hogy mandarinul tanuljanak. A film végigköveti azt a küzdelmes folyamatot, amelyben a Franciaországban felnőtt, magukat leginkább franciának tekintő kínai származású fiatalok megpróbálják saját viszonyulásukat kialakítani a kínai kultúrához, saját identitásukban elhelyezni azt. A származási kultúrát képviselve az egyik kínai fogadóintézmény képviselője a következő beszédet mondja: *„A szüleid szorgalmazzák, hogy kínaiul tanulj. Ahogy felnősz Franciaországban, megtanulod, hogy az emberiség különböző kultúrákra oszlik. Akár 20, 30, 40 évesen is más leszel a franciáknak, megmaradsz ott élő kínainak. Nem csak a bőrszín számít. Van egy alapvető kulturális különbség is. Ott élsz és bizonyos tekintetben úgy gondolkodsz, mint a franciák. Ám ha megtanulod a kínai nyelvet, a kínai észjárást, bölcsőbb leszel a franciáknál”* (Xiaoxing 2007: 04' 30"–05'18").

Az idézetben jól megfigyelhető a nemzeti alapú, esszencializált kultúrakonstrukció, amely a migránsok nem vagy nem tisztán nemzeti alapú kultúráját diskurzuson kívül helyezi, és ezt kettős, párhuzamosan egymás mellett funkcionáló nemzeti identitással helyettesítené: logikája szerint a francia és a kínai nemzeti identitás együtt értékesebb személyiséget eredményezhet. Később részletesen vázolja is azokat a tulajdonságokat, amikkel a kínai kultúra kiegészítheti a franciát: *„A kínai kultúrának sok előnye van: a kínaiak békés, türelmesek egymással, szeretnek a környezettel összhangban élni. Szorgalmasak is, takarékosak. Ha tanulsz kínaiul, gyakran jársz Kínában és sok időt töltesz kínai emberekkel, benned is kifejlődnek ezek a készségek”* (Xiaoxing 2007: 34'14"–34'37"). Gondolkodjunk el itt egy pillanatra: valóban a kínai kultúra jellemzői ezek? A franciák közt nincsenek békés, türelmes, a környezettel összhangban élő, szorgalmas, takarékos emberek? A kínaiak mind azok? Mennyire reflektál Kína valóságára ez a gondolatso? Ha kínaiakkal találkozunk, akkor – és csak akkor – fejlődhetnek ki ezek a tulajdonságok? E kérdések sora badarság, de jól megvilágítja a kompenzáló diskurzus lényegét: néhány, statikus, általánosan érvényesnek tekintett sztereotípiát jelent az egyes csoportok kultúráját és ez a megközelítés felszínes is marad: nem bocsátkozik mélyebb elemzésekbe, nem foglalkozik sem a domináns, sem a nem domináns közösségek antropológiájával, nem ismeri azok állandóan változó, formálódó értékeit, normáit. Kultúráról beszélve igyekszik kanonizált és leegyszerűsített, így könnyen megragadható kulturális jellemzőket megmutatni, amelyek időnként kifejezetten univerzálisak, időnként pedig olyan időpillanat kultúrájára utalnak, ami nem felétlenül van kapcsolatban a jelen kultúráival. Ezt szemlélteti a Csehországban olvasni tanuló vietnami kisfiú képe, akinek a következő rövid szöveget kell felolvasnia csehül az osztályteremben: *„Te főzöd a krumplit, én sütöm a bécsit. Mit szólsz, anyu?”* (Ryšavý 2009: 14' 59") A helyzet lehet komikus: elgondolkozhatunk azon, hogy a vietnami származású kisfiú vajon hogyan értelmezi az *„én sütöm a bécsit”* mondattöredéket? Mennyire tud kapcsolódni a „főtt krumpli,

sült marhahús a vacsora"-tengelyhez? Ha szülei a filmben bemutatott piacon dolgoznak, vajon milyen lehetősége van arra, hogy együtt süssön-főzzön velük?

Bár a kérdésekre nem tudunk általánosan érvényes választ adni, abban biztosak lehetünk, a szöveget nem tévedésből tartalmazza az elsős gyermekek olvasókönyve. Célja közvetíteni vele a hagyományos cseh értékeket, mint például a közösen készített vacsora,¹² amely krumbliból és sült húsból áll. Azaz a domináns társadalom képviselője, a tanár nő valójában kizárólag az asszimiláció folyamatának elősegítésével reflektál a társadalmi sokféleségre: sem a saját, sem az osztály kis közösségének életére nincs hatással az, hogy más kultúra, azaz a migráns gyermek kultúrája is megjelenik az osztályban, úgy folytatja a munkát, mintha mi sem történt volna, célja pedig, hogy azok a különbségek, amelyek a megszokott munkafolyamatot zavarhatnák, mielőbb eltűnjenek, azaz a másság képviselői asszimilálódjanak.

3. A PLURÁLIS SZEMLELETŰ MULTIKULTURÁLIS DISKURZUS

A plurális diskurzusban megjelennek az egymással párhuzamosan létező, sokszoros etnikai, regionális és nemzeti identitások, amelyek azonban még mindig statikus, esszencializált kultúraszemléletet tükröznek. Ez azt is jelenti, hogy ezek az identitások nem, vagy csak nagyon felületesen kapcsolódnak az egyének mindennapi életéhez és környezetéhez. Ugyanakkor a kompenzáló diskurzushoz képest fontos különbség, hogy a plurális diskurzusban az identitások dominanciája dinamikusan újra- és újrarendeződhet, az aktuális környezettől függően.

Ez az állandóan újrakonstruált, de mégis statikus, az egyének valóságára nem reflektáló multikulturalitás-diskurzus jelenik meg egy az Egyesült Királyságban működő spanyol iskolát bemutató jelenetben (Cordova 2004), ahol a kolumbiai tanár nő a kettős identitás jelenségét próbálja megértetni a gyerekekkel, akik ezt láthatóan nem tudják a saját tapasztalataikhoz kötni.

A tanár nő spanyolul [miután megtalált egy cetlit, amelyen az egyik gyerek azt írta: „utáljuk a spanyol sulit”]: „Szeresd ezt az országot, és legyél hálás mindazért, amit kaptál. Ne légy hálátlan. De itt – a fejére mutat – mindig emlékezz rá, hogy honnan jöttünk.” Egy kisfiú rávágja: „Kolumbiából!” A tanár nő: „Nem csak onnan, honnan még?” Egy másik fiú: „Kali!” (egy település neve). Tanár nő: „Nem. Dél-Amerika. Onnan jöttünk. Itt mind

12 Hogy a magyarral se maradjunk adósak, íme Zelk Zoltán szociofotója: „*apa mosdik, anya főz, együtt lenni jó.*”

egységben kell lennünk, mert ugyanonnan származunk. A trópusok, a napsütés, az ételek jó íze, a virágok illata” (Cordova 2004: 17’ 24”–18’ 04”).

Hasonló identitáskonstruálást figyelhetünk meg a Németországban élő másod- és harmadgenerációs migráns török gyerekek számára működő török iskolában is, ahol a szintén migráns tanárnő egy török dalt tanít a gyerekeknek: *„Ott a távolban van egy falu, ez a falu a miénk. Akkor is, ha nem megyünk oda, nem utazunk oda, ez a falu a miénk”* (Akin 2000: 24’ 25”–24’ 45”). És valóban, a gyerekek nem fognak soha eljutni ebbe a faluba, amely a szülők, nagyszülők generációjának valósága. A dalt valóban ismeri a legtöbb török, tanítják az iskolákban, a török kultúra statikus eleme tehát. Önmagánál sokkal tovább azonban a Németországban élő török származású kisebbség kontextusában nem mutat, a gyerekek hamburg-altonai valóságához, török-migráns identitásukhoz szervesen nem kapcsolódik. Arra viszont alkalmas, hogy megnyissa az utat egy olyan kettős nemzeti identitás kialakításához, amelynek legalábbis egyik fele gyakran tapasztalat nélküli, sztereotípiákon alapuló konstrukció.

A plurális diskurzusban gyakran megjelennek olyan identitáselemek is, amelyek a fentebb bemutatott, személyes referencia nélküli nemzeti identitást próbálják kiváltani más, az egyének valóságához jobban kapcsolódó identitáskonstrukciókkal. Ilyen például annak a Mostarból származó, Svédországban élő fiúnak az öndefiníálása, aki a vele készült riportok során (Sternö – Meiton 2004), főként a svédekkel szemben, migránsként határozza meg önmagát, a migráns lét nehézségeiről, eltérő kommunikációs stratégiákról beszél. Azonban arra a kérdésre, hogy akkor ki ő, a nemzeti identitások plurális értelmezésével válaszol: *„Magamat egyaránt tekintem svédnek és jugoszlávnak”* (Sternö – Meiton 2004: 06’ 15”) – mondja a riportalany egy olyan projekt közepén, amely a svédek és a bevándorlók, mint csoport viszonyának javításán dolgozik. Azaz, a bevándorló identitás a plurális diskurzusban nem jut eszébe a közegben élő fiatalnak: olyan identitást keres, amely igazodik a társadalmi és politikai rendszerhez. Különösen érdekes, hogy ezt nem a saját időszakában találja meg, amikor 2004-ben jugoszlávnak nevezi magát a Bosznia-Hercegovinában lévő Mostarból származó középiskolás fiú, hiszen Bosznia-Hercegovina már 1992-ben függetlenné vált, tehát a szereplőnek a jugoszláv identitás megélésére nem sok lehetősége volt.

Természetesen nem vitatható, hogy jugoszláv identitás van, most is létezik, sőt kifejezetten népszerű a volt-Jugoszlávia területén élők körében, de a svédországi migráns esetében ennek valós referenciája kevés van, csakúgy, mint a svéd nemzeti identitásnak. Ezt igazolja az a történettöredék, amelyet elmesél a fiú a filmben: *„Oké, szóval hangoskodtunk az ebédlőben, hülyeségből székeket dobáltunk egymásra, ilyesmi. Na de... Ez csak vicc, érted. Talán ők [a svédek] úgy szórakoznak, hogy Ki nevet a végéig játszanak, nem tudom. Nagy a különbség”* (Sternö – Meiton 2004: 12’ 34”–12’ 51”). Tehát a mindennapok során, a hangsúlytalan helyzetekben a bevándorlók soknemzetiségű, sokféle származási országú

csoportjához tartozik, azonban a saját identitásának tudatos meghatározásakor igyekszik valamilyen kanonizáltnak tűnő identitásmezőt találni, amely azonban csak gyengén kötődik a saját valóságához, leginkább vélt elvárásoknak próbál megfelelni. Közös jellemzője ezeknek a plurális diskurzusban létrejövő helyzeteknek, hogy szereplőik több csoport tevékenységeiben is aktívan részt vesznek: állandó kapcsolatban vannak mind a domináns csoport tagjaival, mind a nem domináns csoport(ok)éival. Részt vesznek a társadalmi életben, iskolába járnak, a nem migráns gazdaságban dolgoznak, vannak interakcióik, és az interakciók hatással vannak a domináns és a nem domináns csoportok tagjainak életére is. A plurális diskurzus nem vitatja a nem domináns közösségek kultúrájának értékeit, de azokat izoláltnak és statikusnak látja, a különböző kultúrák közti viszony kulcsszava pedig az elfogadás és a tolerancia.

A plurális diskurzusból a dinamikus-transzformatív diskurzus felé vezető lépcső olyan univerzális kulturális identitások kialakítása, amelyek túllépnek a nemzeti, etnikai vagy regionális identitások kizárólagos használatán. Ez a megközelítés a végzett tevékenységek, érdeklődési kör alapján kialakított identitásokat is az érvényes önmeghatározások közé sorolja.

Szemléletes példa erre a londoni migránsok életét bemutató filmben (Cordova 2004) látható karateverseny, ahol számos, eltérő származású migráns a lehető legnagyobb lelkesedéssel és elkötelezettséggel küzd a jó eredményért a családtagok biztatása közepette. A karate, mint társas tevékenység, olyan közösségformáló erőként jelenik meg, amely felülírja a származási országhoz kötődő identitásokat és új közösséget teremt. A plurális diskurzusban tehát megjelenik a statikus identitások újraértelmezésének szükségessége és az egyén aktuális helyzetére és szükségleteire reflektáló, saját választásait tükröző identitások kialakításának igénye, amelyek lehetőséget teremthetnek a közösségi lét teljes értékű megtapasztalására. A plurális diskurzus a kompenzáló diskurzusnál sokkal nyitottabb, a társadalmi tereket hozzáférhetőbbé teszi, azonban nem enged teljesen szabad mozgást: a diskurzus kanonizált, kultúrákhoz, etnikai csoportokhoz, nemzetekhez és régiókhoz kapcsolódó identitásokra alapoz, amelyek meghatározzák a társadalmi és akár a gazdasági szerepeket is. A plurális diskurzusból való kilépés küzdelmét mutatja be az *Apabácsi* című filmben (Heller 2009) egy iraki származású német színész története, aki számára hatalmas kihívást jelent a származási kultúra és a német kultúra közti konfliktus feldolgozása, amelyet végül úgy old meg, hogy – ha átmenetileg is, de – elutasítja a kulturális és nemzeti gyökerű identitásait. A történet zárómondatai szerint: „*Sinannak a második dubai látogatás után elege lett a helyzetből. A következő hónapokban visszavonult a családjától. Színészként csinált karriert. 2008 nyarán megkapta egy ismert krimisorozat főszerepét*” (Heller 2009: 76' 55" – 77' 30").

4. A DINAMIKUS-TRANSZFORMATÍV SZEMLÉLETŰ MULTIKULTURÁLIS DISKURZUS

A dinamikus-transzformatív szemléletű diskurzus leginkább a nem domináns közösségekben figyelhető meg. Új nyelvi formák, hagyományok, politikai és gazdasági struktúrák kialakítása jellemzi. Ezeket az új, dinamikus, rugalmas kulturális konstrukciókat az egyes közösségek kultúrájához való pozitív hozzájárulásként, és nem a meglévő értékeket fenyegető változásokként értékelik. A diskurzus jellemzője a helyi közösséghez kapcsolódó kultúrák és az ezekhez a kultúrákhoz fűződő, személyre szabott lokális identitások megjelenése. A lokális identitásnak a származás és a kulturális jellemzők mellett a gazdasági és közéleti tevékenység is fontos része. A dinamikus-transzformatív szemléletű diskurzus egyik alapvető jellemzője, hogy egy közösség kultúrájának aktuális metszetére reflektál. Nem állít fel hierarchikus rangsort sem a különböző idősíkok, sem a különböző csoportok kultúrái között, ezeket elismeri, elemeiket használja, átalakítja, rugalmasan kezeli. *„A nehezen fordítható szavakat megpróbáljuk beemelni a vietnamiba. Sok cseh dolog nem létezik vietnami nyelven, akkor hogyan fordítsuk le? Például a borjúbécsi. Vagy az átvett cseh helységnevek. Karlovy Varyból lett »Ka«, Ostrava »Ot«, Cheb »Kef«, az idegenrendészet útlevelelészlege pedig »Fun«. A nyelv egyszerűsödik, a vietnami erre törekszik. Olykor könnyebb kicsit változtatni egy cseh szó kiejtésén, mint vietnamira fordítani. Nem olyan nehéz”* (Ryšavý 2009: 02' 03"–02' 58"). Az idézetben bemutatott folyamat hatására kialakul egy csak a helyi közösségre jellemző, kizárólag az adott időpillanatban érvényes nyelv és nyelvhasználati szokás, amely az adott, a nemzeti többséggel önmagát nem azonosító csoport igényeire válaszol, annak kultúráját tükrözi és szükségleteit kielégíti. Ez a kulturális flexibilitás társadalmi és gazdasági vonatkokkal is jár, hiszen könnyebb eligazodást, hatékonyabb kommunikációt és részvételt tesz lehetővé a közösségben és a közösség és a domináns társadalom intézményeinek kapcsolatában.

A sikeres integráció feltétele az olyan csoport megtalálása vagy kialakítása, amelynek tagjai képesek reflektálni az egyének problémáira. A kérdést sok szempontból és jól elemzi Tatum (1997), amikor azt a kérdést járja körül, hogy a középiskolás fekete diákok miért éppen egymás társaságát keresik a középiskolában. A nemzeti identitásokon túllépő dinamikus csoportidentitások azt a közeget képesek biztosítani, amelyben az egyének mindennapi életük tapasztalatait tudják újraértelmezni és közös stratégiákat kidolgozni élményeikhez kapcsolódóan. *„Persze, együtt lógtam bevándorlókkal, de a svédekkel is. Mindkettővel lehet. De néha nem érzed magad odavalónak, kinéznek, akkor visszamész a helyedre, a bevándorlókhöz”* (Sternö – Meiton 2004: 12' 10"–12' 32"). Lényeges különbségre világít rá a fenti idézet a multikulturális diskurzusokkal kapcsolatban: míg a kompenzáló diskurzusban ez a helyzet egyértelműen státuszvesztést jelentene, a plurális szemléletű diskurzusban elszigetelődést, addig a dinamikus-transzformatív szemléletű diskurzusban

újrapozicionálást. „A svédekkel halk a beszélgetés, a bevándorlókkal hangosabb lehetsz, s a többi” (Sternö – Meiton 2004: 20’ 27”–20’ 37”).

Hasonló újrapozicionálás jelenik meg egy belga tömbházban, amelynek szociális lakásaiban szegény hollandok és migránsok is laknak, és amelyet Antwerpen városától egy folyóág is leválaszt. A tömbházra igazi gettóként tekintenek a domináns társadalom tagjai, azonban az ott élők egészen másként értelmezik helyzetüket. A 18. emeleten lakó, franciául rappelő Yassine az ablakából rálát egy kosárlabdapályára. Az ott játszó barátját nézve mondja:

„Nagyon jó kosaras. Talán a legjobb Antwerpenben. Sokat rappelek a bal partról, mert király hely. A »Chicago tömbház« az emberek rosszat gondolnak. De élnek itt normális emberek is, igaz? Szeretek rappelni, azzal ki tudod fejezni a szíved hangját. Lehet, hogy rossznak látszol, de amíg jó a szíved, te magad is jó vagy” (Jansen 2008: 39’ 08”–39’ 57”).

Egy kiválóan focizó fiú pedig így mesél a lakhelyéről:

„Egyszer azt hallottam, hogy 40 nemzetiséggel élünk itt. Hogy ez igaz-e, nem tudom. Többnyire afrikaiak élnek itt. [...] Ez tényleg egy nagy család. Mindenki ismeri a másikat. Senki sincs kirekesztve. Ha focizni akarsz vagy kosarazni, egyből beállhatsz. És nem azért, mert marokkói vagy, vagy kongói, vagy akármilyen. Nem. Itt élsz, úgyhogy egy vagy közülünk. Mondok egy példát. Ha üldöznek... és bejövök ebbe az utcába, azonnal tudom, hogy biztonságban vagyok. Szerintem ez mindent elárul” (Jansen 2008: 12’ 56”–15’ 15”).

Ők tehát a mások által gettónak, veszélyes területnek tartott helyet otthonként definiálják, olyan területként és közösségként, ahol megtalálják a számukra fontos kapcsolatoikat, a szabályait értik és elfogadják, az értékeivel azonosulni tudnak.

„Büszke vagyok az épületemre, még ha az emberek csúnyán beszélnek is róla. Úgy értem: én itt élek. Nem fogok hazudni róla. Azt mondják, veszélyes hely. De ez egyáltalán nem igaz. Minden gond nélkül lehet jönni este lazulni. Tényleg nem bántunk senkit. Az emberek úgy tesznek, mintha ez egy gettó lenne. A hely, ahol emigránsok élnek, automatikusan csak rossz hely lehet. De hagyom, hadd beszéljenek. Ők nem itt élnek, én viszont igen” (Jansen 2008: 42’ 50”–44’ 30”).

A pozitív lokális identitás lehetővé teszi olyan gazdasági terek kialakítását is, amelyek korábban nem léteztek, vagy alacsony státuszuk miatt a fekete- vagy szürkegazdaságban jelentek meg, mint például a migránsok ellátórendszerei. A pozitív, nyíltan vállalt lokális

identitások ezeket a szférákat is a nyílt társadalmi terek közé mozdítják, amelyre kiváló példa Akin (2000) filmjében a görög származású fiatal hamburgi étteremtulajdonos:

„– Most menjünk Adamhoz. Adam egy haverom, görög, német, hamburgi, altonai, vagy mit tudom én. Valójában színész, Costát játszotta a »Kurz und schmerzlos« című filmben. Gyűjtött egy kis pénzt, és ma már van egy étterme. Ez most a mi éttermünk.

– Még csak 15 napja van meg az éttermem. Kérdezték, hogy »Adam, mondd, ez a sok munka, nem is nyaralsz majd idén, nem utazol Görögországba? Általában az a válasszom, hogy idehozom Görögországot. Ez a munkám.

– Te is Hamburg-Altonában születtél?

– Igen, Hamburg-Altonában születtem” (Akin 2000: 19’ 15”–21’ 30”).

„– Nehéz lenne azt mondanom, hogy németnek érzem magam, itt hamburginak érzem. És ha megkérdezik, ki vagyok, honnan jövök, azt mondom, hamburgi vagyok, sőt hamburgi fiatal. Persze ez örökzöld probléma. És belül meglehetősen görögnek érzem magam, ez azt jelenti, hogy vágyaim vannak, görög vágyakozásaim. Görögül álmodom, és mondhatni, görögül gondolkodom.

– Görögül gondolkodsz?

– Igen görögül, nem feltétlenül görög nyelven, de érzelmek szintjén igen” (Akin 2000: 55’ 40”–56’ 10”).

A sikeres migránsokra jellemző az alternatív lokális identitás és hozzá kapcsolódóan az aktív közösségi szerepvállalás, amely megvalósítását nagyban elősegíti a migránsok, nem domináns csoportok saját értékeinek és normáinak dinamikus újraértelmezése. A domináns csoportok tagjai számára ugyanígy pozitív hatású folyamat lehet az értékek rendszerének dinamikus-tanszformatív szemléletű értelmezése és a lokális identitás és ezzel együtt a lokális értékek és normák választása. „*Barcelonában születtem. Mindig itt éltem, iskolába a közeli Laitena utcába jártam. Mindig környékbeliekkel barátkoztam, sosem jöttem ki a más származásúakkal*” – mondja a helyi, majd nem kizárólag migráns fiatalokból álló kosárlabdacsapat sztárja és csapatkapitánya (Folk 2008: 01’ 32”–01’ 52”), aki talán az egyetlen nem migráns a csapatban. A „*más származásúak*” itt nem a migránsokra utal, hanem a nem helyi közösségben élőkre, azaz egy nemzeti és nyelvi kultúrától független rendszerben gondolkodva a származást a lokális identitással azonosítja a beszélő. A dinamikus-tanszformatív multikulturális szemlélet tehát olyan személyes, lokális identitások kialakítását teszi lehetővé, amelyben a kítűzött célok elérhetővé válnak, így a siker is hozzáférhető lehet bármely társadalmi csoport tagjai számára, ami a társadalom egészére nézve is pozitív hatású folyamatokat jelent.

ÖSSZEGRÉS

Tanulmányom célja a multikulturális diskurzusok bemutatása és szemléltetése volt, amelyeket társadalmi sokféleségre reflektáló pedagógiai szakirodalom elméleteire alapozva alakítottam ki. A diskurzus három dimenzióját vizsgálva hoztam létre a társadalmi sokféleség-diskurzusok rendszerét: figyelembe vettem, hogy a társadalmi cselekvés milyen célcsoportot határoz meg (nem domináns és/vagy domináns csoport), a cselekvés eredményeként várható-e a hatalmi struktúrák változása (így az értékek és normák rendszerének változása is) (statikus/dinamikus), és ezek a hatalmi struktúrák milyen módon és irányban változnak. Így tehát a következő kategóriákat alakítottam ki: a *kompensációs multikulturális diskurzus*, amely a nem domináns csoport tagjai eltérő ismereteinek nem tulajdonít értéket, a domináns csoport értékrendszerének megismerésével pótolható hiányként értelmezi a különbözőséget; a *plurális-statisz multikulturális diskurzus*, amely egyenrangú, de elkülönülő rendszerekként kezeli a különböző csoportok érték- és normarendszerét kevés vagy egyáltalán nem megvalósuló kölcsönzesszerű átvétellel; és a *transzformatív-dinamikus multikulturális diskurzus*, amely a társadalmi sokféleségre dinamikus reflektáló, egy újra- és újrakonstruált érték- és normarendszerű társadalmi környezet megteremtését célként definiáló, a nem domináns és a domináns csoportokat is célcsoportnak tekintő diskurzus.

Ezeket a diskurzusokat a Palantír Film Vizuális Antropológiai Alapítvány *Idegenek a Kertemben* című filmgyűjteményének néhány darabjában keresztül szemléltettem, amelyek a migrációval, elsősorban a migránsok identitásának újrateremtésével foglalkoznak.¹³ A dokumentumfilmek jól szemléltetik a sikeres társadalmi és gazdasági beilleszkedés folyamatát, különösen jól bemutatják az egyes diskurzusokhoz kapcsolódó identitáskonstrukciókat mind a kompensációs, mind a plurális, mind pedig a dinamikus-transzformatív szemléletű multikulturális diskurzusok esetében.

13 A tanulmány elkészítéséhez rengeteg inspirációt kaptam az ELTE PPK-n „Migráns gyerekek az iskolában” címmel tartott kurzusom hallgatóitól. A kurzus és a tanulmány az *Idegenek a Kertemben* Filmgyűjtemény és a Palantír Film Vizuális Antropológiai Alapítvány támogatásával jöhetett létre. <http://idegenekakertemben.hu> Az alapítvány munkatársainak segítőkészségét ezúton is köszönöm!

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Akin, Fatih (rendező) (2000): *Wir haben vergessen zurückzukehren* (Elfelejtettünk hazamenni) [film]. Németország.
- Banks, James (2004): Multicultural education: historical development, dimensions, and practice. In: *Handbook of Research on Multicultural Education*. Szerk.: Banks, James – McGee Banks, Cherry. Jossey-Bass.
- Banks, James (2001): Approaches to Multicultural curriculum reform. In: *Multicultural education: Issues and perspectives*. Szerk.: Banks, James – McGee Banks, Cherry. Wiley.
- Bell, Lee Anne (1997): Theoretical foundations for social justice education. In: *Teaching for diversity and social justice*. Szerk.: Adams, Maurianne – Bell, Lee Anne – Griffin, Pat. Routledge.
- Boreczky Ágnes (2000): Kultúraazonos pedagógia. In: *Új Pedagógiai Szemle*, No. 7–8.: 81–92.
- Castagno, Angelina (2009): Making sense of multicultural education: A synthesis of the various typologies found in the literature. In: *Multicultural Perspectives*, No. 11.: 43–48.
- Cordova, Ximena (rendező) (2004): *Raising Daniela* (A kis Daniela) [film]. Egyesült Királyság.
- Council of Europe (2008): *White Paper on Intercultural Dialogue "Living Together as Equals in Dignity"*. Strassbourg.
- Figueroa, Peter (2004): Multicultural Education in the United Kingdom. In: *Handbook of Research on Multicultural Education*. Szerk.: Banks, James – McGee Banks, Cherry. Jossey-Bass.
- Folk, Albert (rendező). (2008): *Ciutat Vella CB* (Ciutat Vella Sport Klub) [film]. Spanyolország.
- Freire, Paulo (1996): *Pedagogy of the Opressed* (New, revised 20th anniversary ed.). Continuum.
- Gay, Geneva (2000): *Culturally Responsive Teaching*. Teachers College Press.
- Gorski, Paul (2006): Complicity with Conservatism: the De-politicizing of Multicultural and Intercultural Education. In: *Intercultural Education*, Vol. 17., No. 2.: 163–177.
- Grant, Carl – Sleeter, Christine (2002): *Making choices for multicultural education: Five approaches to race, class and gender*. Wiley.
- Grinter, Robyn (2000): Multicultural or antiracist education? The need to chose. In: *Foundational perspectives in multicultural education*. Szerk.: Duarte, Eduardo – Smith, Stacy. Longman.
- Heller, Christoph (rendező) (2009): *Mein Vater. Mein Onkel* (Apabácsi) [film]. Németország.
- Jansen, Ingeborg (rendező) (2008): *Chicagoblok, verhalen uit de lift* (A „Chicago tömbház”, avagy történetek a liftből) [film]. Hollandia.

- Jenks, Charles – Lee, James – Kanpol, Barry (2001): Approaches to Multicultural Education in Preservice Teacher Education: Philosophical Frameworks and Models for Teaching. In: *Urban Review*, Vol. 33., No. 2.: 87–105.
- Ladson-Billings, Gloria (2004a): Just What is Critical Race Theory and What's it Doing in a Nice Field Like Education? In: *The RoutledgeFalmer Reader in Multicultural Education*. Szerk.: Ladson-Billings, Gloria – Gillborn, David. RoutledgeFalmer.
- Ladson-Billings, Gloria (2004b): New Directions in Multicultural Education: Complexities, Boundaries, and Critical Race Theory. In: *Handbook of Research on Multicultural Education*. Szerk.: Banks, James – McGee Banks, Cherry. Jossey-Bass.
- Lee, Stacey (1996): *Unraveling the "Model Minority" Stereotype: Listening to Asian American Youth*. Teachers College Press.
- McDonough, Tim (2008): The Course of Culture in Multicultural Education. In: *Educational Theory*, Vol. 58., No. 3.: 321–348.
- McLaren, Peter (2006): *Life in Schools: An Introduction to Critical Pedagogy in the Foundations of Education*. Allyn & Bacon.
- McLaren, Peter (1994): White Terror and Oppositional Agency: Towards a Critical Multiculturalism. In: *Multiculturalism: A Critical Reader*. Szerk.: Goldberg, David Theo. Blackwell.
- Nieto, Sonia (2003): Profoundly Multicultural Questions. In: *Equity and Opportunity*, Vol. 60., No. 4.: 6–10.
- Nieto, Sonia (1994): Affirmation, Solidarity, and Critique: Moving Beyond Tolerance in Multicultural Education. In: *Multicultural education*, No. 9–12.: 35–37.
- Ramirez Wiedeman, Claudia (2002): Teacher Preparation, Social Justice, Equity: A Review of The Literature. In: *Equity and Excellence in Education*, Vol. 35., No. 3.: 200–211.
- Ryšavý, Martin (rendező) (2009): *Banánové děti* [film]. Csehország.
- Schoorman, Dilys – Bogotch, Ira (2010): Conceptualisations of Multicultural Education Among Teachers: Implications for Practice in Universities and Schools. In: *Teaching and Teacher Education*, No. 26.: 1041–1048.
- Sleeter, Christine – Delgado Bernal, Dolores (2004): Critical Pedagogy, Critical Race Theory, and Antiracist Education. Implications for Multicultural Education. In: *Handbook of Research on Multicultural Education*. Szerk.: Banks, James – McGee Banks, Cherry. Jossey-Bass.
- Sleeter, Christine – Grant, Carl (1987): An Analysis of Multicultural Education in the United States. In: *Harvard Educational Review*, Vol. 57., No. 4.: 421–444.
- Sternö, Linda – Meiton, Kristina (rendező) (2004): *Så som du är människa är jag människa* (Én is olyan vagyok, mint te!) [film]. Svédország.

- Tatum, Beverly Daniel (1997): *"Why Are All the Black Kids Sitting Together in the Cafeteria?" and Other Conversations About Race*. Basic Books.
- Xiaoxing, Cheng (rendező) (2007): *Les enfants bananas* (Kívül sárga, belül fehér) [film].
Franciaország.
- Yüksel, Yavuz (rendező) (1994): *Mein Vater, der Gastarbeiter* (Apám, a vendégmunkás) [film].
Németország.

KRITIKAI RECENZÍÓ

Tordai Zsolt

A NÉPTŐL A POPULIZMUSIG, ÉS VISSZA

ERNESTO LACLAU: A POPULISTA ÉSZ
(NORAN LIBRO, 2011)

*Ha meg akarjuk érteni a politika valódi működés módját, illetve utat keresünk a demokratikus eszméket intézményi megoldásokkal felváltó politikai rendszerek radikális kritikájának, érdemes jobban szemügyre vennünk a populizmus logikáját – röviden ez Ernesto Laclau, a posztmarxista politikai filozófia kiemelkedő alakjának fő állítása. Az argentin társadalomtudós legfontosabb műve az 1985-ben megjelent, Chantal Mouffe-fal közösen írt *Hegemony and Socialist Strategy*, melyben a klasszikus osztályelmélet helyét a társadalmi mozgalmak identitásközpontú, diszkurzív stratégiái veszik át. Hasonló alapokra építkezik most tárgyalt, a populizmus jelenségét vizsgáló kötete is. Tárgyához azonban nem mint mozgalomhoz és/vagy ideológiához közelít – A populista ész egy kísérlet arra, hogy kiszakítsa a fogalmat a negatív értékítéletekkel terhelt szemantikai térből, és megpróbálja azt termékeny módon, a konkrét tartalmi kérdések helyett a diszkurzív mechanizmusokra és identitáskonstrukciós aktusokra fókuszálva újraértelmezni. Laclau azt vizsgálja, miként hozza létre egy társadalmi igény a populista diskurzust, és annak alanyai hogyan határozzák meg magukat mint „nép”, szemben a hegemónikus hatalommal. 2005-ben megjelent könyvének tavaly készült el a magyar fordítása, e késlekedés lehetőséget teremt arra, hogy a populizmust új elméleti keretbe állító gondolkodás hasznát azon mérhessük le, mennyire képes magyarázni a globális gazdasági válság nyomán megerősödő radikális mozgalmak színre lépését és ideológiáját.*

Ahhoz, hogy kísérletet tegyünk a populizmus újrafunkcionálására, első lépésben fel kell térképezni a jelenlegi – a mainstream politikai diskurzus által formált – jelentéstartományát. A legkézenfekvőbb megoldás minderre, ha azonosítjuk a populizmus társadalmi bázisát, és meghatározzuk annak politikai tartalmát. De vajon mi lehet a közös például a narodnyikok értelmiségi indíttatású parasztdemokráciájában, Hugo Chávez „21. századi szocializmusában” és Silvio Berlusconi médiaközpontú politikai hegemoniájában? Jóformán semmi, leszámítva persze, hogy mindhárom mozgalom/rendszer magán viseli a populizmus bélyegét. Szinte a végtelenségig bővíthetjük az érintett csoportok vagy a konkrét politikai tartalmak taxonómiáját, hogy lefedjük a populizmus ezerarcú világát, de ezzel csak kiüríteni tudjuk a fogalom jelentését, ahelyett, hogy meghatároznánk azt. Laclau ezért más irányból közelít tárgyához. A tartalom helyett az azt létrehozó *logikára* fókuszál, mely lehetőséget biztosít, hogy feltárhassuk a populizmus valódi természetét. Nem a már létező társadalmi csoportok és politikai követeléseik lesznek a vizsgálat tárgyai, hanem az, hogy a különböző társadalmi igényekből hogyan jöhetnek létre csoportképző politikai identitások, mik ennek a folyamatnak a főbb feltételei és – alapvetően diszkurzív – mechanizmusai.

SZEMANTIKAI HARCOK: A POPULIZMUS MINT A POLITIKA LOGIKÁJA

A diskurzusok kiemelt szerepét a populizmusról szóló hagyományos elméletek is hamar felismerték. Ekkor még nem elszakadva a fogalom szükségszerűen pejoratív értelmezésétől, sokan minősítették a populizmust „puszta retorikának”. Ám ahogy Laclau rámutat, a retorikus módszerek messze nem csupán díszei a társadalmi valóságot konstruáló diskurzusoknak: a tropikus mozzanat, mint például egy metafora, központi szerepet játszhat a politikai identitáskonstrukciókban. A politikai szintér legalább annyira a szimbolikus szférák, mint a konkrét gyakorlatok terepe – e kettő tulajdonképpen nem is igazán szétválasztható. Chantal Mouffe-fal közös, nagy horderejű könyvükben a diskurzusokat olyan strukturált totalitásokként határozták meg, melyekben nyelvi és nem nyelvi elemek illeszkednek egymáshoz (Laclau és Mouffe 1985). Egy társadalmi csoport vagy mozgalom tehát elválaszthatatlan annak diszkurzív terétől, hiszen éppen az szolgál keretül a csoportképző identitások konstruálásához. Így a retorikára sem gondolhatunk úgy, mint amely elősködik az ideológián – sokkal inkább annak tipikus működésmódját mutatja meg.

A populizmusnak azonban nem csak a retorikává alacsonyítás vádjával kell(ett) megküzdenie, hanem azzal a szemlélettel is, hogy e fogalom már eleve kívül áll mindennemű politikai racionalitáson. Nem más tehát, mint a politika antitézise, melyet így csakis a politika attribútumainak fonákjai jellemezhetnek. A populizmus fogalmához ennél fogva olyan jelzőket társíthatunk, mint kidolgozatlan, átmeneti, intellektuálisan szegényes, homályos, manipulatív, irracionális stb. Laclau célja azonban éppen az, hogy megtisztítsa a fogalmat a hozzá kötődő előítéletek terhetől, kimozdítva így abból a marginalizált helyzetből, melyet a társadalomtudományos diskurzusokban elfoglal.

Egy efféle emancipációs projekt gondolati íve ismerős lehet bárkinek, aki kicsit is otthonosan mozog a posztmodern elméletek terepén – nincs másról szó, mint a bináris oppozíciókat eltörülő dekonstrukciós gyakorlatról. A séma mindig hasonló: a fogalompár alárendelt, elnyomott, alacsonyabb rendű, deviáns, átmeneti, abnormális, szupplementáris stb. tagját kimozdítjuk megszokott kontextusából, majd az új elemzési keretre támaszkodva megmutatjuk, hogy a relációs viszony valójában épp ellenkező irányú, és az, amit addig alárendeltnek hittünk, nem elősködőként, sokkal inkább archetípusként szolgál a korábban domináns párja számára. Így értelmezi újra Laclau is a populizmus-politika kettősét, de érvrendszerében más helyeken is gyakorta feltűnik ez a fajta dekonstrukciós logika. A populizmushoz kapcsolt olyan tulajdonságokról pedig, mint homályosság vagy pontatlanság, ebben az új kontextusban kiderül, hogy nem csak nem károsak, de egyenesen szükségszerűek bizonyos politikai jelentések létrehozásához.

A populizmus elutasítása és lejáratásának diszkurzív stratégiái azonban nem önmagukban állnak, a fogalomnak sajátos történetisége van. Tágabb kontextusát az a tizenkilencedik századon átívelő társadalomtudományos diskurzus képezi, melynek középpontjában a tömeg és annak „lélektana” áll. E vita jelölte ki azokat a határvonalakat, melyek máig meghatározó szereppel bírnak a témában. A hagyományos közösségek felbomlása és az addig ismeretlen méretű (városi) tömegek megjelenése új, sokszor traumatikus tapasztalatokkal szembesítette a század gondolkodóit. Az arctalan sokaság meg nem értett viselkedését, sajátos pszichológiai működését, újraírt erkölceit és sokszor felmérhetetlen erejét a társadalmi kontroll elvesztéseként, egyfajta hanyatlásként értelmezték.

Ebből következett, hogy e jelenségeket leginkább az aberráció és patológia birodalmába helyezték – a társadalmi szerveződés *racionális* formái és a tömeg viszonyát a normális és kóros, az egyén és tömeg kettősét pedig a racionális és irracionális viselkedés analógiája alapján írták le. E narratívát a századfordulón Sigmund Freud munkássága írta felül, megmutatva egyrészt, hogy csoport és egyén éles szétválasztása a pszichológia szempontjából (is) tarthatatlan, másrészt pedig, hogy a racionális egyén nem egyéb, mint illúzió, és valójában a pszichopatológia lehet a kulcs a normális psziché megértéséhez is.¹ A huszadik századra a tömeg fogalma lassan levetkőzte pejoratív felhangjait, és a tudományos diskurzusban egyre inkább, mint a modern társadalom egy fontos és állandó jellegzetessége került előtérbe. A vezére vagy a csoportgondolkodás által erkölceitől és józan ítélőképességétől megfosztott *csöcselék* toposza azonban a mai napig komoly hatással bír, és hatással van a populizmus fogalmának amúgy is bizonytalan jelentésképződésére.

A POPULIZMUS ALAPMODELLJE

A diszkurzív keretek tisztázása után lássuk, hogyan ragadhatjuk meg a populizmus fogalmának lényegét. Laclau könyvében három meghatározó – egymással szorosan összefüggő – mozzanatot emel ki, felvázolva ezzel a populizmus alapmodelljét. Az első lépés a társadalom olyan belső megosztottsága, mely két jól megkülönböztethető táborra osztja a társadalmi mezőt. Ez az antagonisztikus ellentét leginkább a Hatalom és a „nép” szembenállásában ölt testet. Utóbbi írásmódja nem véletlen: az idézőjeleknek itt fontos szerepük van, hiszen a népi identitás konstruálódása közel sem magától értetődő folyamat. Másodsorban szükséges egy csoport vagy néptömeg által megfogalmazott társadalmi igény. Megfelelő válaszok hiányában ezek az igények felhalmozódnak, és ha a hegemon hatalom nem képes a helyzetet intézményi szinten megoldani, kialakul egy

1 Bár kissé anakronisztikusnak hathat, de Laclau narratívájában a freudi fordulat is pontosan illeszkedik a korábban ismertetett dekonstrukciós logikába.

ún. egyenértékűségi viszony, mely egységbe olvasztja a kielégítetlen igények sorát, és nem mellesleg a mögöttük álló egyéneket vagy társadalmi csoportokat. A harmadik lépés pedig a populizmus „népének” létrejötte. Ehhez az szükséges, hogy az említett egyenértékűségi relációk meghaladják az egyszerű szolidaritást, lehetőséget teremtve így egy olyan diszkurzív identitáskonstrukciós folyamathoz, ami nem az igények ezt a fajta egységét, hanem már magát az egyenértékűségi viszonyt állítja középpontjába.

Fontos látni az intézménypárti és a populista diskurzus közötti valódi különbséget. Előbbi egy olyan totalitásra törekszik, melyben nincsenek törések: a közösség határai egybeesnek a hegemon diskurzus hatáiraival, a felmerülő igények így a fennálló rendszer keretein belül érvényesülhetnek. Ezzel szemben a populista totalizációban alapvető vonás a társadalmi megosztottság és kizárás. E határvonal létrejötte azzal jár, hogy a politikai szubjektum nem lesz azonos a közösség egészével, a rész magára mégis mint egészre tekint. Ennek oka, hogy a csoportképző erők épp abból a hiányból táplálkoznak, melyet a kielégítetlen társadalmi igények hoztak létre. E hiány okozói pedig nem lehetnek legitím tagjai a közösségnek, e szakadással kiírták magukat belőle. Laclau analógiájával élve így azonosítja magát a jogaitól (részben) megfosztott *plebs* a *populusszal*, a teljes közösséggel, vagyis a „néppel”.

Ahhoz, hogy a „népből” ténylegesen nép lehessen, az szükséges, hogy kikristályosodjon egy olyan népi identitás, amely már túlmutat az egyenértékűségi láncon, és képes egy önmagában koherens diszkurzív stratégiává válni. E folyamat leírásához Laclau a saussure-i nyelvfilozófia hagyományaiból táplálkozó üres jelölők fogalmát vezeti be. E szerint a népi identitáshoz kötődő szavak és képek mint jelölők el kell hogy szakadjanak az egyenértékűségi láncolat konkrét tartalmaira való referencialitástól. A jelölőnek egy Névvé kell válnia, mely már a részek (összessége) helyett egy egyetemességre utal. A Név pedig a nyelv végtelen asszociációs hálóján keresztül nem megnevezi, mint inkább performatív módon létrehozza tartalmát, a népi identitás diszkurzív alakzatát. Ehhez azonban már nem elég a Laclau által megidézett saussure-i különbségtétel jelről és referenciáról. Az üres jelölő efféle működéséhez az szükséges, hogy annak a jelöltjéhez fűződő szimmetrikus viszonyát a nyelvi elemek határtalan hálója és ezek szüntelen cserélődésének körforgása váltsa fel (Eagleton 2000). A jelentés maga szétszóródik a jelentők végtelen láncolatában, és csak ez a disszemináció (Derrida 1998) válhat produktívá az identitáskonstrukció terén is.² A posztstrukturalista nyelvfilozófiai hagyomány legalább vázlatos megidézése nélkül Laclau érvrendszere itt kissé hiányosnak tűnhet.

A populizmus fent vázolt alapmodellje természetesen részletesebb diszkusszióra szorul, Laclau maga két helyen érzi szükségét a kiegészítésnek. Az első problémagóc a társadalmi

2 Nem mellesleg pontosan az üres jelölő ezen működésmódja a magyarázata annak, hogy a populizmussal szemben rendre előkerülnek a pontatlanság vagy homályosság vádjai.

megosztottságot létrehozó határvonal instabil helyzete. Elképzelhető ugyanis, hogy a hegemon hatalom egy új diskurzussal megpróbál létrehozni egy alternatív egyenértékűségi láncolatot, amely felborítja az addig biztosan illeszkedő társadalmi igények sorát, új „megoldást” kínálva fel számukra. Az üres jelölők jelentése ezáltal felfüggesztődik, létrehozva így a lebegő jelölők fogalmát. A második kérdéskör azt vizsgálja, hogyan jöhet létre az egyenértékűségi láncolat, ha a társadalmi heterogenitás olyan fokú, hogy a különös igények hosszú sorát nem feltétlenül lehet közös nevezőre hozni.

POPULISTA GYAKORLATOK

Laclau alapvetően teoretikus fejtegetése kissé próbára teszi az olvasót, különösen, hogy erősen támaszkodik a nyelvfilozófia és a pszichoanalitikus irodalom áttekintő, valamint Gramsci és Lacan munkásságának átfogóbb ismeretére. A *populista ész* mégsem lesz nagyon szíves olvasmány, mivel az elméletek működésmódja helyenként részletes történelmi példákra keresztül táru fel. Így nyerhetünk mélyebb betekintést a peronista Argentína, az Amerikai Néppárt, az olasz kommunisták, a francia boulangérismus vagy épp Atatürk Törökországának politikai diskurzusaiba, Laclau pedig pontosan azonosítja be a populista politikák lehetőségfeltételeit, az egyes szereplők (diszkurzív) mozgásterét és döntési helyzeteket, melyekhez a populizmus újfajta, analitikus megközelítése hasznos fogalmi keretet biztosít.

Laclau elemzési eszköztára kétségtelenül kifinomult, ám ez nem mindig elég ahhoz, hogy átfogóbb magyarázatokhoz jussunk a jelenkori populizmus kérdéseit illetően. A szöveg több pontján előkerül például a nyugat-európai (szélső)jobboldali populista pártok közelmúltbeli térnyerése, a jelenség értelmezése azonban szinte semmiben sem mutat túl az analógia ismert politikológiai közhelyeken. A rendszerkritika (laclau-i terminussal a társadalmi megosztás) eltűnése a mainstream baloldali diskurzusból, a szocialista és konzervatív gyűjtőpártok közti érdemi határvonalak elmosódása és a politikai elit elszigetelődése saját társadalmi valóságától valódi képviselő nélkül hagyták a korábban jellemzően a baloldalhoz kötődő radikális, tiltakozó szavazókat. Ezt ismerte fel a szélsőjobboldal, így annak jelölői váltak a valódi kritika letéteményeseként fellépő diskurzus keretévé. Mindebben nehéz lenne sok újdonságot felfedezni, hacsak nem a lényegében változatlan tartalom szofisztikáltabb tálalását, vagy ahogy Laclau ír erről a franciaországi példa kapcsán: „[a] társadalmi megosztás kifejezésének ontológiai igénye erősebb volt, mint ontikus kapcsolódása a baloldali diskurzushoz, amely egyébként sem igyekezett már ilyen megosztást létrehozni” (Laclau 2011: 106).

Máskor azonban kifejezetten termékeny tud lenni ez a teoretikus keret. Laclau a kelet-európai térség kapcsán megjegyzi, hogy a populizmus feltételeként megismert

határvonal itt nem a már ismert társadalmi megosztottsághoz vezetett, sokkal inkább a közösség külső határainak kijelöléséhez: a plebs azonos a populusszal, az antagonisztikus ellentét túlfelén lévő Másik pedig nem a társadalmon belül, hanem azon kívül található. Ebben az etnopolizmusban a jelölők üresség helyett mereven kötődnek a referenciájukhoz, az egyenértékűségi lánc kiterjedése korlátos, mely egy zárt népfogalmat hoz létre. Ráadásul, ahogy Laclau rámutat, mindez azzal a szomorú következménnyel jár, hogy „[k]isebbségek létezhetnek az így meghatározott területen belül, de mihelyt az etnikai elv meghatározta a közösség határait, állandó állapotuk a marginalitás lesz” (Laclau 2011: 223).

OCCUPY LACLAU

A populizmus új elmélete jelenkori alkalmazhatóságának igazi mércéje az lehet, hogy a felvázolt modell mennyire képes megfelelni a globális kapitalizmus jelentette tágabb kontextus kihívásainak. Laclau könyve végén röviden maga is utal rá, hogy ebben a minőségileg új történelmi szakaszban a már korábban is jelzett, és a teoretikus keretet többé vagy kevésbé kikezdő problémák fokozottan érvényesülnek. A nagyfokú társadalmi heterogenitás és az igények sokfélesége, a jelölőket rendre kimozdító hatások és az új antagonizmusok létrejötte azonban inkább csak tételes felsorolásra kerül.

A posztmodern (Laclau szókészletével poszthegeomonikus) érában már rég leszámoltunk az egységes és tiszta szubjektum ideájával (Hall 1997), a társadalom (szimbolikus) törésvonalai keresztbemetszik a korábban egységes(ebb) identitásokat, melyek így mindig csak az aktuális kontextusban mutatkoznak meg. Ezek a – Laclau kifejezésével élve – túldeterminált szubjektumok már sokkal kevésbé alkalmasak arra, hogy egy homogén politikai mezőt és egy, az érintettek által elfogadott egyenértékűségi láncolatot hozzanak létre. Laclau válasza azonban kimerül abban, hogy a jelen körülményei között egy antiglobalizációs/antikapitalista mozgalomnak szükségszerűen egy új nyelvet és új diszkurzív eszköztárat kell megalkotnia. Ráadásul mindez azzal a következménnyel is jár, hogy

lehetetlenség a priori meghatározni, hogy kik lesznek ennek a harcnak a hegemón szereplői. Korántsem nyilvánvaló, hogy a munkások lesznek azok. Mindössze annyit tudunk, hogy a rendszeren kívülállók lesznek azok, az alávetettek – akiket heterogénnek mondtunk –, akik döntő szerepet játszanak egy antagonisztikus határvonal létrehozásában (Laclau 2011: 173).

A könyv megjelenésekor, 2005-ben valóban nehezen lett volna előre látható akár a globális gazdasági (és politikai) válság, akár a részben annak nyomán fellépő új, baloldali rendszerkritikai mozgalom. Az Occupy Wall Street (OWS) egyenlőség- és igazságosságkövetelése nem is feltétlenül tartalmukban hoztak igazi újdonságot, sokkal inkább a (mainstream) politikai diskurzusra való befolyása jelentette/jelenti az igazi potenciálját. Ám az OWS nem csak emiatt rímel pontosan Laclau populizmuselméletére. Kritikusai épp abban látják a mozgalom gyengeségét, hogy a védjegyévé vált „*We are the 99%*” szlogen nem több ügyes retorikai húzásnál, hiszen valójában nem a többség, sokkal inkább egy politikailag tudatos, magasan iskolázott réteg képviseletében lépnek fel (Gagyai 2011). Nehéz lenne ennél eklatánsabb példát találni a populizmus azon meghatározó mozzanataira, melyben a *plebs* azonosítja magát a *populusszal*, a rész az egészszel. A laclau-i teoretikus keretben az Occupy Wall Street a populista gyakorlat archetípusa lehetne. Ám ezzel az eddigiek fényében nem diszkreditáljuk a mozgalmat, épp ellenkezőleg: a populizmus mint egyfajta radikális demokrácia az egyetlen lehetséges válasz a képviseleti rendszerek legitimitációs válságára.

Laclau kísérlete, hogy a populizmust mint a politikai logika alaptípusát vizsgálja, minden korlátja ellenére új megközelítéssel szolgálhat a (diszkurzív) politológia számára. Ám mint minden efféle emancipációs projekt, ez is kénytelen szembenézni egy-két jellegzetes nehézséggel. Az egyik nyilvánvaló probléma a kontextus uralhatóságának kérdése: vajon képes lesz-e a populizmus új értelmezése felülírni a régóta hozzátapadt negatív konnotációkat? Egy ilyen szemantikai harc bizonytalanságban tartja a jelentéseket, és instabillá teheti a performatív aktusokat. Szintén felvet kérdéseket, hogy a populista *logika* emancipációja nem hozza-e magával bármely populista *tartalom* legitimitációját. Ekképp nem csak a baloldali rendszerkritikára, de a szélsőjobb kirekesztő gyakorlataira is tekinthetnénk úgy, mint elfogadható politikai válaszra. Akárhogy is, *A populista ész* elvitathatatlan érdeme, hogy megvilágítja a populizmus demokratikus természetét, egyúttal megmutatva, hogy a „népi”, vagyis alulról jövő igények képviseleti demokráciákba való becsatornázásához elengedhetetlen, hogy túllépjünk a kizárólag intézményi megoldásokra épülő eszköztáron.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Derrida, Jacques (1998): *A disszemináció*. Jelenkor.

Eagleton, Terry (2000): *A fenomenológiától a pszichoanalízisig*. Helikon.

Gagy Ágnes (2011): Új baloldali mozgalmak és értelmiségi osztályvakság. In: *Fordulat*, No. 14.: 104–118.

Hall, Stuart (1997): A kulturális identitásról. In: *Multikulturalizmus*. Szerk.: Feischmidt Margit. Osiris. 60–85.

Laclau, Ernesto – Mouffe, Chantal (1985): *Hegemony and Socialist Strategy*. Verso.

Laclau, Ernesto (2011): *A populista ész*. Noran Libro.

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

ANTROPOLÓGIAI ÉS DOKUMENTUMFILM-ELMÉLETEK

SZELLEMTÖRTÉNETI KORDIAGNÓZISOK

81

2012/4

ÉN, A NÉGER

THE NEOLIBERAL STATE

LOÏC WACQUANT

*THREE STEPS TO A HISTORICAL ANTHROPOLOGY
OF ACTUALLY EXISTING NEOLIBERALISM*

The anthropology of neoliberalism has become polarised between a hegemonic economic model anchored by variants of *market rule* and an insurgent approach fuelled by derivations of the Foucaultian notion of *governmentality*. Both conceptions obscure what is 'neo' about neoliberalism: the reengineering and redeployment of the state as the core agency that sets the rules and fabricates the subjectivities, social relations and collective representations suited to realising markets. Drawing on two decades of field-based inquiries into the structure, experience and political treatment of urban marginality in advanced society, I propose a *via media* between these two approaches that construes neoliberalism as an *articulation of state, market and citizenship* that harnesses the first to impose the stamp of the second onto the third. Bourdieu's concept of bureaucratic field offers a powerful tool for dissecting the revamping of the state as stratification and classification machine driving the neoliberal revolution from above and serves to put forth three theses: (1) neoliberalism is not an economic regime but a political project of state-crafting that puts disciplinary 'workfare', neutralising 'prisonfare' and the trope of individual responsibility at the service of commodification; (2) neoliberalism entails a rightward tilting of the space of bureaucratic agencies that define and distribute public goods and spawns a Centaur-state that practises liberalism at the top of the class structure and punitive paternalism at the bottom; (3) the growth and glorification of the penal wing of the state is an integral component of the neoliberal Leviathan, such that the police, courts and prison need to be brought into the political anthropology of neoliberal rule.

MATHIEU HILGERS

THE HISTORICITY OF THE NEOLIBERAL STATE

Studies of neoliberalism seem sometimes to consider the Western neoliberal trajectory as the neoliberal trajectory *per se*. However, conceptions of the state in the neoliberal age are deeply shaped by the specificities of the states that they study. Therefore, the

development of an analytical perspective that considers the production of neoliberalism 'at a global scale' must take into account the trajectories of a variety of states. For even if a theory has universal ambitions, implementations or effects of theory always happen in a reality with its own historical, social and economic configuration. In an area dominated by an increasing number of Western centred theories, Africa provides an excellent occasion to decentre the analysis. Not least because in many ways Africa has been on the vanguard of austerity and reforms of the kind now affecting many European countries. I hope to move beyond a Western-centred view of neoliberal expansion in order to show that considering the 'historicity of the state' from a comparative perspective is necessary to understand neoliberal implementation and its variations.

DANIEL GOLDSTEIN

DECOLONIALISING

„ACTUALLY EXISTING NEOLIBERALISM“

This brief intervention aims to contribute to the debate that has unfolded recently in the pages of *Social Anthropology* about the neoliberal approach towards the state. Here I would like to draw attention to the vague and contradictory nature of 'actually existing neoliberalism'. In my analysis I review the related approaches of the participants of the debate, illustrating that the theory of neoliberalism, like its implementation, is heterogeneous and contradictory. Then I also reflect on the possibility of decolonialising 'actually existing neoliberalism'. To support my points and to illuminate the nature of the ways in which neoliberalism is actually conceptualised and lived, I use the case study of Bolivia, a country that has explicitly declared itself 'post-neoliberal'.

JOHANNA BOCKMAN

THE POLITICAL PROJECTS OF NEOLIBERALISM

This article aims to make a contribution to the recent debate in the pages of *Social Anthropology* about the neoliberal approach towards the state. In my response to the articles by Wacquant and others in this debate, I focus on idea of why neoliberalism can be treated as a political project, and how it incorporates numerous political projects. In my analysis I put emphasis on the revamping of the state, on the political commitments of those creating neoliberalism, and on the reorganisation and potential relocation of the

political. I then turn to a specific political project not yet discussed, namely how radical socialist movements can appear as one of the shaping powers of neoliberalism. Here I describe the contribution of these movements to the creation of the new possibilities for elites to practise new forms of accumulation by dispossession - while they fragment and co-opt these movements themselves.

DON KALB

THINKING ABOUT NEOLIBERALISM AS IF THE CRISIS WAS ACTUALLY HAPPENING

Don Kalb's article has been published in the 2012 summer edition of *Social Anthropology*, as it was a contribution to the review's debate on the 'historical anthropology of actually existing neoliberalism'. Kalb enters a debate with Loic Wacquant in the first place, whose anthropological works he finds too much of an institutionalist approach, too much inspired by Bourdieuan rigid structuralism. On the contrary, Kalb thinks of neoliberalism as something much more relational and dynamic, and this way he can easily extend his interpretation in order to contain the wave of discontent appearing in the form of popular mobilisations. In the first part Kalb evokes Wacquant's argumentation about the penal complex, for which Bourdieu's concept of the 'bureaucratic field' has been chosen as the conceptual ground. He shows that actual policy processes and the mytho-poetics surrounding and legitimising them can be separated analytically only until neoliberalism has a hegemonic role in the political field; as an illustration he presents the upsurge of the populist right and the matchmaking with political liberalism at the same time. He also reveals that the formation of the punitive state described by Wacquant is one possible outcome of the financialised interests of the ruling elites; however, he stays away from the 'economism-focused' perspectives when trying to feature class formation processes. Finally, reviving some crucial moments of neoliberalism's coming to power, he tries to sketch a general image of 21st century capitalism, as something driven by economic and societal forces and becoming more and more fragmented, yet more and more solid at the same time.

CRITICAL STUDIES

ESZTER BARTHA

FROM THE ELEMENTARY FORMS OF RELIGIOUS LIFE TO THE RITUALS OF THE MEDIA: DURKHEIMIAN CONCEPTS IN COMMUNICATION THEORY

The essay gives a critical review of *The Rituals of the Media* by Lajos Császai. It seeks to show how the Durkheimian sociology of religion can be applied to the modern communication theory and what perspectives such a combination can store for sociology. The media has a significant impact on the formation of public opinion; therefore, its rituals deserve a special attention. However, the opinion forming power of the media depends on the social structure and the movement of the masses. Today even ordinary people can broadcast Internet TV-programmes and we have not even mentioned the technical possibilities offered by the various social network sites. It is not only the technical competence, which determines whether a given opinion will remain embedded in a narrow subculture or it succeeds to move the masses, which was a well-loved catchword of the 20th century.

ERZSÉBET CSEREKLYE

SNAPSHOTS OF DIVERSITY: SOCIAL DIVERSITY DISCOURSES IN DOCUMENTARIES ON MIGRATION

The paper gives a short introduction to several theoretical approaches to social diversity, that describe multiculturalism and interculturalism as gradual approaches, from a more conservative to reconstructive approaches to possible goals, target groups and interactions among dominant and non-dominant groups.

On the basis of this comparative analysis three main approaches might be described that are present in all these discourses: a *compensatory approach*, where success strategies of both migrants and dominant groups are most commonly aim adjusting – often assimilation - to the canonized values and norms of a dominant culture. Secondly there is an approach to cultural diversity in a *static and pluralist way*: *tolerance- and cooperation-approaches* belong to this group, where there is a contact – in diverse forms and levels – among social groups, however their everyday practices and identities stay

intact. The third approach is a *dynamic, transformative view of culture and society*, with critical, transformative approaches and practices, that might be discovered mostly within local communities and diverse personal relations. I looked within this theoretic framework to documentary films, where members of the host and sending societies reflect to their experiences with migrants; and migrants reflect either to their own success strategies in their new home countries or the process of their re-integration in their country of origin.

CRITICAL REVIEWS

ZSOLT TORDAI

FROM THE PEOPLE TO POPULISM AND BACK AGAIN

If we want to understand how politics really works and/or open up new ways for the criticism of regimes replacing democratic ideas by institutionalism, it is worth to take a look at the logic of populism. This is the leading statement of Ernesto Laclau, prominent figure of post-marxist political philosophy. The Argentine political theorist's most important book is the *Hegemony and Social Strategy* (1985) co-authored with Chantal Mouffe. In their work they focus on political identities and discursive strategies of social movements, developing sharp divergences from the dogmatic Marxian class theory. Laclau's latest book, *On Populist Reason*, has similar ideological bases. In his approach populism is neither a social movement nor an ideology. In his book he tries to liberate populism from preconceptions and redefine it in a discursive way. Laclau pays special attention to the populist discourses, in the aspect of how they are created by a democratic demand and to 'the plebs', which defines themselves as 'populus' fighting with the hegemonic power. His book published in 2005 has been translated to Hungarian last year. This delay let us deeply consider how can his theoretical framework help us to interpret the ideology of the radical movements rising after the global economic crisis.

Szerzőinknek

A *Fordulat* folyóirat várja a kritikai társadalomelmélet- és gazdaságtan körébe tartozó magyar nyelvű tudományos közleményeket (tanulmányokat és könyvrecenziókat).

A kéziratok terjedelme tanulmányok esetén általában nem haladhatja meg az 1 szerzői ívet (40 ezer leütés), míg a recenziók esetében az optimális terjedelem negyed-fél ív. Ezek-től a szabályoktól a szerkesztők indokolt esetben eltérhetnek.

A szöveget MS Word dokumentumban, e-mail-ben kérjük leadni a szerkesztőség címén: szerk@fordulat.net

Formai kérések:

- A dokumentum a szerző *nevével* kezdődjön, majd ez alatt kell szerepeltetni a *címet* és *alcímet*.
- A címetek egy 15-20 soros magyar illetve egy hasonló terjedelmű angol nyelvű *összefoglaló/abstract* kövesse, ennek az utolsó sorába kerülnek a tanulmány *kulcsszavai*. A tanulmány címet, alcímét is kérjük lefordítani.
- A szöveg végén kérjük megadni az „E számunk szerzői” rovatban közlésre kerülő adatokat az alábbi formában: Arrighi, Giovanni (1937) szociológus, közgazdász, egyetemi tanár, Johns Hopkins University, Baltimore. Ugyanitt kérjük megadni a megjelentetett írások után járó tiszteletpéldány elküldéséhez szükséges (de publikálásra nem kerülő) levelezési címet is.
- A szöveget **Times New Roman 12pt-os** betűtípusban, szimpla sörközzel, a bekezdések első sorát – kivéve cím, alcím illetve ott ahol a szöveg új egysége következik – behúzva kérjük leadni.
- Amennyiben a szövegben nem használ alcímetek, a szöveg-egységeket külön sorban elhelyezett *három csillaggal* (***) kérjük elválasztani.
- **Hivatkozások:** a szövegben (tehát nem lábjegyzetben), a Harvard módszernek megfelelően:
 - Hivatkozás a következőképpen (Propp 1999), illetve ha van oldalszám is (Propp 1999: 133–145).
 - Két szerző esetén legyen kötőszóval (Smith és Wesson 1958).
 - Ha létezik és ismert a korábbi kiadás is (Kis [1888] 1971).
 - Elképzelhető még, hogy „adott esetben ez is előfordul” (idézi Rácz 2005: 14).
 - Néha szerepel a mondatban a szerző neve, jó példa erre Heisenberg említett könyve (1925).

- Lábjegyzetek használhatóak, végjegyzetek nem.
- A táblázatokat és ábrákat forrásukkal együtt a főszövegben kell szerepeltetni.
- A szövegközi kiemelésre a *dőlt betűket* kérjük használni.
- A kézirat végén a „Hivatkozott irodalom” alcím alatt kérjük feloldani a hivatkozásokat az alábbi formában:

1. Hivatkozás a kiadvány egészére:

- (a) Szerző (-k) (év): *Cím*. Kiadás száma. Kötet száma. Kiadó. (Terjedelem, Sorozat címe, kötet száma).
Amin, Samir (1976): *Unequal Development*. Monthly Review Press.
- (b) A háromnál több szerző által írt mű Neveik (szerk) (éve): *címe*. Kiadás száma. Kötet száma. Kiadó. (Terjedelem, Sorozat címe, kötet száma).
Meadows, D.H. – Meadows, D.L. – Randers, J. – Behrens, W.B. (szerk.) (1972): *Limits to Growth*. Universe.
- (c) Időszaki kiadványok
Cím. Szerzőség. Kiadás. A részegység megjelölése (keltezés és/vagy sorszám).
Megjelenés helye: kiadó, éve. (*Sorozat címe, kötet száma*).

2. Hivatkozás a kiadvány egy részére

- (a) A tanulmány /cikk/ szerzője (szerzői) (éve): A tanulmány /cikk/ címe. In: *A tanulmánykötet címe*. A tanulmánykötet Szerk.: Neve. Kiadás száma. Kötet száma. Kiadó. (Terjedelem, Sorozat címe, kötet száma).
Arrighi, Giovanni – Silver, Beverly J (2001): Workers North and South. In: *Socialist Register 2001*. Szerk.: Panitch, Leo – Leys, Colin. Merlin.
- (b) A folyóiratcikk szerzője (éve): A cikk címe. In: *A folyóirat címe*, Vol. Évfolyam., No. Kötet száma.: Cikk terjedelme (-tól -ig).
Easterly, William (2001): The Lost Decades: Developing Countries. In: *Journal of Economic Growth*, Vol. 6., No. 2.: 135-157.
- (c) Megjegyzés: Időszaki kiadványok esetében a részegység számozását a lehető legteljesebben kell megadni. (év. köt. sz.) Külföldi kiadványoknál a részegységet az eredeti nyelven kérjük (Bd., Abt., Heft vagy H., Stück, vol., č.).

3. Internetes hivatkozás:

- (a) Adorno, Theodor W. ([1938] 1969): Fétiskarakter a zenében és a zenei hallás regressziója. In: *Zene, filozófia, társadalom*. Gondolat. 227–274. Interneten: http://frankfurt.tek.bke.hu/media/szoveg/adorno_fetisjelleg.htm (Letöltve: 2004.03.25.). (ha lehet eredeti kiadás éve, ha nem akkor a letöltésé)

A közlésről a szerkesztőség tagjai egyhangúán döntenek. A szerkesztők a beérkezett kéziratokkal kapcsolatban fenntartják maguknak a jogot, hogy átdolgozást kérjenek.

A Fordulat a megjelent cikkekért egyelőre sajnos nem tud honoráriumot fizetni, ez később a pályázati források arányában változhat. A folyóirat szerzői ugyanakkor az adott számból tiszteletpéldányra jogosultak.

Köszönettel:

A szerkesztők

E SZÁMUNK SZERZŐI

BARTHA ESZTER (1975)

TÖRTÉNÉSZ, SZOCIOLÓGUS,
EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM

BOCKMAN, JOHANNA (1968)

SZOCIOLÓGUS ÉS GLOBALIZÁCIÓ-SZAKÉRTŐ,
GEORGE MASON UNIVERSITY, FAIRFAX, VIRGINIA

CSEREKLYE ERZSÉBET (1975)

EGYETEMI TANÁRSÉGÉD
EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM

GOLDSTEIN, DANIEL M. (1968)

POLITIKAI ÉS JOGI ANTROPOLÓGUS,
RUTGERS UNIVERSITY, NEW BRUSWICK, NEW JERSEY

HILGERS, MATHIEU (1979)

ANTROPOLÓGUS, SZOCIOLÓGUS, FILOZÓFUS,
UNIVERSITÉ LIBRE DE BRUXELLES

KALB, DON (1959)

ANTROPOLÓGUS, SZOCIOLÓGUS
CENTRAL EUROPEAN UNIVERSITY

TORDAI ZSOLT (1984)

SZOCIOLÓGUS, A TÁRSADALOMMÉLETI
KOLLÉGIUM EGYKORI TAGJA

WACQUANT, LOÏC (1960)

SZOCIOLÓGUS,
UNIVERSITY OF CALIFORNIA

FELHASZNÁLT KÉPEK JEGYZÉKE

Borító:

ismeretlen fényképész felvétele, a 2010-es guineai választások

TOVÁBBI FELHASZNÁLT KÉPEK:

4.: Dan Perjovschi, cím nélkül

8.: Ai Weiwei, Sunflower seeds, Tate Modern, London, 2010

10.: Joe Zekas, West Garfield Park, Chicago

32.: ismeretlen fényképész felvétele, a 2010-es guineai választások

54.: ismeretlen fényképész felvétele, Evo Moralest ábrázoló bolíviai köztéri falfestmény

62.: ismeretlen fényképész felvétele, Zapatista felvonulás, Mexikó

74.: Ravasz Jonathan, fotókollázs

94.: Ravasz Jonathan, fotókollázs

110.: pillanatkép a God Grew Tired of Us című dokumentumfilmből, 2007

136.: ismeretlen fényképész felvétele, Evo Morales egy táncoslánnyal

155.: Ai Weiwei, Sunflower seeds, Tate Modern, London, 2010

FORDULAT

társadalomelméleti folyóirat

új folyam, 18. szám (2012/2)

a társadalomelméleti kollégium lapja

alapítva: 1985 **új folyam:** 2008 **szerkesztőbizottság:**

Böcskei Balázs, Csurgó Dénes, Győry Csaba, Jelinek Csaba, Pinkasz András, Sebők Miklós, Sidó Zoltán

tanácsadó testület: Andor László, Babarczy Eszter, Mészáros István, Tamás Gáspár Miklós, Weiss János

munkatársak: Berki Tamás, Leszák Tamás, Molnár Noémi Fanni, Ritecz Péter

lapterv: Galgócz Gábor, Ravasz Jonathan **olvasószerkesztő:** Balikáné Bognár Mária

tördelő: Kállai Zsanett **kiadó:** Alapítvány a Társadalomelméleti Kollégiumért és a L'Harmattan Kiadó

felelős kiadó: a Társadalomelméleti Kollégium igazgatója

a szerkesztőség címe: 1092 Budapest, Ráday utca 43–45. **elérhetőség:** szerk@fordulat.net

web: <http://fordulat.net> **ISSN:** 1585 0560 **megrendelhető** a szerkesztőség címén, illetve:

terjesztes@fordulat.net

E szám megjelenését A tudományos képzés műhelyeinek átfogó fejlesztése a Budapesti Corvinus Egyetemen és Nemzeti Közzszolgálati Egyetemen (TÁMOP 4.2.2/B-10/1-2010-0023) című pályázata és a Nemzeti Kulturális Alap támogatja.